

31 maja 2024

Przegląd Socjologii Jakościowej

Tom XX
Numer 2

*Badania jakościowe – metody,
współuczestnicy, proces realizacji*

pod redakcją
Izabeli Ślęzak

www.przegladsocjologiijakosciowej.org

REDAKTOR NACZELNY

Krzysztof Tomasz Konecki, UŁ

REDAKTORZY PROWADZĄCY

Jakub Niedbalski, UŁ

Izabela Ślęzak, UŁ

REDAKTORZY TEMATYCZNI

Waldemar Dymarczyk, UŁ

Marek Gorzko, AP

Anna Kacperczyk, UŁ

Łukasz T. Marciniak, UŁ

Thaddeus Müller, Lancaster University,
UK

Robert Prus, University of Waterloo,
Canada

REDAKCJA JĘZYKOWA

I KOREKTA

Monika Poradecka (j. polski)

Marta Olasik (j. angielski)

SKŁAD

Agent PR

REDAKCJA WUŁ

Agnieszka Kałowska-Majchrowicz

Sylvia Mosińska

PROJEKT OKŁADKI

Anna Kacperczyk, UŁ

WWW

Edyta Mianowska, UZ

ADRES REDAKCJI

Uniwersytet Łódzki

Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny

Instytut Socjologii

Katedra Socjologii Organizacji
i Zarządzania

ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź

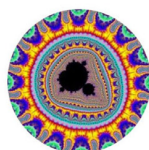
psj.redakcja@gmail.com

Przegląd Socjologii Jakościowej

Tom XX

Numer 2

Publikacja dofinansowana ze środków Sekcji Socjologii Jakościowej i Symbolicznego Interakcjonizmu Polskiego Towarzystwa Socjologicznego

Sekcja Socjologii
Jakościowej
i Symbolicznego
Interakcjonizmu

Prawa autorskie

Czasopismo oraz wszystkie zamieszczone w nim artykuły stanowią dorobek współczesnej socjologii. Mogą zostać wykorzystane bez specjalnej zgody do celów naukowych, edukacyjnych, poznawczych i niekomercyjnych z podaniem źródła, z którego zostały zaczerpnięte.

Wykorzystywanie ogólnodostępnych zasobów zawartych w naszym piśmie do celów komercyjnych lub marketingowych wymaga uzyskania specjalnej zgody od wydawcy. Pobieranie opłat za dostęp do informacji lub artykułów zawartych w naszym piśmie lub jakiegokolwiek ograniczanie do niego dostępu jest zabronione. Autorzy nadsyłanych artykułów ponoszą odpowiedzialność za uzyskanie zezwoleń na publikowanie materiałów, do których prawa autorskie są w posiadaniu osób trzecich.

Logotyp, szata graficzna strony oraz nazwa „Przeglądu Socjologii Jakościowej” („Qualitative Sociology Review”) znajdują się w wyłącznym posiadaniu wydawcy. Wszystkie pozostałe obiekty graficzne, znaki handlowe, nazwy czy logotypy zamieszczone na tej stronie stanowią własność ich poszczególnych posiadaczy.

Czasopismo dofinansowane ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych” na podstawie umowy nr RCN/SP/0014/2021/1

RADA NAUKOWA

Jan K. Coetzee

University of the Free State, Bloemfontein, South Africa

Markieta Domecka

University of Roehampton, UK

Aleksandra Galasińska

University of Wolverhampton, UK

Piotr Gliński

Uniwersytet Białostocki

Marek Kamiński

New York University, USA

Michał Krzyżanowski

Lancaster University, UK

Anna Matuchniak-Krasuska

Uniwersytet Łódzki

Barbara Misztal

University of Leicester, UK

Janusz Mucha

Akademia Górniczo-Hutnicza

Sławomir Partycki

Katolicki Uniwersytet Lubelski

Anssi Perakyla

University of Helsinki, Finland

Robert Prus

University of Waterloo, Canada

Marek Szczepański

Uniwersytet Śląski

Piotr Sztompka

Uniwersytet Jagielloński

SPIS TREŚCI

NUMER TEMATYCZNY „BADANIA JAKOŚCIOWE – METODY, WSPÓŁCZESTNICY, PROCES REALIZACJI”

Od redaktorki: Badania jakościowe – metody, współuczestnicy, proces realizacji Izabela Ślęzak	6
Kontemplacja i podejścia pierwszoosobowe w badaniach społecznych Krzysztof T. Konecki	12
O pożytkach badań poetyckich w naukach społecznych Joanna Bielecka-Prus	36
“Follow the Dog”: Using the Go-Along Method in Research on Training and Working with Guide Dogs for People with Visual Impairment Kamil Pietrowiak	62
Badanie pogranicza fantomowego. Omówienie technik i procedur Dominik Porczyński	90
Domain Ontology: The New Method of Mapping the Field of Qualitative Research Practices Grzegorz Bryda, Joanna Gajda, Natalia Martini, Daniel Płatek	118

NUMER REGULARNY

Structural Conflict in the Polish Migrant Community in the UK Jarosław Kozak	142
Women in Masculinized Occupations, Men in Feminized Occupations: Experiences of Gender Occupational Minorities and Their Roles within the Occupational Group Olga Czeranowska	174
Praca w „małej gastronomii” z perspektywy zatrudnionych w Warszawie i Wiedniu. Studium przypadku Weronika Blanka Adamkiewicz, Justyna Zielińska	196
Recenzja książki: Teresa Zbyrad (2022), <i>Z pamiętnika seniora. Wspomnienia mieszkańców domów pomocy społecznej. Studium przypadku</i>, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar Anna Witkowska-Paleń	220

Od redaktorki: Badania jakościowe – metody, współuczestnicy, proces realizacji

Izabela Ślęzak
Uniwersytet Łódzki

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.01>

Słowa kluczowe: badania jakościowe, refleksyjność, usytuowanie badacza, uczestnicy badań jakościowych

Abstrakt: Niniejszy tekst jest wprowadzeniem do numeru tematycznego „Badania jakościowe – metody, współuczestnicy, proces realizacji”. W pierwszej części wprowadzenia zarysowany jest kontekst powstania tomu, to jest sytuacja dynamicznych przemian w polu metod jakościowych, wybrzmiewania nowych pytań dotyczących ról badacza i uczestników badań, a także szukania nowych dróg realizacji projektów badawczych. W drugiej części zaprezentowane są w skrótovej formie artykuły składające się na tom. Są one efektem metodologicznych poszukiwań badaczy i wyrazem ich twórczego radzenia sobie z wyzwaniami pojawiającymi się na poszczególnych etapach procesu badawczego. Zebrane w tomie artykuły ukazują różnicowanie współczesnego pola badań jakościowych.

Izabela Ślęzak

Doktor, socjolożka pracująca w Katedrze Socjologii Organizacji i Zarządzania, w Instytucie Socjologii na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Główne obszary jej zainteresowań naukowych to socjologia pracy, piętna, pracy seksualnej, metody jakościowe i etyka badań społecznych.

e-mail: izabela.slezak@uni.lodz.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Dyskusje nad statusem badań jakościowych, ich ścieżkami rozwoju, kryteriami oceny ich jakości, stosowanymi technikami i metodami trwają od wielu dekad. Żywe spory ze zwolennikami metod ilościowych oraz kryzysy i przełomy metodologiczne, prowokując refleksje nad tym, dokąd zmierzają badania jakościowe (Denzin, Lincoln, 1994; 2005; 2011; 2023; Silverman, 2007; Travers, 2009), pomogły badaczom wykrystalizować trzon założeń tego podejścia. Jednakże badania jakościowe od momentu ich powstania nieustannie się zmieniają i podążają za dynamicznymi przemianami rzeczywistości społecznej (Atkinson, 2005; Knoblauch, Flick, Maeder, 2005; Flick, 2012). Nieodłącznym elementem krajobrazu badań jakościowych jest więc wielość paradygmatów, podejść, strategii badawczych i metod, które zmieniają się pod wpływem inspiracji i interakcji z innymi dyscyplinami naukowymi, prądami myślowymi i przemianami życia społecznego (np. rozwojem technologii).

Równoległe do rozważań nad jakością i metodologiczną poprawnością poszczególnych odłamów badań jakościowych trwają dyskusje nad tym, jaki jest czy powinien być cel prowadzenia badań jakościowych. Jak dopasować techniki gromadzenia danych do problemów, które nurtują badaczy w zmieniającej się rzeczywistości? Czym współcześnie jest teren badań? Jak pozycja badacza/badaczki i jego/jej społeczne usytuowanie wpływają na przebieg procesu badawczego? Jaka jest rola uczestników badania na wszystkich jego etapach? Jak kształtuje się władza w procesie planowania i realizacji badań jakościowych? Jak prowadzić badania z członkami defaworyzowanych grup i społeczności? W jaki sposób prezentować dane i wyniki ich analizy, by oddać ich głębię i złożoność oraz móc dotrzeć do szerszego grona odbiorców, także poza akademią? Co to znaczy prowadzić badania w sposób etyczny? Jednymi z głównych pojęć stają się refleksyjność, a także gotowość badaczy do otwartego przedstawienia stosowanych przez siebie procedur badawczych, sposobów dochodzenia do pytań badawczych i odpowiedzi na nie, swoich uwikłań i emocji (Bourke, 2014; Berger, 2015; Palaganas i in., 2017; Konecki, 2018; 2021; Kafar, Kacperczyk, 2020).

Niniejszy numer jest okazją do refleksji nad różnorodnością i heterogenicznością badań jakościowych, a także nad możliwymi kryteriami ich jedności mimo istniejącego zróżnicowania (Mruck i in., 2005). Kwestie te były przedmiotem obrad grupy tematycznej „Współczesne trendy w badaniach jakościowych: metody, techniki, proces realizacji badań”, zorganizowanej przez Marka Gorzko i Izabelę Ślęzak podczas XVIII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, który odbył się w dniach 14–17 września 2022 roku w Warszawie. Podczas obrad zastanawialiśmy się między innymi nad tym, jak rozwój technologii oraz pojawienie się i dostrzeżenie nowych rodzajów danych wpływają na praktyki badaczy jakościowych. Dyskutowaliśmy o krytycznych i twórczych modyfikacjach technik gromadzenia danych oraz metod ich analizy, a także wyzwaniach związanych z projektowaniem i realizowaniem badań. Niniejszy numer zawiera artykuły, które powstały na bazie wystąpień wygłoszonych podczas obrad oraz teksty wprowadzające dodatkowe wątki do tej dyskusji.

Numer otwiera artykuł Krzysztofa Koneckiego zatytułowany *Kontemplacja i podejścia pierwszoosobowe w badaniach społecznych*. Przybliży on idee badań kontemplacyjnych. W artykule autor omawia tradycyjne, zinternalizowane przez badaczy zasady dotyczące obiektywności, przejrzystości i dystansu wobec badanych. Rozważając ich wpływ na proces badawczy, proponuje zmianę perspektywy

i zwrócenie się w stronę emocjonalnego i sytuacyjnego wymiaru poznawania świata poprzez zastosowanie podejść pierwszoosobowych – badań autoetnograficznych, fenomenologicznych i kontemplacyjnych. Zdaniem autora pozwalają one na refleksyjne koncentrowanie się na przeżyciach, procesie myślenia i odczuciach ciała badacza – wytwórcy wiedzy. Autor przedstawia i omawia konkretne metody badań kontemplacyjnych (medytację, autoobserwację i autoraporty, noty kontemplacyjne, eksperymenty zen/kontemplacyjne, eksperymenty empatyczne), które pozwalają na uświadomienie sobie przez badacza własnych założeń, uczuć i działań. Jak zauważa, metody te mogą być używane nie tylko w badaniu kontemplacyjnym – mogą one wspomagać proces refleksji niezależnie od stosowanych metod i technik badawczych.

W kolejnym artykule pt. *O pożytkach badań poetyckich w naukach społecznych* Joanna Bielecka-Prus pokazuje, w jaki sposób poezja może być wykorzystana jako pełnoprawny element badania jakościowego na wszystkich jego etapach, pozwalając w odmienny sposób, niż jest to zwykle przyjęte w akademii, przedstawić złożoność doświadczeń uczestników. Autorka prezentuje koncepcję badań poetyckich, czyli podejścia badawczego, w którym poezja jest metodą eksploracji, analizy i reprezentacji wyników badania. Następnie omawia najczęściej wykorzystywane w badaniach formy poezji, koncentrując się na dwóch z nich (poezji autoetnograficznej i odnalezionej). Autorka wskazuje także na problemy etyczne, które mogą pojawić się w badaniach poetyckich. Rozważa również kwestię oceny jakości takich badań. Jak zauważa, poezja nie jest traktowana jako uprawomocniona naukowo metoda badań empirycznych, jest jednak coraz częściej stosowana, np. w antropologii i etnografii. Znajduje także swoje miejsce w najnowszych podręcznikach akademickich i na łamach czasopism metodologicznych. Warto więc zapoznać się z tym, jakie daje możliwości badaczom, uczestnikom badań oraz czytelnikom raportów i publikacji powstających w efekcie badań wykorzystujących poezję.

W kolejnym artykule, zatytułowanym *„Follow the Dog”: Using the Go-Along Method in Research on Training and Working with Guide Dogs for People with Visual Impairment*, Kamil Pietrowiak opisuje, w jaki sposób wykorzystał spacerowanie badawcze w swoim projekcie etnograficznym dotyczącym interakcji osób z niepełnosprawnością wzroku z psami przewodnikami. Metoda ta okazała się szczególnie przydatna do zbadania komunikacji werbalnej i niewerbalnej pomiędzy uczestnikami szkoleń psów przewodników. W artykule autor prezentuje specyfikę tego sposobu gromadzenia danych, możliwe odmiany spacerów badawczych, a także aspekty praktyczne oraz ograniczenia tej metody. Wskazuje także dylematy etyczne związane z rejestracją i prezentacją danych gromadzonych podczas spacerów. Omawia również wykorzystanie oprogramowania MAXQDA do analizy złożonych danych uzyskiwanych w efekcie spacerów badawczych. Artykuł jest bardzo interesującym studium, pokazującym, w jaki sposób badacz dopasowuje swój projekt badawczy, stosowane techniki i metody do specyfiki problemu badawczego i wyzwań, jakie spotyka w terenie. Wskazuje też, jak za pomocą odpowiednio dobranej zestawu technik gromadzenia danych oraz refleksyjnego ich zastosowania można uzyskać pogłębione i zniuansowane dane, będące podstawą udanej analizy.

W kolejnym artykule pt. *Badanie pogranicza fantomowego. Omówienie technik i procedur* Dominik Porczyński przybliży sposób, w jaki realizował badania dawnego pogranicza Galicji i Królestwa Polskiego.

Jest to interesujące studium czerpiące z tradycji badań pogranicza oraz nowych sposobów uobecniania przeszłości (np. koncepcji podłoża historycznego, pamięci zbiorowej, badań nad tradycją). Aby zbadać dawne granice polityczne, autor wykorzystał w swoim projekcie etnografię wielostanowiskową. Dzięki temu mógł uwzględnić mobilność mieszkanki i mieszkańców badanego obszaru, a także rolę zewnętrznych struktur władzy. Autor odwołał się do różnego rodzaju danych: map i dokumentów, zapisów obserwacji, wywiadów z wykorzystaniem fotografii i map oraz spacerów badawczych. Wykorzystanie tych zróżnicowanych źródeł, które wzajemnie się wspierały i uzupełniały, umożliwiło pogłębione zrozumienie tego, jak jest wyobrażane, doświadczane, konstruowane i reprodukowane pogranicze fantomowe. Artykuł jest rekonstrukcją procedury badawczej, która umożliwiła poznanie perspektyw różnych aktorów społecznych, przy uwzględnieniu interakcji zachodzących w ich sąsiedztwie oraz praktyk nadawania znaczenia w codziennym ich doświadczaniu.

Numer zamyka artykuł zatytułowany *Domain Ontology: The New Method of Mapping the Field of Qualitative Research Practices*, który jest spojrzeniem na kształt współczesnych badań jakościowych, a jednocześnie krytyczną refleksją nad obecną kondycją pola badań jakościowych. Punktem wyjścia dla Grzegorza Brydy, Joanny Gajdy, Natalii Martini oraz Daniela Płatka jest zjawisko proliferacji metod jakościowych i „kłątwy obfitości” kolejnych wariantów metodologii, metod i technik badawczych, czego efektem jest ogromna wewnętrzna różnorodność dziedziny. Autorzy podjęli więc próbę usystematyzowania wiedzy na temat licznych współczesnych wariantów praktyki badań jakościowych. W artykule przedstawiają w formie sieci semantycznej model pola współczesnych badań jakościowych, oparty na koncepcji informatycznej ontologii dziedzinowej. Model ten autorzy opracowali na podstawie wielowymiarowej analizy treści pięciu czasopism metodologicznych („Qualitative Inquiry”, „Qualitative Research”, „International Journal of Qualitative Methodology”, „The Qualitative Report” oraz „Forum: Qualitative Social Research”). W publikacji zaprezentowano zarówno metodologię tworzenia modelu, jak i sposoby jego praktycznego wykorzystania przez badaczy społecznych, a także dydaktyków.

Zapraszając Państwa do zapoznania się z artykułami, chciałabym zaprosić także do refleksji i dyskusji nad obecnym kształtem badań jakościowych i kierunkami ich dalszego rozwoju, do czego przyczynkiem jest niniejszy tom.

Bibliografia

Atkinson Paul (2005), *Qualitative Research – Unity and Diversity*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, vol. 6(3), <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.4>

Berger Roni (2015), *Now I See it, Now I don't: Researcher's Position and Reflexivity in Qualitative Research*, „Qualitative Research”, vol. 15(2), s. 219–234.

Bourke Brian (2014), *Positionality: Reflecting on the Research Process*, „The Qualitative Report”, vol. 19(33), s. 1–9.

- Denzin Norman, Lincoln Yvonna (red.) (1994), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage.
- Denzin Norman, Lincoln Yvonna (red.) (2005), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Third Edit, Thousand Oaks: Sage.
- Denzin Norman, Lincoln Yvonna (red.) (2011), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Fourth Edit, Thousand Oaks: Sage.
- Denzin Norman, Lincoln Yvonna, Giardina Michael, Cannella Gaile (red.) (2023), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, Sixth Edition, Thousand Oaks: Sage.
- Flick Uwe (2012), *Projektowanie badania jakościowego*, przełożył Paweł Tomanek, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kafar Marcin, Kacperczyk Anna (red.) (2020), *Autoetnograficzne „zbliżenia” i „oddalenia”: o autoetnografii w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Knoblauch Hubert, Flick Uwe, Maeder Christoph (2005), *Qualitative Methods in Europe: The Variety of Social Research*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, vol. 6(3), <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.3>
- Konecki Krzysztof (2018), *Advances in Contemplative Social Research*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Konecki Krzysztof (2021), *The Meaning of Contemplation for Social Qualitative Research: Applications and Examples*, London: Routledge.
- Mruck Katja, Cisneros Puebla César A., Faux Robert B. (2005), *Editorial: About Qualitative Research Centers and Peripheries*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, vol. 6(3), <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.2>
- Palaganas Erlinda, Sanchez Marian, Molintas Ma. Visitacion, Caricativo Raul (2017), *Reflexivity in Qualitative Research: A Journey of Learning*, „The Qualitative Report”, vol. 22(2), s. 426–438, <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2017.2552>
- Silverman David (2007), *Interpretacja danych jakościowych*, przełożyły Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Travers Max (2009), *New Methods, Old Problems: A Sceptical View of Innovation in Qualitative Research*, „Qualitative Research”, vol. 9(2), s. 161–179.

Cytowanie

Izabela Ślęzak (2024), *Od redaktorki: Badania jakościowe – metody, współuczestnicy, proces realizacji*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 6–11, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.01>

Editorial: Qualitative Research – Methods, Participants, the Process of Implementation

Abstract: The text presented serves as an introduction to the themed issue “Qualitative Research – Methods, Participants, Process of Implementation”. The first section of the text outlines the backdrop for the development of the volume, namely the dynamic changes in the field of qualitative research, the emergence of novel questions pertinent to the roles of the researcher and research participants, and the quest for new avenues for the implementation of research projects. The second part of the introduction features a succinct presentation of the articles that make up the volume. They derive from the methodological explorations of the contributing researchers and reflect their creative responses to the challenges arising at different stages of the research process. The articles collected in the volume showcase the diversity of the contemporary field of qualitative research.

Keywords: qualitative research, reflexivity, researcher positionality, qualitative research participants

Kontemplacja i podejścia pierwszoosobowe w badaniach społecznych

Krzysztof T. Konecki
Uniwersytet Łódzki

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.02>

Słowa kluczowe: badania kontemplacyjne, fenomenologia, wymiar patyczny, autoetnografia, emocje, medytacja, autoraportowanie, noty kontemplacyjne

Abstrakt: Artykuł omawia koncepcje pierwszoosobowe w badaniach społecznych. Opisuje podejścia autoetnograficzne, fenomenologiczne i kontemplacyjne. To, co łączy te trzy podejścia, to refleksyjność, koncentracja na przeżyciach, procesie myślenia i odczuć ciała oraz na emocjonalnym i sytuacyjnym wymiarze poznawania świata, a w konsekwencji na badaczu jako na wytwórcy wiedzy. Można powiedzieć, że chociaż te podejścia różnią się, to łączy je cecha kontemplacyjności, w różnym nasileniu występująca w tych podejściach. Miejsce uczestnika badania w sytuacji jego pracy naukowej poddane zostało eksplikacji we wszystkich trzech podejściach. Podkreślono aspekt ucieleśnienia w sytuacji i namysł nad subiektywnością i obiektywnością jako fikcyjnymi dystynkcjami obrazowania badań jakościowych. Przedstawiono także metody badań kontemplacyjnych.

Krzysztof T. Konecki

Profesor zwyczajny doktor habilitowany, kierownik Katedry Socjologii Organizacji i Zarządzania Uniwersytetu Łódzkiego, były przewodniczący Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, obecnie członek Zarządu PTS, członek Komitetu Socjologii Polskiej Akademii Nauk, przewodniczący komisji ds. stopni naukowych w dyscyplinie nauki socjologiczne Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ. Jego obszar zainteresowań naukowych to między innymi: socjologia jakościowa, teoria ugruntowana, socjologia interakcji, badania kontemplacyjne, socjologia wizualna oraz socjologiczne badania nad medytacją i jogą.

e-mail: krzysztof.konecki@uni.lodz.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Wprowadzenie

W dzisiejszym świecie dominuje praktyczna orientacja, w której rozum praktyczny znajduje zastosowanie w różnych sytuacjach życiowych. Formalne reguły i algorytmy coraz bardziej wpływają na nasze myśli i doświadczenia, a my zazwyczaj dostosowujemy się do nich. Proces ten jest dodatkowo przyspieszany przez sztuczną inteligencję, która umaszynowia nasze myśli.

Badacze społeczni są włączeni w tę rzeczywistość, przestrzegając reguł i tempa współczesnego życia, które nieustannie przyspiesza wraz z postępem technologicznym i rozwojem systemu kapitalistycznego. Brakuje czasu na refleksję nad terażniejszością i zastanowienie się nad tym, co dzieje się w naszych umysłach i ciałach oraz jak one współpracują czy ewoluują w czasie i w naszym przemieszczaniu się w przestrzeni.

Badacze społeczni, choć nie są wyjątkowi, gdy kontemplują swoją pracę zawodową, skupiają się głównie na aspektach metodologicznych i teoretycznych. Ograniczeni są zasadami dotyczącymi obiektywności, przejrzystości i dystansu wobec badanego przedmiotu. W obserwacji naukowej istnieją jedynie abstrakcyjne koncepcje, metody i techniki badawcze, a sam badacz staje się niemal zbędnym.

W przyszłości może ziszczyć się scenariusz, w którym narzędzia i algorytmy sztucznej inteligencji będą prowadzić badania oraz analizy teoretyczne, a naukowiec będzie zbędnym obciążeniem dla budżetu badawczego. Choć te przewidywania mogą być przesadzone, wskazują one na istniejący proces i zmiany w roli badacza.

Refleksja humanistyczna dotycząca położenia badacza w kontekstach o potencjalnym znaczeniu politycznym, ideologicznym i dyskursywnym wydaje się niezbędną. Istnieje potrzeba zrozumienia, jak funkcjonuje umysł i jakie są jego związki z ciałem, gdy jednostka zostaje „wrzucona” w określoną sytuację. Czy możliwe jest oddzielenie badacza od jego ludzkiej tożsamości? Co by się stało, gdybyśmy „zrzućli naukowy płaszcz”, a człowiek-badacz stałby się dosłownie nagi? Jakie przeżycia towarzyszyłyby tej osobie? Czy doświadczenia tego rodzaju różnią się między ludźmi-niebadaczami a ludźmi-badaczami? Jeśli tak, to jak kształtuje się etyczna odpowiedzialność badaczy społecznych, którzy obserwują społeczeństwo z pozycji pozbawionej uczuć, empatii i współczucia? Jakie są uczucia badaczy, gdy muszą utrzymywać dystans od obiektów swoich badań?

Warto skoncentrować się na sednie tego podziału i specyficznego sposobu myślenia. Rozważmy przez chwilę tę kwestię. Emil Durkheim twierdził, że relacje społeczne stanowią podstawę dla kategorii postrzegania świata. W związku z tym sposób, w jaki badacze odnoszą się do obiektu, opiera się na zdystansowanym, dystynktywnym i nieemocjonalnym postrzeganiu sytuacji z pozycji świata zewnętrznego, a przecież w obserwowany świat są zaangażowani. To paradoks. Społeczna relacja dystansowania sugeruje także określoną relację władzy. Jako badacz znam uczestników lepiej niż zwykły człowiek, ponieważ posiadam racjonalną metodologię. Etycznie jestem uprzywilejowany, ponieważ mogę pomóc, identyfikując określone problemy społeczne i dostarczając innym doświadczenia i wiedzy na ich temat.

U podstaw socjologii znajduje się motyw ujawniania prawdy, do którego czuję się mocno przywiązany. Odkrywanie motywów kierujących działaniami i założeniami aktorów społecznych może być fascynujące i zaskakujące (Berger, 1963). Dodatkowo odsłanianie niektórych zjawisk życia społecznego, przepełnionych emocjami, które nie wchodzą w zakres komunikacji publicznej i medialnej, oraz ujawnianie ich reguł działania stanowi niewątpliwie cenny dorobek intelektualny. Jest tutaj też wątek emancypacyjny. To, co ukrywa się za zasłoną języka usprawiedliwień i racjonalizacji, często determinuje nasze postępowanie (Berger, 1963; Berger, Luckmann, 1966), emocje często są ważniejsze niż racjonalne rozważania (Douglas, Johnson, 1977; Heinich, 2019; Kotarba, Johnson, 2022). Proces demaskacji jest nierzadko dziełem socjologa, który nie ufając językowi, instytucjom, mediom i działaniom różnych grup społecznych oraz jednostek zajmujących określone pozycje społeczne, odkrywa ich prawdziwe intencje. Czynią to socjologowie i badacze społeczni umiejący odkrywać polityczne czy ideologiczne interesy i cele instytucji oraz grup społecznych. Jednakże omnipotentny socjolog jest otoczony pewnym rodzajem tajemnicy. Badacz dysponuje metodą, która nawet po ujawnieniu zakrywa coś istotnego. Ta metoda zazwyczaj staje się zasłoną, skrywającą osobę-badacza działającą w konkretnej sytuacji. Za metodą, która ma ujawnić coś, co przekracza świadome intencje i wyrażone otwarcie definicje sytuacji, kryje się założenie nieufności. Paradoksalnie używana metoda zakrywa pewne aspekty naszego działania. Niewiele zyskujemy, opisując twórcę sytuacji badawczej, tj. socjologa, i jego miejsce w środowisku świata życia. Socjolog unika analizowania podstaw swojego naukowego przedsięwzięcia, podobnie jak tzw. społeczeństwo (jego reprezentanci – z wyjątkami rzecz jasna), które nie pragnie znać istoty systemu społeczno-ekonomicznego, w którym przyszło mu żyć. Świat życia wydaje się oczywisty¹. Demaskowanie fundamentów życia społecznego byłoby bolesne i zmusiłoby ludzi do podejmowania samodzielnych i odpowiedzialnych decyzji dotyczących teraźniejszości i przyszłości, często mających charakter etyczny. Częściowo zasłaniając się racjonalnością działania, zwalniamy się z takiej odpowiedzialności.

Z tego powodu w moim artykule proponuję narzędzia refleksyjne, które umożliwią badaczom nawiązanie relacji ze sobą i relacji „my” z uczestnikami badania. Pozwoli to na uzyskanie świadomości osadzenia w danej sytuacji i świecie życia, którego naukowy świat jest integralną częścią. Uważam, że socjologia, a także inne dziedziny nauk społecznych i humanistycznych powinny również ujawniać ukrytą prawdę o autorach (badaczach), ich założeniach, uczuciach i działaniu *in situ*; oni również uczestniczą w życiu społecznym. Wykorzystując podejście fenomenologiczne, takie jak *epoché*, możemy odseparować się od początkowych założeń, postrzegać naszą sytuację jako nieograniczoną rygorystycznie metodologicznie, postrzegać obiektywność jako postulat, a także zauważać konsekwencje tak zwanego obiektywizmu w kontekście relacji z innymi osobami i światami. Takie podejście zapewnia także etyczność badań, badacz jest bowiem maksymalnie otwarty i szczerzy, ujawniając swoje założenia i wynikające z nich działania badawcze.

1 Rozważania te zawarte były częściowo w mojej odpowiedzi na ankietę socjologiczną organizowaną na XVIII Zjeździe Socjologicznym w Warszawie w 2022 roku. Ankieta dotyczyła kondycji polskiej socjologii.

Celem tego artykułu jest zatem przedstawienie kilku perspektyw i metod, które starają się realizować wyżej wspomniane refleksje – epistemologiczną i metodologiczną. Oto te podejścia i omawiane tematy:

- 1) autoetnografia jako metoda refleksji o narratorze/obserwatorze/autorze uwikłanym w określone sytuacje egzystencjalne;
- 2) zasady kontemplacyjnych badań i ich związek z naukami społecznymi;
- 3) inspiracje fenomenologiczne, praktyki jogi i medytacji (inspiracje buddyzmem zen);
- 4) metody kontemplacji (autoobserwacja, raportowanie własnych doświadczeń, kontemplacyjne noty, eksperymenty kontemplacyjne).

Badania autoetnograficzne

Jednym z bardziej znaczących podejść pierwszoosobowych w humanistyce i badaniach społecznych jest autoetnografia.

Autoetnografia, rozwijana przez Carolyn Ellis (1991; 2001; Bochner, Ellis, 2016; zob. Kacperczyk, 2014; 2020; Kafar, Kacperczyk, 2020), reprezentuje znaczący postęp w kierunku kontemplacyjnego stylu badań, chociaż sama nie posługuje się tym określeniem. Koncepcja socjologicznej introspekcji opracowana przez Ellis (1991), zwłaszcza w obszarze badań nad emocjami, stanowi kluczowy element tego podejścia. Według niej introspekcja to proces psychospołeczny umożliwiający generowanie interpretacyjnych materiałów na podstawie osobistych doświadczeń aktora społecznego.

Podkreślając znaczenie wewnętrznego dialogu, który zachodzi poprzez symbole w procesie introspekcji, Ellis definiuje introspekcję jako ważne, choć „ukryte zachowanie komunikacyjne”, umożliwiające badaczom generowanie interpretacji dotyczących przeżywanych emocji. Istotnym aspektem tego podejścia jest także interaktywne badanie introspekcyjne z innymi uczestnikami. Choć badanie etnograficzne nie jest tylko introspekcją, bo dotyczy także etnograficznego opisu sytuacji podmiotu, to elementy introspektywne ciągle są w takich narracjach obecne.

Autorzy, używając tej metody, traktują autoetnografię jako akt **pisania o sobie**, co stanowi pierwszą jej cechę charakterystyczną. Autoetnografia obejmuje zatem opis życiowego świata jednostki i stanowi pierwszy krok w kierunku obiektywizacji doświadczenia. Autoetnografowie badają swoje przeżycia w interakcjach społecznych, często prezentując szczegółowe opisy sytuacji życiowych.

Autoetnografia jest również rozumiana jako tekst narracyjny, często reprezentowany w postaci dzienników introspekcyjnych, w których autorzy otwarcie opisują swoje myśli i towarzyszące im emocje. Pisanie autoetnografii wymaga odwagi, wrażliwości i umiejętności wyrażania siebie bezpośrednio, a uzyskane zapisy mogą przekraczać granice świata badacza. Pisanie jest tutaj immanentnym elementem metody, a zmaganie się z językiem, by wyrazić emocje w sposób ewokacyjny, jest kluczowe w oddaniu nastroju opisywanych sytuacji i uwikłań w nie podmiotu.

Autoetnografia przedstawia osobiste doświadczenia badacza, które przekształca on w tekst. W pisaniu dostrzec można drugie życie podmiotu, które staje się widoczne w pełni dopiero w akcie publikacji. Pisanie autoetnografii łączy w sobie rolę badacza i uczestnika życia codziennego, umożliwiając dialog między dwoma światami. Autoetnografowie przekraczają granice swojego subiektywnego świata, wchodzą często w obszar teoretycznej kontemplacji, by przedstawić szersze odniesienia opisanych przez siebie indywidualnych przeżyć i interakcji z bezpośrednim otoczeniem (Ellis i in., 2018; Konecki, 2021).

Autoetnografia analizowana z perspektywy fenomenologii stanowi proces subiektywnej kontemplacji świata życia codziennego, czasami wykraczającej poza codzienną egzystencję. Zastosowanie teoretycznej koncepcji Alfreda Schütza (1962; 1976; 2011), stylu kognitywnego jako struktury świata, umożliwia nam uchwycenie sześciu kluczowych cech tego badawczego podejścia (zob. Konecki, 2021).

Po pierwsze, w kontekście Schützowskiej koncepcji stylu kognitywnego zastosowanego tutaj do analizy świata autoetnografii istotne jest tzw. napięcie świadomości; autoetnografia jest procesem koncentracji na opisie własnych przeżyć, biograficznych fragmentach i incydentach. Skupienie na życiu codziennym, doświadczeniach i emocjach prowadzi do napięcia świadomości, lecz w trakcie pisania autoetnografii to napięcie stopniowo maleje, umożliwiając refleksję i kontemplację, czasami teoretyczną. Opisy często traumatycznych sytuacji pozwalają nabrać do nich dystansu, a także lepiej je zrozumieć.

Po drugie, autoetnografia angażuje specyficzną *epoché*, czyli zawieszenie zwątpienia w pamięć i dokładność opisów. Badacz traktuje opisywane fakty jako rzeczywistość, unikając zwątpienia w swoją pamięć. Pamięć jako dokładny zapis przeszłych wydarzeń i przeżyć jest wzięta w nawias, istotne jest, co się pamięta w danej chwili zapisu autoetnografii. Stosując *epoché*, zawiesza się również wiarę w kulturowe i społeczne kategorie postrzeżeń, co umożliwia głębszą refleksję i zrozumienie własnej sytuacji egzystencjalnej bez narzuconych filtrów.

Po trzecie, forma spontaniczności w autoetnografii oznacza swobodę w wyrażaniu odczuć i łamanie norm kulturowych związanych z różnymi tabu. Działając kontemplacyjnie, autoetnograf przekracza bariery społeczne i eksponuje swoje doświadczenia. Jednak spontaniczność ta nie jest związana z działaniami pragmatycznymi, lecz bardziej z procesem wglądu w siebie i przemiany wewnętrznej.

Po czwarte, autoetnografia umożliwia przyjęcie specyficznej perspektywy czasowej, pozwalając na podróżowanie w czasie i łączenie subiektywnego odczucia trwania ze standardowym czasem kalendarzowym. To z kolei pozwala na głęboką refleksję nad przeszłymi wydarzeniami, jednocześnie umożliwiając standaryzację czasu i nabranie dystansu do przeszłości.

Po piątę, forma doświadczania siebie w autoetnografii odnosi się do specyficznego wymiaru czy cechy stylu poznawczego. W życiu codziennym jaźń jest zazwyczaj postrzegana jako całość, niepodzielona, skupiona na praktycznych celach. W autoetnografii doświadczamy siebie jako całość emocjonalną w danym fragmencie opisu rzeczywistości. Jesteśmy zanurzeni w wydarzeniu lub cyklu

zdarzeń życiowych, ale funkcjonujących w naszej pamięci, niezwiązanych bezpośrednio z realizacją konkretnych zadań czy pragmatyką codziennego działania.

W tym kontekście eksponowanie siebie staje się istotnym elementem doświadczania siebie w procesie pisania opowieści autoetnograficznej. Podkreśla się brak trzeciej osoby czy strony biernej; narrator koncentruje się na sobie jako punkcie zerowym wszystkich opisywanych zdarzeń. To moment, w którym „JA jestem w centrum świata”. W razie pojawienia się innej osoby może to być alter ego lub zapośredniczona prezentacja samego narratora.

Relacje te ukazują zakorzenienie JA w świecie, w którym trudno oddzielić siebie od innych, zwłaszcza z perspektywy pierwszej osoby. Jednak ten świat istnieje głównie w pamięci piszącego narratora. Jeśli chodzi o aktualność bycia podmiotem tu i teraz, istnieje częściowe zawieszenie wiedzy o ciele (Leder, 1990), ale ciało może również współuczestniczyć w przypominaniu np. traumatycznych wydarzeń.

W rezultacie autoetnografia zyskuje miejsce jako kompleksowe podejście badawcze, łączące głęboką refleksję nad własnym doświadczeniem, jest w istocie często kontemplacją JA i sytuacji egzystencjalnej podmiotu. Można stwierdzić, że w autoetnografii istnieją elementy kontemplacyjne, choć nie jest to metoda nastawiona na kontemplację, raczej na opis własnych doświadczeń w określonym kontekście społecznym i kulturowym, choć w niektórych tekstach z zakresu autoetnografii element kontemplacji jest silnie akcentowany (Bochner, 2020)².

Szóstą cechą jest forma uspołecznienia. W świecie autoetnografii odnosi się ona do intersubiektywności, czyli budowania i podtrzymywania relacji społecznych, komunikacji i społecznego działania w codziennym życiu. W kontekście autoetnografii budowanie intersubiektywności zaczyna się od momentu rozpoczęcia pisania, mając czytelnika jako adresata, którego autor chce poruszyć i związać swoją narracją.

Autor jest punktem zerowym, centrum, od którego wszystko się zaczyna, ale jednocześnie pisze dla kogoś innego, nie tylko dla siebie. Wartość relacji społecznych jest uwzględniana zarówno obecnie, jak i w horyzoncie przyszłości. Przed aktem pisania autor był już częścią społeczności, uczestnicząc np. w dyskursie naukowym, gdzie jego pierwszoosobowa perspektywa mogła być akceptowana lub

2 Różnice i podobieństwa pomiędzy autoetnografią i badaniami kontemplacyjnymi zostały przedstawione w książce opublikowanej przez Krzysztofa T. Koneckiego (2022a: 3–4 i inne). Poniższy cytat może w skrócie objaśnić podstawową różnicę: „Metody kontemplacyjne chcą wykorzystywać procedurę porównywania, aby zobaczyć, jak różne narracje tworzą wzorce. Perspektywa pierwszoosobowa jest ważna, ale wkład badacza pochodzi ze świata nauki. Chociaż zastane koncepcje odgrywają ważną rolę, a teoria jest pomocna, czasami trudno jest wyrazić znaczenie zjawisk i doświadczeń za pomocą abstrakcyjnych pojęć. Dlatego w takiej sytuacji główną rolę w interpretacji powinny odgrywać noty kontemplacyjne. Chodzi o pokazanie, w jaki sposób badacz wykorzystuje perspektywę pierwszoosobową i jak jego umysł, ciało i emocje są włączone w ten proces. Kontemplacyjny badacz staje się obiektem autorefleksji jako narzędzie naukowe i istota ludzka w tym samym czasie [...] Autoraporty o własnych przeżyciach nie są autoetnografią; ich celem jest uchwycenie doświadczeń chwili, tu i teraz; nie jest to autobiografia ani opis całej sytuacji życia i działania. **Celem jest opisanie, jak umysł współpracuje z ciałem i jak podmiot radzi sobie z emocjami, które są uwalniane tu i teraz.** Opisy procesów myślenia są podawane bezpośrednio po tym, jak żywe doświadczenia się wydarzyły i stały się żywymi doświadczeniami, a formuła *tu i teraz w danej sytuacji* jest niezbędna, by przeprowadzić badanie kontemplacyjne. Badania są planowane i przeprowadzane w ściśle określonym czasie i miejscu” (Konecki, 2022a: 4). Ponadto bardzo ważną różnicą jest to, że badania kontemplacyjne są inspirowane fenomenologią oraz buddyzmem zen i z tego wynikają bardzo ważne implikacje dla interpretacji materiałów empirycznych.

odrzuca. Chociaż w momencie kontemplacji własnego JA i umysłu autor nie jest obecny z innymi „tu i teraz”, to jednak istnieje wspólnota wcześniej zbudowanych relacji.

Relacja „my” powstaje w trakcie współpracy z innymi uczestnikami procesu pisania autoetnografii, zwłaszcza w przypadku kolaboracyjnych projektów czy warsztatów (Kafar, Kacperczyk, 2020; Dobosz i in., 2023). Innymi, z którymi autor współpracuje, mogą być też recenzenci, redaktorzy, koledzy czy koleżanki, a komunikacja pełna wsparcia, zrozumienia, empatii i otwartości na odmiennosc jest kluczowa. Warto zauważyć, że autoetnograf nigdy nie jest całkowicie sam, mimo że „auto” w jego działaniach sugeruje indywidualizm. Działanie autoetnografa od początku ma charakter kolektywny, choć akt pisania może czasem wydawać się odizolowany od obecności innych ciał w bieżącym momencie, piszący zwykle jest od nich oddzielony tylko fizycznie, ale nie mentalnie.

Co to są badania kontemplacyjne?

Badania kontemplacyjne łączą nas z doświadczeniami (ang. *lived experiences*) uczestników badań i włączają badaczy w relacje „my”. Badacze nie są ponad uczestnikami badań; starają się być z nimi w świecie życia i doświadczają tych samych lub podobnych sytuacji życiowych. Aby osiągnąć taką postawę, badacze uczą się technik kontemplacyjnych, chcą być wystarczająco otwartymi i współczującymi, aby zrozumieć badane zjawiska i sytuacje z uczestnikami. Medytują, ćwiczą jogę i uważność oraz uczą się obserwować uczucia, emocje, myśli i odczucia ciała, aby być w pełni osadzonymi w kontekście pojawiających się zjawisk, które chcą zrekonstruować i znaleźć ich podstawowe cechy. Uczą się samoobserwacji i autoraportowania bezpośrednio po doświadczeniu jakiegoś zjawiska. Doświadczanie kontemplacji oznacza bycie czujnym w konstruowaniu kategorii czy hipotez, dociekaniu skąd one pochodzą (Konecki, 2022a) – z języka życia codziennego czy wiedzy naukowej (Konecki, 2022a: 19, 22, 32, 42–44, 58–60). Jak te aspekty odnoszą się do doświadczeń wszystkich uczestników badania? Jak przeżywana jest przestrzeń i czas w kontekście badań? Gdy analizujemy te fundamentalne cechy istnienia jednostki ludzkiej, możemy dostrzec i wyjaśnić przeżycia związane z przestrzenią, czasem i odczuciami ciała (van Manen, 1997/2015: 101–106). Pozwala nam to zobaczyć, co pochodzi od nas, a co jest zewnętrzne, jakie są nasze społeczno-poznawcze ograniczenia. Ta wiedza jest kluczowa nie tylko do zrozumienia badanego zjawiska, ale również do zrozumienia samych siebie i naszej roli w świecie społecznym oraz przyrodniczym, w sensie umysłowym i cielesnym jednocześnie. Może to nawet otworzyć drzwi do transformacji perspektywy poznawczej i jaźni (Rehoric, Bentz, 2008).

Jest to niezwykle śmiałe i nowatorskie spojrzenie na związek między podmiotem a przedmiotem:

Relacja między podmiotem i przedmiotem nie jest już jedynie relacją poznawczą, w której przedmiot zawsze jest postrzegany jako konstrukcja podmiotu, lecz raczej relacją bycia. By użyć

paradoksu, podmiot jest swoim ciałem, swoim światem, swoją sytuacją, a w pewnym sensie wchodzi z nimi w interakcję (Merleau-Ponty, 1964: 72)³.

W koncepcji Merleau-Ponty'ego bycie jest ucieleśnione: „Ciało stanowi ostateczne i pierwotne źródło wszelkich odległości, czasu i znaczeń. Ciało jest miernikiem własnego świata” (Fontana, Van De Water, 1977: 126; zob. też Merleau-Ponty, 1962). Aby jednak uzyskać dostęp do tego pierwotnego źródła naszej percepcji, konieczne jest świadome doświadczanie ciała (Morley, 2001).

Świat wpływa na nas, a my zmieniamy się wewnętrznie. Jednak to podmiot inicjuje relację lub akceptuje inicjację świata; nie można tego wymusić instytucjonalnie:

[...] rezonans oznacza pewien tryb relacji ze światem, w którym podmiot i świat „docierają” do siebie nawzajem, tak że powstaje relacja odpowiedzi, która uczasawia te skutki transformatywne, ponieważ czyni płynnym stosunek do świata. W doświadczeniach rezonansowych podmioty zostają dotknięte (poruszone) przez to, co inne, co ich dotyczy i co do nich przemawia, a jednocześnie odpowiadają na to (emocjonalnie i cielesnie), doświadczając przy tym siebie samych jako samo-skutecznych. Niedostępność pojawia się tu jako konstytutywna cecha takich relacji: nie dają się one ani dekretować politycznie, ani w prosty sposób instrumentalnie wytwarzać (Rosa, 2020: 204).

Przedefiniowanie „ja” badacza staje się możliwe poprzez głęboką refleksję nad własnym „ja”, które jest zakorzenione w konkretnej sytuacji i tam rezonuje. Ten proces może zostać uruchomiony poprzez praktyki medytacyjne, współczucie wobec uczestników badań, otwarcie się na doświadczenia innych ludzi oraz świadome obserwowanie, jak własne ciało reaguje na otaczający świat. Kluczowym egzystencjalnym warunkiem tego podejścia kontemplacyjnego jest bycie tu i teraz. Dotyczy to badaczy, a także uczestników badania. W celu osiągnięcia tego stanu istnienia można korzystać z różnych technik kontemplacyjnych, które zostaną opisane w kolejnych fragmentach tekstu. Wszystkie te metody mogą być zastosowane zarówno przez badaczy, jak i każdą osobę pragnącą praktykować głęboki rezonans z otaczającym światem, nie unikając jednocześnie ewentualnych przemian w tej relacji.

Korzystając z dorobku fenomenologii

Studia kontemplacyjne są związane z badaniami fenomenologicznymi (Bentz, 2016: 50–51), istnieje tutaj wiele podobieństw pod względem metod. *Epoché* to jedna z metod oczyszczenia umysłu. Wstrzymujemy nasze założenia, aby dostrzec rzeczywistość taką, jaką jest, nie przez społeczno-kulturowe czy naukowe filtry. Poprzez medytację, praktykę jogi, wypisywanie założeń, które przyjmujemy w oglądzie rzeczywistości, i pisanie kontemplacyjnych not możemy być świadomi tego, co dzieje się w naszym umyśle i ciele, jak kształtuje się nasze postrzeganie świata i dlaczego widzimy to, co widzimy.

3 Tłumaczenie własne. Dalej, gdzie nie jest to zaznaczone, również są to tłumaczenia autora artykułu.

Dla Martina Heideggera nie istnieje dychotomia między przedmiotem a podmiotem. Człowiek jest wrzucony w sytuację, pierwotny stan bycia – *dasein* (Heidegger, 1962; Fontana, Van De Water, 1977: 124). Świadomość bycia w świecie jest podstawą świadomości naszego istnienia. Wklamy się w dychotomię, ponieważ narzuca je język. Jednak bliższe spojrzenie ujawnia, że jesteśmy głęboko zaangażowani w BYCIE POPRZEZ NASZE CIAŁO, jego umiejscowienie w czasie i przestrzeni (żywa i przeżywana przestrzeń oraz czas), i że jest to byt pierwotny (Merleau-Ponty, 1962). Jest to pierwotna rzeczywistość tu i teraz, rzeczywistość rozpoznawania siebie tam, gdzie jesteśmy, razem z innymi. Możemy troszczyć się o innych lub ich ignorować, ale jesteśmy z nimi w danym nam czasie i przestrzeni. Bycie jest warunkiem istnienia świata.

Dla niektórych fenomenologów ciało i posługiwanie się nim staje się istotą zdobywania wiedzy o świecie. W niektórych sytuacjach to, co robimy z naszymi ciałami w przestrzeni i czasie, staje się sposobem na dotarcie do miejsca i jednocześnie uzyskanie wiedzy. Wiem, gdzie i kim jestem, ponieważ mogę się poruszać i coś robić. Moje ciało może działać. Intencjonalność jest również pierwotna; podmioty są jednocześnie sobą, światem i sytuacją. Jest to całkowicie odmienna sytuacja, gdy podmioty są pierwszymi twórcami świata poprzez swoją percepcję (Fontana, Van De Water, 1977: 125; zob. też Merleau-Ponty, 1962)

Dlatego fenomenologia może być somatyczna (Bentz, 2016: 53), a używając ciała do obserwacji świata życia, możemy się zmienić. Możemy nawet przekroczyć ograniczenia w niektórych sferach egzystencji: „Dzięki somatyczno-fenomenologicznym dociekaniom jesteśmy w stanie uwolnić się od osobistych nagromadzeń zniekształceń wynikających z władzy nad nami innych, takich jak trauma, ego, pieniądze i zmysłowe zubożenie, otwierając w ten sposób przestrzeń do transcendencji. Tak jak dzieje się w związku z fenomenologicznym *epoché*; możemy wtedy stworzyć przestrzeń dla wyłonięcia się naszej istoty na głębszym poziomie” (Bentz, 2016: 60–61). Ta transformacja nie musi być religijna ani nawet duchowa (choć może być), ale psychika i mentalność badacza mogą się zmienić.

Posiadanie jasnego i holistycznego spojrzenia łączy się z byciem blisko zjawiska. Aby uchwycić jego znaczenie, powinniśmy być obecni, gdy ono powstaje i się rozwija. Może to być bezpośrednio doświadczenie badacza lub „pożyczone doświadczenie” od innej osoby (w tym sensie, że otrzymaliśmy dane, opis zdarzenia, w którym emocje, myśli i odczucia ciała są dokładnie opisane podczas przebiegu zjawiska). Metoda fenomenologii jest zwykle używana poprzez przyjęcie określonej perspektywy oglądu rzeczywistości, a nie ścisłych procedur metodycznych:

Tak więc najlepiej jest myśleć o podstawowej metodzie fenomenologii jako o przyjmowaniu pewnej postawy i praktykowaniu pewnej uważnej świadomości wobec rzeczy świata tak, jak je przeżywamy, a nie tak, jak je konceptualizujemy lub teoretyzujemy, i tak, jak uważamy je za oczywiste. „Uprawianie fenomenologii” jako metody refleksyjnej jest praktyką odsuwania, odgarniania lub redukcji tego, co uniemożliwia nam nawiązanie oryginalnego lub źródłowego kontaktu z pierwotną konkretnością przeżywanej rzeczywistości (Van Manen, 2016: 41).

„Przeżycia można uznać za punkt początkowy i końcowy badań fenomenologicznych” (Van Manen, 2016: 57). Przeżycia opracowane poprzez bezpośrednią eksplikację interpretacji pomagają wydobyć znaczenie zjawisk. Możemy dotrzeć do momentu przedrefleksyjnego, zanim zjawisko zostanie nazwane i staje się tematem. Chcemy zrozumieć pierwotne struktury znaczeniowe przeżywanych doświadczeń (Legrand, 2007; Van Manen, 2016: 61). Praktyka jogi może w tym bardzo pomóc. Możemy mieć kontakt z naszą obecnością, tu i teraz, i z naszym ciałem, co jest warunkiem wstępnym osiągnięcia wiedzy.

Powracając do koncepcji ciała, mamy zdolność do zmiany i rozpoznania naszego związku ze światem. Jesteśmy zanurzeni w świecie, nasza fizyczna forma jest z natury jego częścią i poruszamy się po nim, zanim zaangażujemy się w świadome myślenie o nim (Morley, 2001). W związku z tym odrzucenie jego znaczenia nie jest opcją (Merleau-Ponty, 1962). Ciało służy nie tylko jako środek radzenia sobie z codzienną egzystencją, ale także jako podstawa naszego bytu, często ułatwiając transcendencję w kierunku lepszego życia.

Kontemplacyjne eksploracje

Czym jest kontemplacja?

Kontemplacja jest formą aktywności, która prowadzi do określonego stanu umysłu. Jednocześnie służy jako metoda zdobywania wiedzy o istniejących przedmiotach i uzyskiwania wglądu w samą wiedzę, tu i teraz, poprzez uważne badanie postrzeganych (w tym wyobrażonych) zjawisk lub przedmiotów, a także siebie (Konecki, 2018: 21; zob. także Giorgino, 2015; 2016).

Pojęcie kontemplacji można także dekonstruować i rekonstruować. Obrazy mentalne i postrzeganie siebie, które zamierzamy przeanalizować podczas naszego badania, również wymagają namysłu. Bycie konceptualnie świadomym terażniejszości może usprawnić te dociekania. W przeciwieństwie do przyjętych założeń świadomość ta może pomóc badaczom w dokładniejszym postrzeganiu „badanej” lub „współbadanej” rzeczywistości (Konecki, 2018: 49). Zgodnie z praktyką uważności sugeruje się, że wszelkie dystynkcje konceptualne są iluzjami, które należy w jakiś sposób ujawnić.

Medytacja odgrywa kluczową rolę zarówno w jodze, jak i buddyzmie zen, dzieląc podobieństwa z omówioną wcześniej procedurą *epoché*. W związku z tym może służyć jako wstępny krok w kierunku kontemplacji. Kontemplacja z kolei wiąże się z oczyszczeniem umysłu. Jasność myśli osiągnięta dzięki temu procesowi jest niezbędna do zagłębienia się w dalsze refleksje na temat świata życia. W konwencjonalnych praktykach badań społecznych zazwyczaj przeprowadza się przegląd literatury, a docelowa rzeczywistość jest systematycznie kategoryzowana. Podejmowane są rygorystyczne wysiłki w celu zapobiegania błędom, a wszelkie pojawiające się błędy są niezwłocznie korygowane. Badacze ściśle przestrzegają ustalonych metod i procedur, skrupulatnie planując różne etapy badania i analizy.

Jednak często zaniedbujemy introspektywny wgląd w nasze działania i funkcjonowanie naszych umysłów. Nasze procesy myślowe, ukryte założenia i konfiguracje pomysłów wydają się racjonalizować nasze decyzje. Zamiast być obserwatorami własnych umysłów, zanurzamy się w badanie tak, że znajdujemy satysfakcję, wręcz ekscytację w naszym zaangażowaniu i przywiązujemy się bardzo do tych odczuć. Jednak to przywiązanie może być mylące i potencjalnie szkodliwe. Możemy stać się tak zafiksowani na wyidealizowanej koncepcji badań i metodzie naukowej, że stracimy z oczu osobę prowadzącą badania w kontekście przeżywanego świata. Zagłębienie się w kontemplacji tej kwestii i nasze aktywne zaangażowanie w nią może rzucić światło na dynamikę gry, którą prowadzimy ze sobą, zapewniając wgląd w naszą perspektywę i wpływ badań na nas samych.

Kontemplacja jest istotna w odkrywaniu historycznego kontekstu naszych wysiłków badawczych. Jesteśmy umiejscowieni w procesie historycznym, kształtowanym przez czynniki społeczne i polityczne, a nasze metody są nieuchronnie pod wpływem tych sił. Zaufanie do nauki lub jego brak stają się integralną częścią naszej sytuacji badawczej. Poprzez kontemplację możemy albo odrzucić ten wpływ, albo uznać go za znaczący czynnik w systematycznych decyzjach, które mają etyczne implikacje podczas angażowania się w to, co nazywa się „badaniem naukowym”. Emocjonalnie oczekuje się od nas, że jako badacze zachowamy naukowy dystans, który staramy się utrzymać. Jednak kontemplacja ujawnia wewnętrzną walkę o zachowanie „neutralności emocjonalnej”, która jest wymogiem metodologicznym w środowisku akademickim, a której konsekwentne utrzymanie okazuje się dla nas wyzwaniem.

Kontemplacyjne techniki badań opisane poniżej są immanentnym elementem badań kontemplacyjnych i mogą być używane tylko w badaniu kontemplacyjnym, ale także mogą stanowić techniki wspomagające innego rodzaju badania, by urefleksyjnić proces badawczy i usytuować badacza w konkretnym kontekście społeczno-kulturowo-historyczno-egzystencjalnym.

Techniki kontemplacyjne

Medytacja

Podjmując wyzwanie związane z naszym możliwym oporem wobec metody naukowej, zaleca się stosowanie metod kontemplacyjnych w celu refleksji nad naszą postawą i sobą w kontekście badawczym. Medytacja może być sposobem na oczyszczenie umysłu (Depraz, 2002: 122). Dzięki praktycznej *epoché* ponownie oceniamy nasze uprzedzenia dotyczące postrzegania i rozumienia świata, co skłania nas do tymczasowego odłożenia ich na bok, zobaczenia czym są, a medytacja okazuje się cenną pomocą w tym procesie (Konecki, 2018: 50–53).

Praktyka medytacji obejmuje różne podejścia, czerpiąc z różnych tradycji, takich jak chrześcijaństwo i buddyzm czy joga (Iyengar, 1983; 2002; 2005a; 2005b; Konecki, Płaczek, Tarasiuk, 2023). Jak wyraził to Nhat Hanh Thich (1976: 23–24; 1991; 2006), medytacja nie ogranicza się do określonych czynności, ale może być zintegrowana z codziennymi zajęciami, w tym chodzeniem, staniem, leżeniem,

siedzeniem, pracą, myciem rąk, zmywaniem naczyń, zamiataniem podłóg, piciem herbaty, rozmową z przyjaciółmi lub innymi (zob. także Janesick, 2015).

Technika *epoché* pomaga pozbyć się założeń i uprzedzeń zakorzenionych w naszych przeszłych doświadczeniach i wychowaniu lub co najmniej je sobie uświadomić. Zastosowanie tej metody zwiększa precyzję naszych opisów codziennych wydarzeń i swoich odczuć, jeśli je badamy. Możemy zidentyfikować kluczowe elementy jakiegoś incydentu i zrozumieć potencjalne emocje, jakie może odczuwać dana osoba/dany badacz. Droga do osiągnięcia tego stanu obejmuje między innymi praktykę medytacji, praktyki oddechowe lub jogę (Konecki, 2022a: 30–31, 44, 57).

Terminy „kontemplacja” i „medytacja” są czasami używane zamiennie, choć staramy się je rozróżniać. Medytacja jest ściśle związana z procesem intuicyjnym i oczyszczaniem umysłu, kontrastując z bardziej poznawczymi operacjami związanymi z kontemplacją. Kontemplacja obejmuje refleksję nad pojęciami (lub kategoriami) i ich związkiem z rzeczywistością, rozważając ich pochodzenie i znaczenie dla ludzkiej egzystencji i społecznych uwikłań jednostki (patrz Konecki, 2018: 228–229).

Autoobserwacja i autoraporty

Techniki te dotyczą opisu zjawisk z perspektywy pierwszej osoby. Wiąże się to z przedstawianiem osobistego i indywidualnego punktu widzenia na świat życia i służy jako zmaterializowane ostatecznie przeżycia (poprzez zapis), które zaszły w trakcie trwania określonego zjawiska (niem. *Erlebnis*).

Autoobserwacja polega na uważnym obserwowaniu pracy umysłu, odnotowywaniu jego aktywności i rodzajów generowanych przez niego myśli, a także obserwowaniu, jak ciało reaguje na bodźce wewnętrzne i zewnętrzne – w szczególności na pojawiające się emocje i sposób ich doświadczania w różnych sytuacjach. Poprzez autoobserwację zyskujemy zdolność do refleksji i rekonstrukcji istotnych elementów wydarzeń, obiektów lub warunków sytuacyjnych, w których zachodzi zjawisko (Konecki, 2018: 230). Takie podejście obserwacyjne pozwala nam badać i odtwarzać nasze doświadczenia w różnych miejscach, czy to w przestrzeni publicznej miasta (Konecki, 2018: 123–140; 2023), na cmentarzu (Konecki, 2022a: 120–153), podczas praktyki jogi (Konecki, 2022b), czy w wielu innych miejscach. Poniżej przedstawiam przykład wskazówek (instrukcji) dotyczących autoobserwacji w badaniach nad praktyką jogi oraz autoraport związany z ćwiczeniami oddechowymi (pranajamą):

Ciało jest siedliskiem emocji. Emocje są często stwarzane lub „opracowywane” podczas praktyki cielesnej i przez specjalne pozycje ciała (są „likwidowane”, „usunięte”, „zaprzyjaźniane”, „stapiane” itp.). Reakcje emocjonalne praktykujących zostaną zbadane przy użyciu fenomenologicznych metod eksplikacji autoraportów wykonanych bezpośrednio po praktyce odnośnie odczuć, które zostały wzbudzone podczas ćwiczeń. Prosimy o obserwowanie odczuć ciała, umysłu i emocji oraz o pisanie raportów z autoobserwacji tuż po zakończeniu praktyki. Obserwuj także całą sytuację podczas praktyki i napisz o tym w raporcie.

Obserwuj, co dzieje się w Twoim umyśle w danej chwili. Jakie myśli przychodzą ci do głowy? Obserwuj również swoje uczucia. Spróbuj je zapamiętać i opisać później. Zaobserwuj też, jak reaguje Twoje ciało. Czy jest odrętwiałe, zmęczone lub napięte? Spróbuj zlokalizować te uczucia w ciele. Gdzie je odczuwasz? Które części ciała są najbardziej zaangażowane w te uczucia?

Jakie emocje się pojawiają? Strach, radość, miłość, nienawiść, zazdrość...? Obserwuj uczucia i ich umiejscowienie w ciele. Bezpośrednio po samoobserwacji zapisz zapamiętane myśli i uczucia. Bądź bardzo szczegółowy w swoim opisie. Nie bój się zapisywać nawet niechcianych myśli i uczuć. Mogą one być najważniejszymi elementami zapisu (Konecki, 2018: 229–231).

Przykład raportu z autoobserwacji:

Ćwiczyłem z moimi uczniami oddychanie w oparciu o tzw. oddychanie kwadratowe, tj. pogłębiony wdech, liczenie do czterech i długi wydech, liczenie do czterech. Cztery serie po pięć „wdechów i wydechów”, w sumie dwadzieścia. Następnym razem zrobimy po dziesięć z przerwą i dwadzieścia w jednej serii. Ale teraz konieczne jest stopniowe wchodzenie w tę praktykę. Wejście w 20 oddechów na raz dla początkujących może być złe dla psychiki i zdrowia fizycznego; zbyt wyczerpujące.

W międzyczasie spontanicznie zadałem pytanie o poszukiwanie wolności w tej formie oddychania („Proszę, znajdź wolność w tym oddechu”), ćwiczący mieli oddychać, licząc do czterech, jak określono w instrukcji. Zauważalna jest wyraźna struktura oddychania. Można było jednak regulować głębokość samego oddechu, a także regulować jego prędkość. Każdy musiał szukać swojej przestrzeni i wolności w swojej przestrzeni oddechowej. Poprosiłem o krótką refleksję, czy można znaleźć wolność w tej formie (w narzuconym schemacie oddychania).

Następnie wykonaliśmy pranayamę Viloma⁴, która jest jeszcze bardziej uregulowana i ma prostą formę. Poprosiłem również o porównanie jej z poprzednią pranajamą, która jest bardziej swobodna i co oznacza pojęcie wolności.

Ja sam poczułem, paradoksalnie, wolność w schemacie i brak wolności w tym samym schemacie jednocześnie. Po prostu rytm w oddychaniu, niemyślenie o tym, co robię, dla mnie nie było to ograniczenie. (relacja własna autora, instruktor jogi, 25.03.2021)

Noty kontemplacyjne

Pisanie odgrywa kluczową rolę w badaniach kontemplacyjnych. Po zakończeniu opisu przystępujemy do wyrażenia naszych refleksji na temat tego procesu w tzw. notach kontemplacyjnych (zob. instrukcja poniżej):

Należy ponownie przyjrzeć się swoim myślom i emocjom, przy czym opis może stać się bardziej specyficzny dla kontekstu miejsca i sytuacji samoobserwacji.

4 Pranayama Viloma jest schematem oddychania, w którym długości wdechu i wydechu powinny być identyczne, podobnie jak długość przerw/zatrzymań w trakcie oddychania pomiędzy wdechem i wydechem, wydechem i wdechem.

Cel badania dyktuje tę refleksyjną praktykę i ważne jest, aby zdać sobie sprawę, że opanowanie autoobserwacji wymaga czasu. Praktyki takie jak medytacja, hatha-joga, tai-chi i modlitwy chrześcijańskie lub muzułmańskie, wśród innych technik umysłu i ciała, mogą być korzystne w tym kontekście.

Pamiętaj o znaczeniu pisania w badaniach fenomenologicznych i kontemplacyjnych. Służy ono jako narzędzie do dokumentowania i objaśniania zaobserwowanych zdarzeń. Należy dążyć do sporządzenia raportu niezwłocznie po spotkaniu, koncentrując się na wydarzeniach, które miały miejsce podczas tworzenia autorelacji (Konecki, 2018: 231).

Zachowując wysoki poziom szczegółowości, opis powinien również uchwycić szerszy kontekst sytuacji. Zalecane jest, aby język użyty w opisie w miarę jak najbardziej autentycznie przekazywał emocje i uczucia:

Unikaj ograniczania się do pozytywnych stwierdzeń (lub tylko do negatywnych), które pomijają twoje rzeczywiste emocje i osądy. Zamiast tego wyraż swoje uczucia i subiektywne oceny. Twoje słowa mogą zawierać symboliczne niuanse, uznając, że wszystkie języki z natury zawierają elementy metaforyczne, nie wahaj się używać metafor. Włączaj rysunki, zdjęcia lub filmy do swoich autorelacji, aby je wzbogacić, a następnie napisz o tym, co myślisz.

Rozważ prowadzenie codziennego dziennika dokumentującego twoje życie i znaczące doświadczenia jako sposób na lepsze przygotowanie się do szczegółowych autoraportów. Uwzględnij powiązane refleksje w swoim dzienniku, pogłębiając w ten sposób zrozumienie zniuansowanej natury pisania i jego związku zarówno ze światem wewnętrznym, jak i zewnętrznym (instrukcja z badań nad praktyką hatha jogi⁵).

Oto ilustracja noty kontemplacyjnej pochodzącej z udostępnionego przeze mnie autoraportu (patrz powyżej – przykład autoraportu z autoobserwacji). Jak sugeruje Martin Heidegger (2000), aby kompleksowo przekazać przeżyte doświadczenie, czasami konieczne staje się użycie poezji (Richardson, 2018). W procesie tworzenia kontemplacyjnych not badamy czynniki, które ukształtowały nasz stan psychiczny i artykulację naszych przeżyć, czasami włączając w to poezję. Czynniki te pochodzą z mojej wcześniejszej praktyki jogi, w której pewne działania charakteryzują się spontanicznością i nieprzewidywalnością.

Przykład noty kontemplacyjnej:

Podczas pranajamy doświadczyłem niesamowitego relaksu oraz udało mi się znacznie spowolnić tempo zarówno moich myśli, jak i funkcjonowania mojego ciała (oddechu i ruchów ciała). Wszystko wydawało się poruszać w spokojnym tempie; świat rozwijał swe powaby powoli, jakby zasłonięty mgłą mojego oddechu. Migoczący ekran migotał w niezwykle wolnym tempie,

5 Badania realizowano w ramach projektu NCN, Opus 15, nr projektu 2018/29/B/HS6/00513, „Doświadczenie ciała i gestów w świecie społecznym hatha-jogi. Znaczenia i transmisja wiedzy w praktyce cielesnej”.

a ptaki za oknem śpiewały w coraz wolniejszej kadencji. Czułem się tak, jakby wszystko stopniowo zbliżało się do całkowitego zatrzymania.

„Wszystko zmierzało do zatrzymania”

Było niespiesznie,
świat na mnie czekał.
Odkrywałem go,
powoli i delikatnie,
dzięki temu poruszał się powoli,
lekko,
a ja nie chciałem,
żeby przyspieszył.
Wstrzymałem oddech,
czułem ślad istnienia,
i czym jest bycie.
Próbowałem zatrzymać tę chwilę.

Bezdech okazał się
kamiennym trwaniem.

Eksplorując temat wolności i ciągłego dążenia do wolności, zagłębiłem się w savasane, pozycję jogi znaną również jako „pozycja trupa” lub, w kontekście zachodnim, „pozycja relaksacyjna”. Podczas savasany doświadczyłem uczucia drętwienia w prawej nodze, tak jakby delikatnie unosiła się sama, prawdopodobnie w wyniku dłuższego okresu siedzenia podczas pranajamy. Jednocześnie pozostawałem konsekwentnie czujny, obserwując rozwijające się doznania. Stopniowo ugruntowujący się ciężar mojego ciała wciskającego się w podłogę stał się namacalny; powstało odczucie ciężaru zrelaksowanego ciała, podkreślało to znaczenie otwartego umysłu i przekazywało mi istotę zrelaksowanego, ale stabilnego ciała pragnącego bezruchu i osiedlenia się w tej spokojnej przestrzeni. Wyjście z tego stanu było czymś, co robiłem niechętnie.

Temat praktyki oddechowej i savasany pojawił się spontanicznie, obejmując odczucia wzajemnego oddziaływania wolności i struktury. Pragnienie do przelania moich myśli na papier, by zgłębić ideę wolności w ramach ustrukturyzowanej pranajamy, również pojawiło się spontanicznie. Nie zawsze wszystko skrupulatnie planuję; zamiast tego pewne wspomnienia skłoniły mnie do sięgnięcia po to, czego nauczyłem się o pranajamie w przeszłości.

Jednak moje podejście obejmuje spontaniczne i nieoczekiwane innowacje dotyczące zmian w oddychaniu, a także pojawiają się związane z nimi pytania i refleksje. Nasunęły się one ze wspomnień moich wcześniejszych doświadczeń z prowadzeniem jogi w Holy Center, gdzie często przyjmowałem bardziej kontemplacyjny i refleksyjny styl jogi. (autor, 25.03.2021)

Eksperymenty zen/kontemplacyjne

Celem eksperymentów zen jest stworzenie paradoksalnego scenariusza działania, kwestionującego nasze założenia i potencjalnie odsłaniającego nowe spojrzenie na rzeczywistość. Jednak, ze względów społecznych i psychologicznych, zaaranżowanie takiej sytuacji może okazać się wyzwaniem zarówno dla badacza, jak i uczestników eksperymentu. Uzyskanie zgody uczestników przed rozpoczęciem eksperymentu jest niezbędne, nawet jeśli stwarza trudności, ponieważ cała struktura badania nie jest ujawniana z wyprzedzeniem.

Podstawą do tworzenia eksperymentów, które odsłaniają podstawowe zasady porządku społecznego i procesów poznawczych, jest paradoksalne podejście do rzeczywistości przedstawione w koanach zen⁶ lub stylu życia mnichów (Suzuki, 1964; 1994). Podczas tych badań uważnie obserwujemy zarówno nasze ciało, jak i procesy umysłowe. Jeden z takich eksperymentów polegał w moich badaniach na staniu nieruchomo w przestrzeni publicznej, aby obserwować, jak nasze umysły reagują na odstępstwa od ustalonych norm obowiązujących w tym środowisku (takich jak angażowanie się w praktyczne działania). Dane empiryczne do realizacji tego celu badawczego zostały zebrane poprzez świadome monitorowanie pracy umysłu podczas całego eksperymentu i dokumentowanie zaobserwowanych zjawisk (patrz Konecki, 2018: 128–132).

Eksperymenty zen obejmują obserwację następujących elementów sytuacji:

- 1) umysłu/myśli,
- 2) przestrzeni fizycznej i społecznej,
- 3) emocji,
- 4) odczuć ciała.

Umysł i jego obserwacja są kluczowe w tym kontekście, wpływając na myśli i aktywnie uczestnicząc w procesie etykietowania i opisywania emocji i doznań cielesnych, które przejawiają się w różnych działaniach społecznych (Konecki, 2018: 232).

Interpretację autoraportów możemy rozpocząć po udokumentowaniu naszych refleksji na temat myśli, doznań cielesnych i emocji. Do analizy danych empirycznych możemy wykorzystać kontemplacyjną teorię ugruntowaną (Konecki, 2022a: rozdział 2). Ilustracją takiego eksperymentu jest obserwacja umysłu stojącej nieruchomo osoby w przestrzeni publicznej (zob. Konecki, 2018: 128–138).

Kiedy stoimy nieruchomo w miejscu publicznym, nasze zachowanie wydaje się osobliwe dla osób dzielących tę samą przestrzeń. Powstrzymujemy się od ruchu przez dłuższy czas, skupiając wzrok na jednym punkcie. Jak zatem działa umysł w tak niekonwencjonalnej sytuacji? Możemy zaobserwować

6 Koan to krótkie zdanie oznajmujące, formuła, pytanie, stwierdzenie lub łamigłówka o paradoksalnym charakterze, wykorzystywane w praktyce medytacyjnej buddyzmu zen. Celem koanu jest zakłócenie logicznego myślenia i intelektualnego rozumowania w celu skierowania praktykującego ku bezpośredniemu, nielogicznemu doświadczeniu i zrozumieniu rzeczywistości.

uczucie niepokoju, ale także kontemplować, jak nas postrzegają inni. Staje się oczywiste, że nasze poczucie „ja” zależy od tego, jak postrzegają nas inni (ang. *looking-glass self*). Kwestia naszego istnienia i obrazu w świecie społecznym staje się istotna. Przychodzą na myśl szczególne okoliczności sytuacyjne, ponieważ liczba osób w miejscu publicznym jest różna, co wpływa na nasze emocje. Nasz stan psychiczny może wahać się od spokoju do niepokoju, złości lub zmęczenia, do zubożenia pod wpływem presji psychospołecznej i napięcia ciała związanego z obserwacją bezpośredniego otoczenia społecznego i fizycznego.

Rozważania na temat niewłaściwego zachowania pojawiają się w wyniku norm społecznych nakazujących ciągłą aktywność; bezczynność jest ogólnie źle widziana. Oznacza to, że nasze procesy myślowe są kształtowane przez przestrzeganie norm społecznych, a nasze myślenie nie jest tak naprawdę nasze własne. W związku z tym pojawia się fundamentalne pytanie: „kim jestem, jeśli zdecydowałem się nie dostosowywać do oczekiwań społecznych?”. To introspektywne pytanie może rozciągać się na szersze zjawiska, w tym rozważania na temat przestrzegania etyki pracy dominującej w społeczeństwach kapitalistycznych. Taka kontemplacja może oznaczać zapoczątkowanie osobistej transformacji jaźni i perspektywy oglądu świata.

Eksperymenty empatyczne

Eksperymenty empatyczne podążają śladami eksperymentów zen, koncentrując się na empatii i współczuciu. Możemy tutaj zauważyć również związek z empatyczną introspekcją (ang. *sympathetic introspection*) zalecaną ponad sto lat temu przez socjologa Charles’a Hortona Cooleya (1909: 7). Zagłębiając się w siebie, możemy odkryć warstwy empatii wcześniej niezauważone, często zaciemnione przez filtry społeczne, które dyktują, kto zasługuje na empatię, i obawy o potencjalne zagrożenia dla zdrowia psychicznego z powodu zmęczenia empatycznego.

Wejście poznawcze i zastępcze w perspektywę innych, wyobrażenie sobie bycia kimś innym nawet w naszych myślach może pomóc w zrozumieniu i przyczynić się do głębszej analizy warunków, ram społecznych i życia jednostek w różnych miejscach, w tym w odległej przeszłości. Angażowanie się w takie eksperymenty wymaga chwil refleksji i ciszy. Medytacja służy zatem jako narzędzie do zainicjowania wyobrażeniowego procesu identyfikacji z innymi.

Chociaż mogą istnieć skrajne przypadki, trudne do empatycznego wglądu, to samo rozważanie ich podkreśla psychologiczne bariery w zanurzeniu się mentalnie w kontekst życia innej osoby. Rozpoznanie tych przeszkód zwiększa nasze zrozumienie założeń społecznych, które wpływają na naszą zdolność do odczuwania i zrozumienia różnych zdarzeń, w tym empatii wobec cierpiących. Niezbędne staje się zaprojektowanie eksperymentów dotyczących palących kwestii społecznych, często trudnych do osobistego doświadczenia – takich jak poddaństwo, niewolnictwo, gwałt, publiczne upokorzenie, emigracja, wygnanie, wykluczenie, wojna, a nawet ludobójstwo. Eksperymenty te powinny być przeprowadzane ze spokojnym umysłem, w przyjaznym otoczeniu. Próby te, choć psychologicznie wymagające, są niezbędne, aby przekroczyć zwykłe poznawcze (informacyjne) uczenie się o świecie, które zaniedbuje emocje,

doznania cielesne i przeżycia. Budowanie wiedzy o świecie poprzez takie eksperymenty ma kluczowe znaczenie dla głębszego zrozumienia humanistycznego aspektu wiedzy (Konecki, 2018: 234).

Jako ilustrację przedstawiam quasi-eksperyment, który przeprowadziłem. Był to eksperyment ze studentami, wspierający empatię dla ofiar wojny w Ukrainie (Konecki, 2022c). Spełniono wszelkie wymogi etyczne dotyczące uczestnictwa w eksperymencie. Studenci mogli odmówić wzięcia w nim udziału, a ci, którzy się zdecydowali uczestniczyć, wyrażali na to formalnie zgodę. Udział w eksperymencie lub odmowa nie miały wpływu na uzyskanie oceny i zaliczenia przedmiotu.

Studenci przeszli szkolenie w zakresie jogi, medytacji i ćwiczeń oddechowych, a następnie zaangażowali się w autoobserwację i przedstawili raporty oparte na obserwacji obrazów/zdjęć przedstawiających okrucieństwa wojny i cierpienia Ukraińców. Przedstawiono medialne obrazy uchodźców, a eksperymenty skupiały się na identyfikacji uczestników z tymi osobami: „Jesteś ofiarą! Jesteś uchodźcą! Poczuj to!”. Wynikające z tego emocje były często zaskoczeniem dla uczestników eksperymentu – pojawiał się strach, poczucie dewastacji, chęć uniknięcia kontemplacji sytuacji ofiar, wyrażanie niezrozumienia, ale także intensywne poczucie identyfikacji i chęć zaoferowania pomocy. Zaobserwowano również objawy cielesne, takie jak trudności w oddychaniu i napięcie ciała. Refleksja nad tymi sytuacjami doprowadziła do nieoczekiwanych spostrzeżeń, takich jak odkrycie przyczyn deficytu empatii w społeczeństwie, braku edukacji z empatycznej perspektywy oraz przewagi indywidualistycznych i konsumpcyjnych wartości we współczesnym społeczeństwie. Studenci zauważyli również transformujący wpływ eksperymentu, zwiększoną wrażliwość na cierpienie innych oraz wzrost uczuć empatii i współczucia.

Konkluzje

Przedstawione metody służą jako narzędzia do kontemplacji i zwykle stosowane są w końcowej fazie analiz zjawiska. Po zebraniu danych empirycznych następnym zadaniem badacza jest analiza, czyli łączenie cech zjawiska i objaśnienie tego, co przede wszystkim je kształtuje: jego struktury. Proces ten jest zakorzeniony w żywych doświadczeniach wywołanych podczas realizacji eksperymentów i wywiadów. Doświadczenia te mogą być również identyfikowane poprzez autoobserwacje wyrażane w autoraportach. Ten sam proces następuje w badaniach fenomenologicznych i autoetnograficznych. Zwykle na zakończenie raportów doświadczenia są podsumowywane i główne tematy rekonstruowane, by ukazać strukturę doświadczenia zjawiska, biografii lub zdarzenia, kontekst społeczny i fizyczny działań ludzkich.

Kontemplacja ma na celu wszechstronne zrozumienie zjawiska i badanego problemu. Obejmuje ona nie tylko wyjaśnienie pozycji badacza, ale także zagłębienie się w działanie jego umysłu, emocje wywołane podczas obserwacji i interpretacji materiałów empirycznych oraz doświadczane doznania cielesne. Istotą perspektywy kontemplacyjnej jest praca metaeksplikacyjna. Elementy kontemplacji zauważamy w wielu podejściach pierwszoosobowych, między innymi w badaniach

autoetnograficznych i fenomenologicznych badaniach jakościowych (zob. Konecki, 2022a: 3–4, 90, 100, 124). Namysł nad własną pozycją badacza i jego egzystencjalnym usytuowaniem wraz z przedstawieniem powstających emocji jest często wymogiem pisania raportów badawczych, w autoetnografii pisania ewokacyjnego, oddającego uczucia i emocje z opisywanych sytuacji (Bochner, Ellis, 2016), a w badaniach fenomenologicznych pisania zarazem konwokacyjnego (ang. *convocative*) i patycznego (ang. *pathic*). Słowo „konwokacyjny” odnosi się do odwołania w sposobie pisania do tego, że wszyscy jesteśmy ludźmi i dana jest nam naturalnie możliwość rozumienia innych, a to może się zdarzyć, jeśli piszemy w sposób patyczny (Van Manen, 2016: 267). Termin „patyczny” rozumiem i podaję za Maxem Van Manenem:

Wiedza jest patyczna w takim stopniu, w jakim akt praktyki zależy od zmysłu i zmysłowości ciała: osobistej obecności, relacyjnej spostrzegawczości, taktu, by wiedzieć, co powiedzieć i zrobić w pewnych sytuacjach, wymaga przemyślanych rutyn i praktyk oraz innych aspektów wiedzy, które są po części przedrefleksyjne, a jednak przemyślane – pełne myśli (Van Manen, 2016: 267; zob. także Merleau-Ponty, 1962).

Termin „patyczny” odnosi się do emocji, ale także do pewnego rodzaju przedrefleksyjnego poznania. Działamy szybko i natychmiast; nasze reakcje są bezpośrednie i występują na miejscu, bez refleksji. Wiedza patyczna łączy się również z empatią – staramy się zrozumieć, jak czują się inni ludzie i żywe istoty. Patyczny wymiar poznania dotyczy uczuć, poznania poprzez uczucia w działaniu. Działaniem takim jest także pisanie, wtedy oddajemy patyczność przeżyć w sytuacjach w języku, który powinien oddać emocjonalny i sytuacyjny charakter naszego poznania. Odczyt takiego raportu powinien wywołać patyczny nastrój, oddający to, co przeżył narrator w określonej sytuacji. Jego przeżycia nie mogą być czystą klasyfikacją odczuć, ale powinny je ukazywać w języku dotyczącym emocji i egzystencjalnego wymiaru świata życia.

Podejście kontemplacyjne, czy to w badaniach fenomenologicznych, czy w autoetnograficznych, pozwala nam dostrzec nasze zaangażowanie w świat życia przez obserwację zjawisk i zrozumienie nie tylko siebie jako badaczy, ale także uczestników badań. Poznawcza transformacja staje się tutaj także prawdopodobna, gdy eksplikacja naszego światopoglądu pogłębia nasze rozumienie siebie i naszej współzależności z sytuacjami, w których zjawisko przejawia się i jest postrzegane przez badaczy. Zyskujemy jaśniejszą perspektywę na nasze wzajemne powiązania z różnymi elementami świata. Jedność świata staje się oczywista, nawet podczas badania pojedynczego zjawiska. Jednocześnie jesteśmy otwarci na ambiwalencję (Heinich, 2019: 107–108), która pojawia się w doświadczaniu świata, na konflikty wewnętrzne jednostki doświadczającej świata, nie zawsze rozwiązywalne w sposób racjonalny.

Na przykład badając bezdomność, stajemy się świadomi naszej pozycji i wzajemnych powiązań z sytuacją, emocjami i losem osób bezdomnych, uznając potencjał wspólnych doświadczeń. Emocje nasze i uczestników badania są tutaj kluczowe dla zrozumienia sytuacji innego. Chęć pomocy zewnętrznej nie zawsze jest przyjmowana przez bezdomnych, mimo że wyraźnie widać potrzebę takiej pomocy

w danej chwili. Ta zwiększona świadomość dotyczy również skomplikowanych nie tylko politycznie, ale i psychologicznie zjawisk, takich jak uchodźstwo, emigracja, przestępczość młodocianych, wojna itp. Bardzo często odwołanie się do strukturalnych wyjaśnień działań (np. podłoża ekonomicznego) nie pozwala nam wytłumaczyć, a tym bardziej zrozumieć motywów działań.

Bardzo istotnym aspektem kontemplacji, który zmienia nasze spojrzenie na zjawiska społeczne, jest kontemplacja śmierci. Michel de Montaigne wyraził pogląd, że „filozofować to nauczyć się umierać”, a dla chrześcijan wyobraźniowe uczestnictwo w śmierci Jezusa Chrystusa jest uważane za kluczowe (Hadot, 1995: 68). Kulturowanie takiego sposobu myślenia jest niezbędne dla sztuki życia i może mieć zasadnicze znaczenie dla uznania wartości zarówno „doświadczenia śmierci”, jak i życia (Konecki, 2018: 233; Bentz, Marlatt, 2021).

Badacze niespecjalizujący się w badaniach nad śmiercią rzadko postrzegają to jako kluczowy temat do refleksji. Jednak badania nieuchronnie kiedyś się skończą; spotkania z uczestnikami badań mogą oznaczać ostatnie spotkanie w tym życiu; badacze ostatecznie kończą karierę i przechodzą na emeryturę. Wszystko, co materialne, ostatecznie przemija. Niemniej jednak kontemplacja naszej egzystencji trwa, ewoluując w celu wspierania uważnego podejścia do wszystkich żywych istot i natury, ostatecznie przyczyniając się do zachowania humanistycznej perspektywy w świecie życia oraz w badaniach społecznych.

Bibliografia

- Bentz Valery M. (2016), *Knowing as Being: Somatic Phenomenology as Contemplative Practice*, [w:] V.M. Bentz, V. Giorgino (red.), *Contemplative Social Research. Caring for Self, Being and Lifeworld*, Santa Barbara: Fielding University Press, s. 50–79.
- Bentz Valery M., Marlatt James (2021), *Deathworlds to lifeworlds: Collaboration with strangers for personal and ecological transformation*, Berlin–Boston: De Gruyter.
- Berger Peter (1963), *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, Garden City: Doubleday.
- Berger Peter, Thomas Luckmann (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City: Anchor Books.
- Bochner Arthur P. (2020), *Autoethnography as a Way of Life: Listening to Tinnitus Teach*, „Journal of Autoethnography”, vol. 1(1), s. 81–92, <https://doi.org/10.1525/joae.2020.1.1.81>
- Bochner Arthur, Ellis Carolyn (2016), *Evocative Autoethnography. Writing Lives and Telling Stories*, New York: Routledge.
- Cooley Charles H. (1909), *Social Organization: Study of Larger Mind*, New York: Schocken.
- Depraz Nathalie (2002), *What About the Praxis of Reduction? Between Husserl and Merleau-Ponty*, [w:] T. Toadvine, L. Embree (red.), *Merleau-Ponty's Reading of Husserl*, Dorchester–Boston–London: Kluwer Academic Publishers, s. 115–126.

Dobosz Kala, Kacperczyk Anna, Kafar Marcin, Konecki Krzysztof T., Kroczak Hanna, Melnikov Andrii, Szczepaniak Colette, Szwabowski Oskar (2023), *The Reverberations of War: Ukrainian and Polish Academics Write a Collective Autoethnography of Experiencing War in Ukraine*, „Cultural Studies © Critical Methodologies”, vol. 23(5), <https://doi.org/10.1177/15327086231178013>

Douglas Jack D., Johnson John M. (1977), *Existential Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ellis Carolyn (1991), *Sociological Introspection and Emotional Experience*, „Symbolic Interaction”, vol. 14(1), s. 23–50.

Ellis Carolyn (2001), *With Mother/With Child. A True Story*, „Qualitative Inquiry”, vol. 7(5), s. 598–616.

Ellis Carolyn, Bochner Arthur, Rambo Carol, Berry Keith, Shakespeare Hannah, Gingrich-Philbrook Craig, Adams Tony E., Rinehart Robert E., Bolen Derek M. (2018), *Coming Unhinged: A Twice-Told Multivoiced Autoethnography*, „Qualitative Inquiry”, vol. 24(2), s. 119–133, <https://doi.org/10.1177/1077800416684874>

Fontana Andrea, Van De Water Richard (1977), *The existential thought of Jean-Paul Sartre and Maurice Merleau-Ponty*, [w:] J. Douglas, J.M. Johnson (red.), *Existential Sociology*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 100–129.

Giorgino Vincenzo (2015), *Contemplative Methods Meet Social Sciences: Back to Human Experience as It Is*, „Journal for the Theory of Social Behaviour”, vol. 45(4), s. 461–483, <https://doi.org/10.1111/jtsb.12078>

Giorgino Vincenzo (2016), *Contemplative Knowledge and Social Sciences: Close Encounters of the Enactive Kind*, [w:] V.M. Bentz, V. Giorgino (red.), *Contemplative Social Research. Caring for Self, Being, and Lifeworld*, Santa Barbara: Fielding University Press, s. 163–192.

Hadot Pierre (1995), *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, Malden: Blackwell.

Heidegger Martin (1962), *Being and Time*, New York: Harper & Row.

Heidegger Martin (2000), *Elucidations of Holderlin's Poetry*, New York: Humanity Books.

Heinich Nathalie (2019), *Sztuka jako wyzwanie dla socjologii*, Gdańsk: Fundacja Terytoria Książki.

Iyengar B.K.S. (1983), *Light on Pranayama. Pranayama Dipika*, London: Unwin Paperbacks.

Iyengar B.K.S. (2002), *The Tree of Yoga*, Boston: Shambhala.

Iyengar B.K.S. (2005a), *Light on Life. The Yoga Journey to Wholeness, Inner Peace, and Ultimate Freedom*, Pennsylvania: Rodale Books.

Iyengar B.K.S. (2005b), *The Illustrated Light on Yoga*, New Delhi: HarperCollins Publishers India & The India Today Group.

Janesick Valerie J. (2015), *Contemplative Qualitative Inquiry: Practicing the Zen of Research*, Walnut Creek: Left Coast Press.

Kacperczyk Anna (2014), *Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. X, nr 3, s. 32–74.

Kacperczyk Anna (2020), *Autoetnograficzna inicjacja*, [w:] M. Kafar, A. Kacperczyk (red.), *Autoetnograficzne zbliżenia i oddalenia. O autoetnografii w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 43–78.

Kafar Marcin, Kacperczyk Anna (red.) (2020), *Autoetnograficzne zbliżenia i oddalenia. O autoetnografii w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Konecki Krzysztof T. (2018), *Advances in Contemplative Social Research*, Łódź–Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Konecki Krzysztof K. (2021), *Przekraczanie granic, zamykanie granic. Perspektywa pierwszoosobowa w badaniach socjologicznych*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Konecki Krzysztof T. (2022a), *The Meaning of Contemplation for Social Qualitative Research. Applications and Examples*, London–New York: Routledge.
- Konecki Krzysztof T. (2022b), *Who Am I When I Am Teaching? Self in Yoga Practice*, „The Qualitative Report”, vol. 27(11), s. 2623–2658, <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2022.5469>
- Konecki Krzysztof T. (2022c), *Empathy! So What?*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XVIII, nr 4, s. 194–233.
- Konecki Krzysztof T. (2023), *Walking in the City as an Experienced Practice*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XIX, nr 4, s. 170–201, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.19.4.08>
- Konecki Krzysztof T., Płaczek Aleksandra, Tarasiuk Dagmara (2023), *Experiencing the Body in Yoga Practice. Meanings and Knowledge Transfer*, London: Routledge.
- Kotarba Joseph A., Johnson John M. (red.) (2002), *Postmodern Existential Sociology*, Walnut Creek: Altamira Press.
- Leder Drew (1990), *The Absent Body*, Chicago: University of Chicago Press.
- Legrand Dorothee (2007), *Pre-Reflective Self-Consciousness. On Being Bodily in the World*, „Janus Head”, vol. 9(2), s. 493–519.
- Merleau-Ponty Maurice (1962), *Phenomenology of Perception*, London: Routledge.
- Merleau-Ponty Maurice (1964), *The Primacy of Perception*, Evanston: Northwestern University Press.
- Morley James (2001), *Inspiration and Expiration: Yoga Practice Through Merleau-Ponty's Phenomenology of the Body*, „Philosophy East & West”, vol. 51(1), s. 73–82.
- Nhat Hanh Thich (1976), *The Miracle of Mindfulness: An Introduction to the Practice of Meditation*, Boston: Beacon Press.
- Nhat Hanh Thich (1991), *Peace Is Every Step. The Path of Mindfulness in Everyday Life*, New York: Bantam Books.
- Nhat Hanh Thich (2006), *Understanding Our Mind*, Berkeley: Parallax Press.
- Rehoric David A., Bentz Valerie M. (red.) (2008), *Transformative Phenomenology. Changing Ourselves, Lifeworlds, and Professional Practice*, Lanham: Lexington Books.
- Richardson Laurel (2018), *So, Why Poetry*, „Qualitative Inquiry”, vol. 24(9), s. 661–663.
- Rosa Hartmut (2020), *Przyspieszenie, wyobcowanie, rezonans. Projekt krytycznej teorii późnonowoczesnej czasowości*, Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Schütz Alfred (1962), *On Multiple Realities*, [w:] M. Natanson (red.), *Collected Papers. Vol. I: The Problem of Social Reality*, The Hague: Nijhoff, s. 207–259.
- Schütz Alfred (1976), *Don Quixote and the Problem of Reality*, [w:] A. Brodersen (red.), *Collected Papers II. Phaenomenologica*, vol. 15, Dordrecht: Springer, s. 135–158.

Schütz Alfred (2011), *Collected Papers V. Phenomenology and the Social Sciences*, Dordrecht–Heidelberg–London–New York: Springer.

Suzuki Daisetz T. (1964), *An Introduction to Zen Buddhism*, New York: Grove Press.

Suzuki Daisetz T. (1994), *The Zen Koans as a Means of Attaining Enlightenment*, Vermont–Tokyo: Charles E. Tuttle Co., Inc. of Rutland.

Van Manen Max (1997/2015), *Researching Lived Experience. Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*, New York: Routledge.

Van Manen Max (2016), *Phenomenology of Practice. Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing*, London–New York: Routledge.

Cytowanie

Krzysztof T. Konecki (2024), *Kontemplacja i podejścia pierwszoosobowe w badaniach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 12–35, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.02>

Contemplation and First-Person Approaches in Social Research

Abstract: This article discusses first-person approaches in social research. It describes autoethnographic, phenomenological, and contemplative approaches. These three approaches have in common reflexivity, a focus on experiences, the process of thinking, bodily sensations, and the emotional and situational dimension of learning about the world, and, consequently, on the researcher as a producer of knowledge. Although these approaches are different, they share some characteristics of being contemplative.

The research participant's place in their scientific work is subjected to explication in all three approaches. The aspect of embodiment in the situation as well as the reflection on subjectivity and objectivity as fictive distinctions of qualitative research imagery are both highlighted. Contemplative research methods are also presented.

Keywords: contemplative research, phenomenology, pathic dimension, autoethnography, emotion, meditation, self-reporting, contemplative notes

O pożytkach badań poetyckich w naukach społecznych

Joanna Bielecka-Prus
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.03>

Słowa kluczowe:

badania poetyckie,
autoetnografia,
działania artystyczne
w procesie
badawczym (ABR),
metodologia badań
jakościowych

Abstrakt: Poezja nie jest wciąż traktowana jako uprawomocniona naukowo metoda badania i reprezentowania zebranych danych w jakościowych badaniach empirycznych. Jednakże założenie o istnieniu sprzeczności między myśleniem naukowym i twórczością poetycką jest jedynie pozorne. Badania poetyczne to podejście badawcze, które wykorzystuje poezję jako metodę eksploracji, analizy i reprezentacji wyników badania. W artykule autorka wyjaśnia, dlaczego warto sięgać po formy poetyckie na różnych etapach procesu badawczego. Pokazuje, w jaki sposób można tworzyć poezję z uzyskanych danych, a także omawia cechy wyróżniające *ars poetica*, które mogą posłużyć za punkty odniesienia dla badań poetyckich w badaniach jakościowych, tak aby przekazać bogactwo ludzkich doświadczeń, które może nie być w pełni uchwycone przez tradycyjne teksty akademickie.

Joanna Bielecka-Prus

Doktor, adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki badań jakościowych i wykorzystywania tych metod w badaniach terenowych nad migracjami, marginalizacją społeczną, obcością i tożsamością społeczną. Jest autorką książek *Transmisja kultury w rodzinie i w szkole. Teoria Basila Bernsteina* (2010) oraz *Nepalczycy w Polsce* (2023).

e-mail: joanna.bielecka-prus@mail.umcs.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Wprowadzenie

Jak zauważa Magdalena Szpunar (2023), w potocznym rozumieniu poezja i nauka to dziedziny twórczości ludzkiej, które różnią się od siebie tak dalece, że wydają się stać w opozycji, ale ten sposób myślenia działa zarówno na szkodę nauki, jak i poezji. Nauka uprzywilejowuje instrumentalno-techniczny styl myślenia, poezja zaś kieruje nas w stronę tego, co nieuchwytnie, idiosynkratyczne i niepowtarzalne. Binarne podziały na rozum i uczucia, racjonalność i irracjonalność, obiektywność i emocjonalne zaangażowanie prowadzą do redukcjonizmu, który poddawany był wielokrotnie krytyce przez takich filozofów jak Gaston Bachelard, Edmund Husserl czy Martin Heidegger. Oni także, polemizując z Platońską ideą poezji jako mimetycznej iluzji oddalającej od prawdy oraz nawiązując do *Poetyki* Arystotelesa i romantycznych myślicieli, zwracają uwagę na potrzebę poetyckiego wglądu w tajemnice świata i wzajemne przenikanie się filozofii i poezji (por. Kasperski, 2007). Według Arystotelesa poezja opowiada o zdarzeniach jednostkowych, nadając im szersze, ogólne znaczenie w wewnątrznie zwarty sposób (Reale, 1997). Dla literaturoznawstwa poezja jest jednym z głównych przedmiotów badawczych. Jednakże analizy te nie koncentrują się na jej epistemicznych walorach, lecz skupiają się przede wszystkim na estetycznych, semiotycznych i formalnych aspektach twórczości poetyckiej. Nauki socjologiczne z kolei rzadko czynią poezję przedmiotem analiz, najczęściej w ramach socjologii literatury, badając społeczne i ideologiczne konteksty twórczości, na przykład feminizmu (np. Montefiore, 1987) czy postkolonializmu (np. Ramazani, 2017), oraz analizują jej społeczne funkcje (np. Ossowski, 2004) i zasadniczo nie zauważają poznawczych wartości poezji *per se*. Warto jednakże przypomnieć, jak dowodził Wolf Lepenies (1997), że już August Comte doceniał socjologicznie inspirowaną poezję w budowie swej społecznej utopii, a John Stewart Mill i Wilhelm Dilthey zauważali silne związki poezji z nauką. Można zatem stwierdzić, że prowadzono **badania poezji** w różnych jej aspektach i kontekstach, natomiast nie były to **badania poezją**, czyli badania poetyckie (ang. *poetic inquiry*), dla których twórczość poetycka jest metodą badawczą. Ta perspektywa wyłoniła się na gruncie antropologii dopiero w wyróżnionej przez Normana K. Denzina i Yvonne S. Lincoln (2009) fazie posteksperymentalnej (1995–2000).

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku poezja jako forma badawcza coraz częściej budziła zainteresowanie etnografów, jednakże pozostawała (i wciąż pozostaje) w oddaleniu od dominujących nurtów metodologicznych. Jej pojawianie się i powolna akceptacja związane były z potrzebą poszukiwania nowych metod badawczych, które byłyby zgodne z ontologicznymi i epistemologicznymi tezami podważającymi definiowanie kultury jako względnie stabilnego i podzielanego systemu aksjornormatywnego, a także postmodernistyczną krytyką epistemologii pozytywistycznej oraz jej scjencystycznym modelem procesu badawczego i dominującej roli badacza. Dowodzi się także (np. Marvasti, Faircloth, 2002), że poszukiwanie nowatorskich metod było rezultatem wzrostu popularności perspektywy romantycznej w metodologii, zakładającej istnienie autentycznego podmiotu, który może sam wyzwolić się z opresyjnych struktur społecznych i walczyć o wolność innych ludzi z nadzieją na zbudowanie nowego i sprawiedliwego ładu społecznego według przyjętego projektu moralnego, a także podejść badawczych eksponujących emocjonalne wymiary ludzkiej egzystencji. Etnograficzne pisanie miało na celu zmianę relacji badacza i badanego, rekonfigurację podziału na strefę prywatną

i publiczną oraz przejście od pozbawionej krytycyzmu prezentacji danych do ich reprezentacji (Ticineto Clough, 2000a; 2000b). Norman K. Denzin (1993) zachęcał do pisania eksperymentalnych tekstów, które miały burzyć relacje władzy, skłonić badaczy do zejścia z katedr wykładowych i oddania głosu grupom nieobecnym w dyskursie akademickim, angażować badacza, badanego i odbiorcę we wspólnocie przeżywania, co ma szansę przeradzać się w działania na rzecz wspólnego dobra. Badacze kultur zwrócili uwagę na niestabilność systemów kulturowych, ich wewnętrzne sprzeczności, nieciągłości, niedomknięcia i wzajemne przenikanie, które trudno było uchwycić w tradycyjnych metodach badawczych (Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010). Zainteresowanie wielokulturowością i skupienie się na transgresyjności i płynności tożsamości społecznej zaowocowało postulatem „zmącenia gatunków” czy brikolażu, co otworzyło drzwi dla działań artystycznych w procesie badawczym (ang. *art-based-research*), takich jak sztuki wizualne, performatywne oraz twórczość poetycka. Nie bez znaczenia był także fakt, że antropologowie zajmujący się etnopoezją, która bada ustne narracje ludów tubylczych, organizując je w wersy i strofy, aby lepiej wydobyć tkwiące w narracji znaczenia, sami także pisali wiersze (np. Edward Sapir, Ruth Benedict, Paul Friedrich, Dell Hymes, Ivan Brady, Ruth Behar) (Hymes, 1996; Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010).

Obecnie metodologiczne rozważania na temat poetyckich form w badaniach jakościowych pojawiają się w podręcznikach metodologicznych (np. Knowles, Cole, 2008; Butler-Kisber, 2018; Faulkner, 2019; Apol, 2020; Leavy, 2022), a także na łamach renomowanych czasopism (np. „Qualitative Inquiry”, „Qualitative Social Work”, „Cultural Studies ↔ Critical Methodologies”, „Harvard Educational Review”, „Anthropology and Education Quarterly”, „American Anthropologist”, „Symbolic Interaction”) oraz w pracach doktorskich i magisterskich. Najczęściej po poezję sięgają badacze zajmujący się problematyką związaną z wykluczeniem społecznym, na przykład rasizmem, bezdomnością, samotnym macierzyństwem (por. Hanley, View, 2014; Hordyk, Soltane, Hanley, 2014; Corley, 2020) oraz edukacją (np. Savishinsky, 2007; Görlich, 2016). Poezja pojawia się w pracach badaczy analizujących traumatyczne przeżycia związane z chorobą nowotworową (np. Waskul, van der Riet, 2002; Öhlen, 2003; Kendall, Murray, 2005), starością (np. Silvermarie, 1988) oraz śmiercią (np. Hoffmann, 2002; Furman, 2004; 2005). Wiersze piszą także przedstawiciele zawodów takich jak nauczyciele, lekarze czy pielęgniarki (np. Santoro, Kamler, Reid, 2001; Hunter 2002). Wykorzystuje się je także w projektach badawczych, w których biorą udział dzieci (np. Edwards, Weller, 2012; Emert, 2013). Warto również zauważyć, że poezja jest istotnym środkiem w procesie terapii i już w XIX wieku stosowano ją w leczeniu pacjentów chorych psychicznie (Mazza, 2017).

Niechęć badaczy do sięgania po poetycką formę ekspresji to nie tylko rezultat dominujących paradygmatów, ale także akceptacji przekonania, że pisanie poezji jest elitarnym sposobem wyrażania doświadczeń, a poprzez to działaniem wykluczającym. Jest to jednakże przeświadczenie błędne. Jak dowodzą antropolodzy, poezja jest powszechną i pierwotną formą ekspresji doświadczeń ludzkich, pojawiła się wcześniej niż wynalezienie alfabetu, jest obecna we wszystkich społeczeństwach plemiennych. Towarzyszy rytuałom i obrzędom ludycznym, a także utrwała i reprodukuje pamięć zbiorową, wiedzę lokalną wraz z jej reprezentacjami i strukturacjami świata społecznego, potwierdza tożsamości zbiorowe oraz dostarcza modeli dla normatywnie regulowanych działań społecznych.

Język utrwalony w poezji „nie jest oknem, ale okiem”, poprzez które postrzega się i interpretuje rzeczywistość (Niles, 1999: 78). Poezja towarzyszy nam w codziennym życiu: w kulturze popularnej, w zwykłych rozmowach, gdy metaforycznie opisujemy swoje uczucia i wrażenia (Hanauer, 2004). Nawet dzieci są zaznajomione z poezją w formie bajek, wyliczanek czy krótkich wierszyków (St. Pierre, 1996). Dlaczego zatem warto, aby badacze jakościowi zwrócili uwagę na tę formę ekspresji? Na to pytanie będę chciała odpowiedzieć w dalszej części artykułu. Najpierw wskażę wartości, jakie poezja wnosi do procesu poznawania rzeczywistości społecznej i jej transformowania. Następnie przeanalizuję, jakie formy poezji są najczęściej wykorzystywane w badaniach i skupię się na omówieniu dwóch z nich: poetyckiej autoetnografii i poezji odnalezionej. W kolejnej części tekstu poddam rozważaniu kwestię oceny jakości badań poetyckich, a także problemy etyczne, które mogą się pojawić w procesie badawczym.

Po co nam poezja?

Jeśli zdefiniujemy poezję jako tekst literacki, który pozwala lepiej zrozumieć rzeczywistość (Hanauer, 2004), to oznacza, że ma ona wartość nie tylko estetyczną i ważne są powody, dla których badacze jakościowi sięgają po poetyckie formy, podejmując działania na obrzeżach hegemonicznych dyskursów naukowych. Badacze ci dowodzą, że poezja może być nie tylko źródłem danych i sposobem ich prezentacji, ale także narzędziem, za pomocą którego analizujemy dane (Furman i in., 2007). Poezja ma zatem wartość poznawczą, jest formą uchwycenia świata przeżywanego przez jednostkę w jego bogactwie odczuć, uczuć, doświadczeń i myśli. Paul Friedrich (1996) uważa, że poezja pomaga odsłonić istotę kultury (niem. *Geist*) badanego społeczeństwa, wyostreza wrażliwość sensualną, a kreślone w niej metaforyczne obrazy umożliwiają dotarcie do tkwiących w kulturze mitów i wyobrażeń (Prattis, 1985). Kultura, podobnie jak poezja, jest eliptyczna, aluzyjna, ambiwalentna, pełna luk, sprzeczności i przeskoków, wielowarstwowa i poddająca się zróżnicowanym interpretacjom. Nie chodzi jednak jedynie o analogię, lecz o to, że kultura ze swej istoty jest poetycka: konotacyjna, a nie denotacyjna, implicytna, a nie eksplicytna, oparta w większej mierze na emocjach niż racjonalnym myśleniu i dlatego nie poddaje się scjentystycznemu redukcjonizmowi.

Poezja może znacznie głębiej eksplorować ludzkie życie niż proza, komunikując ukryte w metaforach uniwersalne prawdy (Furman, 2006; Furman i in., 2007; Szpunar, 2023). Poeta przekształca swoje przeżycia w taki sposób, że stają się wspólnotową częścią doświadczeń innych ludzi, doświadczeniem uniwersalnym, a nakreślony obraz świata jest własnością wielu osób. Gdy czytamy wiersz, aktywują się struktury wiedzy przechowywane w naszej pamięci, które umożliwiają nam zrozumienie tekstu, ale także tworzą się nowe powiązania między strukturami poznawczymi, które mogą owocować nagłym olśnieniem (Hanauer, 2004). Nie chodzi o generalizację, ale o wgląd, odkrycie nowych wymiarów znaczeń poprzez odmienne sposoby reprezentacji czy, jak to ujął Norman Denzin (1997), „metaforyczną generalizację”. Badanie poetyczne jest „interpretacją werbalnego krajobrazu. Jak fotograf patrzący na wizualny krajobraz, badacz-poeta wybiera z całego zbioru soczewek te, które umożliwią mu najlepszą reprezentację tego, co zobaczył” (Hordyk,

Soltane, Hanley, 2014: 211). Poezja okrywa przed nami świat w jego wielowymiarowej złożoności (Szpunar 2023). Badacze zauważają, że pisząc wiersz na bazie zebranych danych, dostrzegają nowe problemy badawcze w analizowanym zjawisku w procesie wyłaniania się alternatywnych znaczeń. Poezja sprawia, że spogląda się na zgromadzony materiał w sposób świeży, poszukiwane wzory działań stają się wyraźniejsze i łatwiej wyodrębniają się z tła, a bogactwo i złożoność zjawisk zostaje unaoczniona (Cahnmann, 2003). Ponadto forma poetycka wydobywa i kondensuje dane, przez co łatwiejsze staje się dotarcie do istoty badanych problemów (Ohito, Nyachae, 2019). Piszący poezję badacz wychodzi od pojedynczych zaobserwowanych przypadków, ale poszukuje prawd uniwersalnych o ludzkim życiu (Szto, Furman, Langer, 2005), których nie da się uchwycić w numeryczny sposób, nawet za pomocą złożonych wzorów statystycznych.

Poezja otwiera nas na tajemnice ludzkiego życia, zwłaszcza w momentach epifanicznych, które trudno uchwycić za pomocą prozy, strukturyzuje nasze doświadczanie świata w formę hermeneutycznej spirali, odsłaniającej nowe perspektywy interpretacji spostrzeżeń i doznań w procesie nieustającego dialogu między częścią a całością (por. Faulkner, 2007; Hordyk, Soltane, Hanley, 2014). Poetyckie metafory pozwalają opisać to, co trudne do opisanania, to co niezapoznane i wymykające się poznawczym schematom, na przykład doświadczenia graniczne. Poezja odsłania za pomocą formy (rytmu, układu wersów i strof), a także środków językowych (na przykład metafor, alegorii) wiedzę ukrytą, utajone wzory relacji, wyparte do nieświadomości doświadczenia (Eisner, 1991; Faulkner, 2007; Prendergast, 2009a). Obrazy i emocje intuicyjnie prowadzą nas do sedna problemu, co ułatwia badaczom konceptualizację trafnych pytań (Leung, Lapum, 2005; Szto, Furman, Langer, 2005). Na przykład Shawn Renee Hordyk wraz ze współautorami (Hordyk, Soltane, Hanley, 2014), tworząc poetycką reprezentację przeżyć kobiet w kryzysie bezdomności, zauważyli, że badane były nie tylko ofiarami, ale także aktywnymi podmiotami kształtującymi własne życie i niepoddającym się ograniczającym bieg życia trajektoriom. Rich Furman (2004; 2006) tworzył autoetnograficzną poezję o umierającym na raka ojcu, włączając ją w proces analityczny, co pozwoliło mu na odsłonięcie kolejnych warstw znaczeń nadawanych odchodzeniu. Inni badacze zauważyli, że tworzenie wierszy pomogło w dostrzeganiu sprzeczności między notatkami z obserwacji a wywiadami (np. Cahnmann, 2003).

Poezja jest doceniana przez badaczy zorientowanych na fenomenologiczne analizy świata społecznego, gdyż ułatwia zrozumienie doświadczenia, tak jak jawi się ono w świadomości jednostki (Willis, 2002; Öhlen, 2003; Owton, 2017), zwłaszcza sfery odczuć, ale także stanów z pogranicza snu i kontemplacji (Konecki, 2022; Konecki, Płaczek, Tarasiuk, 2024), jest „iluminacją i kondensacją doświadczania świata” (Willis, 2002: 5), pogłębia świadomość naszych przeszłych doświadczeń (Leggo, 2005). Poezja nie ma na celu dowodzenia czy sprawdzania hipotez, budowania teorii, lecz dąży do gęstego opisu, głębokiego wglądu fenomenologicznego, poszerzania możliwych interpretacji tych obszarów rzeczywistości, które z trudem poddają się werbalizacji poprzez pobudzanie skojarzeń i budowanie metafor. To soczewka, poprzez którą można spojrzeć na własne doświadczenia w nowy sposób (por. Faulkner, 2007). Badacze zauważają, że poezja pozwoliła im wydobyć „ukrytą wiedzę” (ang. *tacit knowledge*), przyjmowane założenia ontologiczne i systemy istotności, których nie byli w pełni świadomi, a które tworzyły fundamenty postrzegania świata. Krytyczna analiza tych fundamentów może prowadzić do

wewnętrznej transformacji (Leung, Lapum, 2005). Ta moc języka poetyckiego realizuje się w dwóch ważnych płaszczyznach: refleksyjności i pracy nad własną tożsamością. Pisanie poezji pobudza refleksyjność w wymiarach wyróżnionych przez Normana K. Denzina (1997): refleksyjności subiektywnej (podmiot poddaje się samopoznaniu i samokrytyce), refleksyjności metodologicznej (podmiot analizuje założenia metodologiczne tkwiące u podstaw procesu badawczego), refleksyjności intertekstualnej (podmiot dodaje kolejne warstwy interpretacyjne do tych istniejących) i refleksyjności stanowiskowej (podmiot analizuje swoje zaangażowanie oraz pozycję w polu badawczym). Douglas Macbeth (2001) upraszcza ten podział, wyodrębniając refleksyjność pozycjonalną i tekstualną, które mogą być pogłębiane przez ekspresję poetycką. Pierwsza powiązana jest z autoetnograficzną analizą siebie jako elementu pola społecznego i polega na badaniu relacji w tym polu, zwłaszcza relacji władzy i oporu, swojskości i obcości itp. oraz powiązanych z nimi sposobów interpretacji świata przez badacza. Refleksyjność tekstualna wiąże się z krytycznym dekonstruowaniem gier językowych, strategii dyskursywnych, czyli ogólnie ujmując – reguł symbolicznego konstruowania świata. Istotne jest nie tylko to, co zostało powiedziane, lecz także jakimi środkami językowymi i prozodycznymi wyraża się swoje myśli i uczucia. Dlatego też pisanie poezji wyostrza naszą wrażliwość językową, pozwala na intensywne zanurzenie się w tekście i dostrzeżenie ambiwalencji i napięć ukrytych w słowach. Forma poetycka skłania do zatrzymania się na końcu wersu czy strofy, zawieszenia linearnego biegu zdarzeń i refleksji (Prendergast i in., 2009).

Poetycka praca nad własną tożsamością jest formą katharsis, samopoznawania, a nawet autoterapii, gdyż pomaga poszerzać świadomość, docierać do własnych, zepchniętych do nieświadomości przeżyć i potrzeb (Furman, 2006). Wyzwała ekspresję i redukuje napięcie psychiczne, dlatego docenia się poezję w leczeniu osób z zaburzeniami emocjonalnymi, behawioralnymi i psychicznymi, w terapii napięć i traum. Na przykład Zenobia Chan (2003: 16) tworzyła autoetnograficzną poezję, aby pokonać stres i izolację społeczną związaną z przygotowaniem rozprawy doktorskiej. W jednym z wierszy pisze: „gdy piszę – żyję [...] teksty są reprezentacją mojej egzystencji”. Rich Furman (2003) przekonywał, że pisanie wierszy pomogło mu przetrwać trudne początki wchodzenia w rolę ojczyma. Poezja wspomaga budowanie rezyliencji w sytuacjach problemowych, osiągnięcie psychicznej równowagi i spokoju wewnętrznego, mobilizuje ukryte w jednostce zasoby psychiczne istotne w procesach adaptacji w nowym środowisku społecznym, a także wzmacnia poczucie sprawczości (Furman i in., 2008). W Stanach Zjednoczonych już w połowie ubiegłego stulecia dostrzeżono, że pisanie poezji poprawia zdrowie pacjentów leczących się psychiatrycznie, a w 1969 roku powstało Stowarzyszenie Terapii Poezją (<https://poetrytherapy.org/>) oraz afiliowane przez to stowarzyszenie czasopismo „The Journal of Poetry Therapy” (Mazza, 2009). Poezja okazała się skutecznym środkiem terapeutycznym w przypadku osób zmagających się ze stresem pourazowym (np. weterani wojenni), uzależnionych od substancji psychoaktywnych, terminalnie chorych, wychodzących z bezdomności. Poezja pisana we współpracy zespołowej pomaga uczestnikom badania w mapowaniu obszarów problemowych, poszukiwaniu rozwiązań, budowaniu i wzmacnianiu relacji społecznych. W terapii par proponuje się kooperatywne pisanie poezji, które polega na tym, że każda z osób tworzy jedną linijkę wiersza na temat ich wzajemnej relacji, a następnie analizuje się wspólnie, czy te linijki wiersza są komplementarne czy opozycyjne, a także jakie emocje i obrazy tworzą (Mazza, 2009).

Bardzo ważna jest relacja, jaka budowana jest między twórcą i odbiorcami badań korzystających z form poetyckich. Poezja jest „trzecim głosem, który nie jest ani głosem badanego, ani badacza, lecz ich połączeniem” (Glesne, 1997: 215) i wyłania się w dialogu budowanym między twórcą i odbiorcą, a w przypadku badań poetyckich pomiędzy badanymi, badaczem i odbiorcą. Dialog ten otwiera i poszerza intersubiektywną przestrzeń wzajemnego zrozumienia i współodczuwania, w której odrzuca się instrumentalne, depersonalizujące, a nawet reifikujące traktowanie zaangażowanych w proces badawczy aktorów społecznych. Bliskość ustanawiana przez odpowiednio dobrane środki ekspresji językowej buduje wspólną doświadczenia. Poezja jest formą otwartą, wyzwala ze zintelektualizowanych i zastygłych w akademickich frazach sposobów poznawania świata, a we wspólnocie przeżywania i odczuwania zatarte zostają granice między fikcją i faktem, terażniejszością i przeszłością, jawą i marzeniem, ciałem i umysłem, intelektem i emocjami, Ja i Ty, badaczem i badanym, ustanowione przez pozytywistyczne poznanie naukowe (Richardson, 1993).

Skondensowana forma poetycka ma większą moc illokucyjną, wyraża i wywołuje emocje motywujące do działania, wpływa na wyobraźnię i uczucia odbiorcy, dlatego też głębiej zapada w pamięć niż tradycyjne raporty z badań (Furman, 2006; Maynard, 2008). Moc ewokatywna jest szczególnie ważna, gdy zależy nam na tym, aby odbiorcy usłyszeli głosy stłumione, marginalizowane w dyskursie publicznym, skrzywdzone, zdominowane ze względu na swoją klasę społeczną, rasę, płeć, przynależność etniczną, niepełnosprawność itp. (Barone, Eisner, 2006; Furman, Langer, Taylor, 2010; Hordyk, Soltane, Hanley, 2014). Poezja może być orężem w walce o sprawiedliwość społeczną, stać w obronie grup zdominowanych (Ohito, Nyachae, 2019), a także pełnić funkcję moralizatorską i dydaktyczną, ucząc norm moralnych i chroniąc istotne dla danej kultury wartości. Odsłania ukryte struktury dominacji i mobilizuje do zmiany społecznej (Faulkner 2007), a ten walor poezji jest szczególnie doceniany przez badaczki feministyczne, które zauważają, że poezja może pomóc w przełamaniu opresyjnych relacji społecznych i przyczynić się do upełnomocnienia kobiet (Kissman, 1989).

Poezja rozhermetyzowuje badania niezrozumiałe dla szerszej i zróżnicowanej grupy odbiorców spoza świata akademickiego, gdyż jest formą przystępną i znacznie krótszą od raportów (Richardson, 2002; Sjollemma i in., 2012). Odbiorcami poezji mogą być ludzie z bardzo różnym kapitałem edukacyjnym, kulturowym, w różnym wieku, na różnych etapach swojej życiowej drogi. Poezja nie wyklucza, lecz demokratyzuje naukowy dyskurs, angażuje i oczekuje odpowiedzi (Hordyk, Soltane, Hanley, 2014). Utwory poetyckie mogą być prezentowane nie tylko w czasopiśmie czy tomikach poezji, ale także w formie performansu dla szerokiej grupy odbiorców. Na przykład Macklin Finley, który badał życie nastolatków w kryzysie bezdomności, odczytywał wiersze na ulicy, a wśród widzów były osoby przeżywające ten kryzys (Finley, 2000).

Pisanie poezji jest społecznie użyteczne, co jest ważne w projektach badawczych opartych na działaniu. Odbiorcami mogą być nie tylko osoby współdzielące przeżycia, ale także praktycy, na przykład pracownicy socjalni, lekarze, nauczyciele, jak również osoby kreujące polityki publiczne. Pisanie i czytanie poezji poszerzają empatyczne rozumienie innych i jest to szczególnie ważne w tych obszarach życia społecznego, w których obserwuje się dehumanizację relacji społecznych (np. w medycynie,

korporacjach, szkołach) i poczucie wypalenia zawodowego. Na przykład pielęgniarki i pielęgniarze zauważali, że wiersze o przeżyciach osób umierających oraz ich rodzin pozwoliły im zrozumieć sytuacje tych osób oraz poczuć moralną odpowiedzialność związaną z wykonywanym zawodem (np. Leung, Lapum, 2005). Podobne efekty zauważono w przypadku pracowników domów opieki (Furman, Langer, Taylor, 2010).

Pisanie poezji może być angażującą metodą dydaktyczną, wnoszącą nowe wartości zarówno dla nauczycieli, jak i studentów, gdyż rozwija refleksyjność, kreatywność, wrażliwość i wyobraźnię, pozwala poszerzyć ogląd rzeczywistości z różnych perspektyw, a także rozwija kompetencje językowe i komunikacyjne (Leggo, 2005). Jest to szczególnie ważne w edukacji studentów pielęgniarstwa, pracy socjalnej i terapeutów, gdyż zwiększa empatyczne rozumienie innych (Hunter, 2002; Savishinsky, 2007). Studenci nauk społecznych mogą uczyć się, na czym polega kodowanie i interpretowanie zebranych danych, wiązanie perspektywy mikro z makro, ale także pogłębianie sposobów postrzegania otaczającego ich świata i własnej jaźni (Romero, 2020). Wiersze, szczególnie w formie haiku, mogą być metodą w procesach *Design Thinking*, a także mnemotechniką. Na przykład wiersze haiku ułatwiały studentom medycyny zapamiętywanie wiedzy z anatomii (Blasko, Merski, 1998; McLennan, 2020).

Nie należy jednakże konstatować, że poezja jest jedynie alternatywną formą prezentacji danych lub ekspresji przeżyć, gdyż jej funkcje są znacznie bardziej złożone, jeśli zostanie potraktowana jako część procesu badawczego, pewna metoda badawcza (Richardson, 1993; Furman, 2006). Poezja poszerza możliwości reprezentowania badań, ale przede wszystkim ułatwia przekazywanie tych treści, które są ukryte, trudne do opisanego, jak na przykład emocje, ambiwalencje czy napięcia (Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010). Pozwala uchwycić te doświadczenia, które są ulotne i idiosynkratyczne. Otwiera większe niż proza możliwości interpretacyjne, angażując w ten sposób odbiorcę w odkrywanie nowych znaczeń, i pobudza wyobraźnię badawczą w poszukiwaniu nowych punktów widzenia, twórcę zaś skłania do pogłębionej refleksyjności własnej jaźni (Furman, 2004; Faulkner, 2007; Hodges, Fenge, Cutts, 2014). Dla Carolyn Ellis (1991) pisanie poezji było częścią jej projektu emocjonalnej socjologii, w której kluczowe jest empatyczne rozumienie innych. Rich Furman (2005) z kolei uświadomił sobie, jak ciężko jest opisać słowami doświadczenie straty, jak trudno jest dzielić te doświadczenia z innymi, gdy sam przeżywał śmierć osoby bliskiej i próbował te przeżycia ująć w formie poetyckiej. Poezja tworzy przestrzeń współpracy w projektach partycypacyjnych, uwzględniając wielogłosość definiowania sytuacji. Nie bez znaczenia jest także potencjał triangulacji danych w dialogu, na przykład z innymi współbadaczami (Ohito, Nyachae, 2019). Wspólne pisanie poezji jest także procesem badawczym, który otwiera nas na doświadczenia innego (Schwalbe, 1995). Pisanie wierszy wzmacnia umiejętności analityczne badacza, gdyż proces tworzenia wymaga wielokrotnych powrotów do transkrypcji, co wzmacnia relację badacza z danymi (Hoffmann, 2002). Poezja może być środkiem, za pomocą którego wspomagamy się przy przeprowadzeniu wywiadów indywidualnych lub grupowych, podobnie jak to robi się z fotografią (zob. Rogowski, 2016). Nie oznacza to jednakże, że zwolennicy badania poetyckiego proponują odrzucenie innych metod badawczych, przeciwnie – wiersze mogą stanowić tekst samodzielny, a także mogą towarzyszyć innym formom analiz,

współwystępować z tradycyjnymi metodami raportowania wyników badań, na przykład obok lub zamiast cytatów z wypowiedzi badanych, które pojawiają się w analizach (Carr, 2003).

Z rozmów, które przeprowadziłam z badaczami życia społecznego, którzy piszą wiersze¹, wynika, że jest to potrzeba wypływająca z głębokich przeżyć emocjonalnych i chęci dzielenia się tymi przeżyciami z innymi ludźmi:

Słowa przychodzą do mnie i układają się w całość, gdy pojawia się we mnie taka potrzeba. I chce się tymi słowami podzielić z innymi, uczuciami ubranymi w słowa. Często pisanie pojawia się pod wpływem intensywnych przeżyć, traum. Jest to zapis mojego „Ja” (PDP).

Pisanie jest także potrzebą zaangażowania: „Moja poezja jest poezją protestu. Jeśli zauważam, że coś złego dzieje się w społeczeństwie, piszę wiersz” (AR). Pisanie poezji szlifuje ludzką wrażliwość: „uwrażliwia i otwiera badacza na rozumienie ludzkiego zachowania, którego nie da się sprowadzić do operacji na statystycznych wzorach” (MM). Poezja pozwala wyzwolić się z ciasnych metodologii dyskursu naukowego:

Poezja daje mi wolność, pozwala wyrażać swoje myśli w sposób niezasnurowany, wyzwala z gorsetu sztywnej formy akademickiego pisania obwarowanej konwencją. Jest poza cenzurą, pozwala na swobodne wyrażenie czegoś, czego nie mówimy publicznie w obawy przed śmiesznością, odrzuceniem, negatywną recenzją. Poezja jest jak wentyl bezpieczeństwa, który pozwala swobodnie mówić o relacjach i doświadczeniach poprzez metafory (PDP).

Warto jednakże podkreślić, że wiedza socjologiczna nie przesłania oglądu rzeczywistości, lecz go poszerza:

[...] pozwala na szersze spojrzenie na otaczające nas zjawiska i procesy społeczne w ich złożoności i głębi. Dzięki poezji stałam się bardziej wyczulona na różnego rodzaju formy wykluczenia i przemocy. A ponieważ bardzo głęboko to przeżywam, poezja jest wentylem tych silnych emocji, które rodzą się we mnie (AR).

Podczas moich studiów w latach siedemdziesiątych, uzyskałam solidne podwaliny metodologiczne, określony styl myślenia o rzeczywistości społecznej i aksjologiczny warsztat. Socjologia pomaga mi w analizie złożonych zjawisk społecznych w ich zróżnicowanych aspektach i wzbogaca aparat poznawczy, co jest bardzo ważne w przypadku pisarzy (MM).

Pisanie wierszy buduje także inne relacje z odbiorcami, w których badacze odsłaniają „swoje prywatne, a nawet intymne Ja” (MM), otwierając się w ten sposób i zapraszając do otwarcia: „poezja pozwala

1 Rozmowy przeprowadziłam z trzema osobami: dr Danielą Dzienniak-Puliną (PDP), prof. Mieczysławem Miazgą (MM) i osobą, która pragnie zachować anonimowość (AR).

zobaczyć innym nas jako ludzi przeżywających codzienne troski, żyjących zwykłym życiem, przez co stajemy się bliżsi” (PDP).

Pisząc poezję, myślę o odbiorcy, o tym, jak moje słowa będą rezonować. Prace naukowe nie docierają do szerokiego grona odbiorców i zdaję sobie sprawę z tego, że nie napiszę artykułu, który tak silnie rezonuje emocjonalnie. W naukach społecznych liczy się racjonalność i efektywność, poezja natomiast jest sposobem, aby dotrzeć do tego, co najbardziej ludzkie, do bezpośrednich przeżyć (AR).

Formy poetyckie w polu badawczym

Badania poetyckie (ang. *poetic inquiry*) to termin, który najczęściej pojawia się w literaturze przedmiotu. Został zauważony w 2009 roku w tytule książki *Poetic Inquiry: Vibrant Voices in the Social Sciences* (Prendergast i in., 2009) i zakresem swoim objął wiele typów działań badawczych wykorzystujących poezję. Suzan Faulkner (2007) wymienia kilka z nich: poetycką transkrypcję (np. Glesne, 1997), poezję etnograficzną (np. Denzin, 1997), poezję badawczą (np. Hartnett, 2003), poezję autoetnograficzną (np. Furman, 2003). Monica Prendergast (2009b) w prowadzonej analizie publikacji naliczyła aż czterdzieści różnych nazw określających działania poetyckie (np. poezja antropologiczna, poezja narracyjna, etnopoemat, poetyckie portrety). Mimo łączących te podejścia założeń ontologicznych i epistemologicznych różnią się one sposobami czerpania z poezji w procesie badawczym. Na przykład niektórzy wyróżniają poezję tworzoną ze słów i zwrotów, które były użyte przez badanych (tzw. poezja odnaleziona), oraz poezję interpretacyjną, w której badacz ujawnia swój punkt widzenia i snuje refleksyjne komentarze do danych lub procesu ich zbierania (Langer, Furman, 2004; Szto, Furman, Langer, 2005). Laurel Richardson (1997) dzieli wiersze na te, które opowiadają jakąś historię (poezja narracyjna), i te, które koncentrują się na przeżyciach podmiotu (poezja liryczna), najczęściej w formie autoetnografii, w której autor dąży do ewokowania odczuć u odbiorcy, rozmywając granicę między Ja prywatnym i Ja publicznym. Monica Prendergast (2009b) wyróżnia gatunki poezji badawczej w zależności od tego, który głos jest pierwszoplanowy: poezja z głosem badacza (autoetnograficzne wiersze), poezja z głosem uczestnika (poetycka transkrypcja narracji badanego) oraz poezja z głosem teoretycznym (badacz odwołuje się do teorii, ale także komentuje w metajęzyku, na przykład wiersze o wierszach). Wydaje się jednak, że podział ten ma pewne wady, gdyż nazbyt oddziela głos badacza od głosu badanego, a ostatni z wyróżnionych gatunków wydaje się „bezglówny”. Zdecydowanie bardziej przydatną i rozbudowaną typologię poetyckich strategii badawczych opracowała Maria Lahman ze współautorami (2010). Wyróżniają oni sześć takich form:

- 1) poezję autoetnograficzną, która jest formą ekspresji osobistych doświadczeń badacza;
- 2) poezję pola badawczego, będącą pewną odmianą poezji autoetnograficznej, skupiającą się jednakże wyłącznie na doświadczeniach związanych z polem badawczym;
- 3) poezją wyłaniającą się z danych (poezję odnalezioną) – wiersze tworzone są na bazie danych zebranych podczas badań etnograficznych;
- 4) poezję pisaną przez badanych – wiersze mogą być pisane przez badanych w procesie badawczym lub badacze zbierają napisane wcześniej przez badanych formy poetyckie i wykorzystują

je we własnych badaniach (np. wiersz napisany przez nastolatkę w kryzysie bezdomności, który był osadzony w wierszu napisanym przez badaczkę Susan Finley (2000));

- 5) poezję kulturową, która bada tę formę ekspresji z perspektywy antropologicznej, wskazując na pierwotność oralnych narracji, zdominowanych postępującą alfabetyzacją;
- 6) poetyckie odniesienia – wykorzystanie napisanych przez poetów wierszy do ilustrowania lub pogłębiania analiz badawczych.

W dalszej części artykułu skupię się na poezji autoetnograficznej, poezji tworzonej przez badanych oraz poezji odnalezionej, gdyż te typy są najczęściej wybierane przez badaczy.

Warto jeszcze wspomnieć o preferowanych gatunkach poezji w badaniach poetyckich. Najczęściej badacze decydują się na pisanie wiersza wolnego, często wybierają także tankę i haiku (np. Hoffmann, 2002; Langer, Furman, 2004; Trethewey, 2006; Savishinsky, 2007; Lahman i in., 2011), rzadziej elegię (np. Lahman i in., 2011). Struktura tanki i haiku zmusza twórcę do silnej kompresji znaczeń i jest bardzo dobrym narzędziem do kreślenia skondensowanych opisów. W tradycyjnej formie wiersze tanka i haiku mają określoną strukturę: wiersz tanka ma 31 sylab (o strukturze 5–7–5–7–7), haiku jest krótsze i ma strukturę 5–7–5 sylab. Haiku powinno zawierać kluczowe elementy: zwarte uchwycenie momentu trwania obserwowanego zdarzenia, odniesienie się do zjawisk przyrodniczych (np. deszcz, liście) (Livingston, 1991). Zwykle jednakże badacze nie przestrzegają restrykcyjnie liczby sylab, dbają jednak o zachowanie wersyfikacji oraz reguł semiotycznych. Dobrze napisane tanka i haiku zawierają zwrot (obraz kluczowy), który jest przejściem z nakreślonego językowo obrazu do osobistych przemyśleń lub odczuć narratora, uchwyconym przez poetę w określonym stanie umysłu, w epifanicznych wglądach, obejmując nastrój danej chwili bez analitycznych ramowań odsłaniających rzeczy same w sobie czy fenomenologiczne noematy. Przykładami wykorzystania tanki są badania Carol Langer i Richa Furmana (2004) o dylematach tożsamościowych rdzennych mieszkańców Ameryki. Natomiast Monica Prendergast wraz z zespołem badawczym (2009) tworzyła haiku o znaczeniu muzyki w życiu studentów, mieszając ze sobą różne punkty widzenia badanych, a wiersze tytułując pytaniami ze scenariusza wywiadu (np. „Jaką rolę w twoim życiu odgrywa muzyka?”, „Dlaczego wybrałaś/wybrałeś taki instrument?”). Ich zdaniem forma haiku doskonale ujmuje głębię analizowanych przeżyć, a także rezonuje z emocjami czytelnika. Ciekawą formą pojawiającą się w badaniach poetyckich jest pantun, malezyjska forma poematu ludowego, w którym wersy drugi i czwarty jednej zwrotki są używane jako wersy pierwszy i trzeci w następnej. Poprzez powtarzalność wersów w nowym kontekście pantun bardzo dobrze nadaje się do analizy wspomnień, które w formie obrazów nieustannie powracają do nurtu płynącej świadomości, zapętłając ją. Na przykład Rich Furman (2006) opowiadał w tej poetyckiej formie autoetnografii o swoich doświadczeniach na oddziale ratunkowym. Trzeba dodać, że badacze mogą swobodnie wybierać formy, w jakich chcą wyrazić swoje myśli i uczucia i nie ma tu żadnych ograniczeń. Ponadto niektórzy radzą (np. St. Pierre, 1996; Furman, 2006), aby dane obserwacyjne porządkować w kilku odmiennych formach poetyckich. Eksperymentowanie w tworzeniu różnorodnych form poetyckich jest zabiegiem cennym dla pracy badawczej, gdyż pomaga odsłaniać nowe warstwy interpretacyjne, odkrywać na nowo to, co rutynowe i oczywiste, a następnie poddawać to wieloaspektowej refleksji.

Poetycka autoetnografia

Poetycka autoetnografia jest jedną z form badań autoetnograficznych, które pełnią określone funkcje: poznawczą, semiotyczną, społeczną, terapeutyczną, interpersonalną i estetyczną (Bielecka-Prus, 2014). Podobnie jak inne badania autoetnograficzne, wiąże ona osobiste doświadczenia badacza z szerszym kontekstem kulturowym, społecznym czy politycznym (Ellis, 2004). Jest poznawczą podróżą, która odbywa się jednocześnie w dwóch kierunkach: ku zewnętrznemu światu sensualnych doznań i wewnętrznemu światu umysłu przeżywającego i poznającego. Te dwa światy konstruuje i warunkują się wzajemnie, a celem autoetnografii jest opis tego procesu wzajemnych wpływów (Flores, 1982). Jest to wyraźnie widoczne zwłaszcza w przypadku autoetnografii konfesyjnej czy ewokatywnej, w której autorzy ujawniają swoje doświadczenia i emocje, odsłaniają warstwy tożsamości, obnażają własne lęki, traumy i stygmy wpisane w konteksty kulturowe, aby poruszyć odbiorców i performatywnie wpływać na ich postawy (Kacperczyk, 2014). Dlatego też poetycka autobiografia jest najczęściej wybieranym typem badań poetyckich. Według analiz Moniki Prendergas (2009b) około połowy tekstów poetyckich pisanych przez badaczy to teksty autoetnograficzne. Na przykład Sandra Faulkner (2007) zauważa, że pisanie poezji umożliwiło jej wgląd w swoją jaźń, zróżnicowane tożsamości społeczne i dostrzeżenie, jak są one płynne i niestabilne, osadzone w relacjach władzy oraz dominujących dyskursach o macierzyństwie. Rich Furman (2004) z kolei twierdzi, że pisanie wierszy umożliwiło mu zdefiniowanie wewnętrznych konfliktów i było formą autoterapii.

Poezja pola badawczego, zwana także poezją etnograficzną czy poezją badawczą (Butler-Kisber, 2010), jest szczególnym typem poezji autoetnograficznej. Jest ona środkiem, za pomocą którego badacz poddaje refleksji własne emocje pojawiające się w polu badawczym, a także swoją tożsamość kulturową, budowaną w relacji do badanych osób, a zwłaszcza napięcia, które wynikają z pełnienia swojej funkcji. Jest to ważne, gdyż refleksja nad praktyką badawczą jest istotnym elementem metodologii. Toni Flores, która była pionierką posługiwania się poezją pola badawczego, już w 1982 roku zwróciła uwagę na to, że pisanie wierszy pomaga w pogłębianiu refleksyjności związanej z rolą badacza jako obcego w terenie badawczym (Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010).

Są różne metody pisania poezji pola badawczego, na przykład technika swobodnego pisania, która polega na zapisywaniu myśli i odczuć w określonym interwale czasowym (Butler-Kisber, 2010). Pewną odmianą tej techniki jest metropoemat. Jest to technika, którą rozwinął Jacques Jouet w Paryżu w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia pod wpływem francuskiego sytuacjonizmu. Reguły pisania są następujące: wiersze są tworzone podczas jazdy metrem, a każdy wers jest układany w głowie między kolejnymi przystankami metra i zapisywany na kartce podczas krótkiego przystanku na stacji. Poprzednich wersów, już zapisanych, nie wolno zmieniać. Długość wiersza zależy zatem od długości podróży. Presja czasowa i ograniczenia wynikające z cech kontekstu mają pobudzać kreatywność badacza i nadają rytm pisaniu eksperymentalnemu. Tak powstała poezja jest formą dziennika podróży, ekspresją mobilnego poety poruszającego się w przestrzeni miejskiej (Maréchal, Linstead, 2010).

Podczas pisania poezji autoetnograficznej wykorzystywane są notatki z terenu, które stanowią nieodłączną częścią badań etnograficznych. W teorii ugruntowanej wyróżnia się kilka typów not prowadzonych przez badaczy, zwykle są one wykorzystywane w ukrytej przed czytelnikiem części procesu badawczego, a w skąpej formie ujawniają się jedynie w krótkich rozdziałach metodologicznych. Autoetnografia pola badawczego proponuje inną perspektywę, w której badacz poddaje swoją obecność w polu badawczym krytycznej refleksji. Dziennik traktowany jest jak tekst, który poddaje się analizie, podobnie jak teksty wywiadu: poszukuje się słów kluczowych, nadaje się kody i tworzy relacje między kodami. Dlatego też badacze powinni zadbać o jego jakość i treściwość. Na przykład radzi się, aby dziennik badawczy był stale dostępny i nawet w czasie nocnego przebudzenia zaleca się notować pojawiające się w świadomości obrazy czy przemyślenia, które rozbłyskują niespodziewanie i mogą prowadzić do olśnienia (ang. *serendipity*). Są one doskonałym budulcem poezji pola badawczego (Cahnmann, 2003).

Poezja badanych i poezja odnaleziona

Poezja może być także jednym z etapów procesu badawczego angażującego badanych. Z analiz prowadzonych przez Monicę Perndergast (2009b) wynika, że około jednej trzeciej badań poetyckich wykorzystuje tę metodę badawczą, głównie w obszarach badań związanych z edukacją, pracą społeczną i medycyną (np. Öhlen, 2003). Metoda kreatywnego pisania poezji może być wykorzystywana w wywiadach grupowych, podczas których uczestnicy swobodnie budują siatkę skojarzeniową wokół wybranego centralnego pojęcia (np. choroby). Można także wspólnie tworzyć poezję sensoryczną, prosząc badanych o zbudowanie obrazów wrażeniowych związanych z danym pojęciem (np. prosząc o rozwinięcie zdania: „choroba jest koloru...”; „brzmi jak...”, „smakuje jak...”, „ma zapach...”; „w dotyku jest...”), lub poezję zbiorową, zapraszając uczestników do tworzenia zdania zaczynającego się na literę interesującego nas słowa (np. CHOROBA) (Mazza, 2009). Inną techniką wykorzystywaną w badaniach jest pisanie przez każdą z osób jednej linijki wiersza, która jest komentarzem do linijki napisanej przez kogoś innego z badanej grupy. Ten sposób pisania integruje uczestników, pomaga zidentyfikować problem i skupić się na jego analizie, a także umożliwia wyrażanie swoich doświadczeń w bezpieczny sposób. Jest także bardzo dobrym punktem wyjścia do wywiadów indywidualnych lub zbiorowych (Gillan, Vink, Furman, 2002).

Poezja jest także sposobem selekcji i syntezy danych w skondensowanej formie (Prendergast, 2006). Tak jest w przypadku poezji wyłaniającej się z danych, nazywanej także poezją odnalezioną (Butler-Kisber 2002; 2010; Sjollemma i in., 2012) lub poetycką transkrypcją (np. Glesne, 1997; Richardson, 2002; Carr, 2003). Według analiz prowadzonych przez Monicę Pendergast (2009b) ten typ badań poetyckich pojawia się nieco rzadziej w badaniach jakościowych (w około 13% badań). Jest on znany od lat dziewięćdziesiątych XX wieku z badań grup osób doświadczających różnego typu traum: bezdomności (np. Clarke i in., 2005; Sjollemma i in., 2012), ubóstwa (Connelly, 2010), osób cierpiących na HIV (np. Poin-dexter, 2002), nowotwory (Kendall, Murray, 2005). Trzeba jednakże podkreślić, że poezja odnaleziona była tworzona także przez poetki i poetów, na przykład już w XIX wieku pojawiła się w twórczości

Isidore'a Ducasse'a (Comte de Lautréamont), który układał strofy, wykorzystując teksty popularne, encyklopedie, a także inne utwory poetyckie, aby w ten sposób łączyć zróżnicowane głosy w spójną całość. W 1938 roku Muriel Rukeyser, poetka, aktywistka społeczna i feministka, wydała cykl poezji zatytułowanej *The Book of the Dead*, opartej na wywiadach prowadzonych z górnikami umierającymi na choroby płuc spowodowane złymi warunkami pracy. Poezję odnaniezoną pisali także Ezra Pound i T.S. Eliot (Prendergast, 2006).

Niektórzy badacze odróżniają poetycką transkrypcję od poezji odnaniezonej. Poetycka transkrypcja jest przepisaniem danych audio sformatowanych jak wiersz, a nie jak tekst lub dialog w formie prozy (Öhler, 2003). James Paul Gee (1986) dowodził, że narracje ustne mogą być zorganizowane w postaci wersów i zwrotek, a koniec wersu sygnalizuje pauzę, wahanie lub koniec wątku w narracji. Ten sposób zapisu uwydatnia rytm wypowiedzi, jej spowolnienia i przyspieszenia. Badacze wielokrotnie potwierdzili, że werbalna ekspresja emocji spontanicznie przybierała formy poetyckie charakterystyczne dla etnopoezji (Kendall, Murray, 2005). Poetycka transkrypcja dotyczy zatem formy zapisu, choć należy zaznaczyć, że transkrypcja jest zawsze pewną formą interpretacji danych (zob. Bielecka-Prus, 2015). Jednakże poetycka transkrypcja sprawia, że głos badanych jest wyraźnie słyszalny, a autorytet badacza nie dominuje, tak jak to jest w tradycyjnych tekstach etnograficznych (Furman i in., 2007).

Tworzenie poezji odnaniezonej jest procesem bardziej złożonym niż poetycka transkrypcja. Wychoząc z danych zebranych w wywiadach, poddanych transkrypcji i kodowaniu, badacz wybiera słowa, kolokacje, zdania lub fragmenty zdań i organizuje je w formie poetyckiej, wydobywając istotę opisywanych przez badanych doświadczeń. Proces tworzenia utworu jest ściśle powiązany z interpretacją danych, a różni badacze mogą tworzyć odmienne teksty (Kendall, Murray, 2005). Niektórzy badacze wykorzystują programy do analizy danych jakościowych, wyłaniając głównie tematy pojawiające się w wywiadach, a następnie słowa klucze czy wyrażenia znaczące lub często powtarzające się w tekstach. Stosują także charakterystyczne dla teorii ugruntowanej metody kodowania danych (np. Ohito, Nyachae, 2019) lub centralizują wybrane frazy wokół wybranego tematu (np. cierpienie, rodzina, tęsknota) i komponują wiersz lub serię wierszy (Furman, Langer, Taylor, 2010). Niektórzy poszukują w tekstach dychotomicznych zwrotów i obrazów (np. Furman in., 2007). W poezji można także uwzględnić notatki z obserwacji, jak na przykład zrobiła to Djanna A. Hill (2005), tworząc poetyckie portrety trzech czarnoskórych nauczycielek, uwzględniając społeczny kontekst ich doświadczenia wykluczenia ze względu na płeć i rasę. Osią kodowania, a następnie tekstu, może być głos badanego, który staje się pierwszoosobowym podmiotem lirycznym („ja” lub „my”), w którym odsłaniamy tożsamości i autokategoryzacje (np. Edwards, Weller, 2012), ale także można układać tekst w innych kombinacjach, na przykład dwugłosu, gdzie jeden reprezentuje punkt widzenia badanego, a drugi punkt widzenia znaczących innych lub grupy dominującej, i prezentować te głosy w formie dwóch kolumn wierszowanych, w taki sposób, że możliwe jest odczytanie każdego z nich jako samodzielnego tekstu (np. Hordyk, Soltane, Hanley, 2014; Ohito, Nyachae, 2019). W ten sposób tworzone są „poetyckie portrety” (Hill, 2005), w których badacze próbują uchwycić bogactwo, złożoność i wielowymiarowość ludzkiego doświadczenia świata.

Wiersze mogą być budowane z korpusu wszystkich wywiadów lub jedynie na bazie kilku rozmów, które w opinii badacza najlepiej odzwierciedlają doświadczenia badanej grupy czy badany problem, i w których najlepiej odczuwalne są emocje i napięcia (np. Sullivan, 2009; Sjollema i in., 2012). Ważne jest także wielokrotne odsłuchiwanie nagrań, aby uchwycić w wierszu tempo mówienia, ton głosu. Melisa Cahnmann (2003) dodatkowo zwraca uwagę na możliwość wykorzystywania sposobu akcentowania (wyrazów, sylab) przez rozmówcę w budowaniu metrum wiersza, a także pauz, podczas których rozmówcy biorą oddech (Kendall, Murray, 2005). Powtarzające się frazy mogą tworzyć refren (Kendall, Murray, 2005), można także analizować tematycznie, porządkując zebrany materiał według zagadnień czy problemów, które pojawiają się w literaturze danego przedmiotu, zarówno w opracowaniach teoretycznych, jak i badawczych (np. Hordyk, Soltane, Hanley, 2014). Inni badacze łączą w jeden tekst poetycki wywiady, autoetnografię, teksty kulturowe (np. piosenki) oraz fragmenty rozważań teoretycznych (np. z książek Michela Foucaulta) (np. Thomas, 2021). Inną opcją jest tworzenie utworów metodą zespołowego pisania (ang. *collaborative writing*). Polega ona na tym, że każdy z badaczy pracuje osobno nad danymi, wybierając ważne słowa klucze, a następnie w procesie dyskusji wyselekcjonowane frazy są ze sobą łączone.

Poezja odnaleziona ma nie tylko walory poznawcze, ale także terapeutyczne, może być bowiem pomocna w terapii lub pracy społecznej z grupami wsparcia. Uczestnicy takich spotkań tworzą utwory poetyckie na podstawie narracji współuczestników (Kissman, 1989; Golden, 2000; Gillan, Vink, Furman, 2002). Warto także zaznaczyć, że poezja odnaleziona może być tworzona wspólnie z osobami badanymi, po to, aby uzyskać pewność, że ich głos jest dobrze reprezentowany w tekście, a badacze mają poczucie, że dotarli do znaczeń i sposobów interpretowania świata przez rozmówców (Manning, 2018). Na przykład w badaniach tożsamości nauczycieli wybrano te fragmenty wywiadów, które są stwierdzeniami zawierającymi czasownik pierwszoosobowy (ja), a następnie odesłano powstałe w ten sposób wiersze do uczestników badania, aby sprawdzić, czy odzwierciedlają one ich doświadczenie tożsamości, poproszono o komentarze i wprowadzenie ewentualnych zmian (Meyer, 2007).

Przykładem poezji odnalezionej może być wiersz, który powstał na bazie wywiadów przeprowadzonych przeze mnie z osobami zmagającymi się z bezdomnością. W wierszu tym, napisanym w formie nierymowanego pantunu, skupiłam się na pojawiających się w wypowiedziach emocjach powiązanych z piętnem: rozpacz, samotności, pustce, bezsilności, a także bezradności oraz poczuciu utraty człowieczeństwa.

Kiedyś byłem człowiekiem
Miałem pracę, chodziłem rano po chleb na śniadanie
Mieszkałem we własnym mieszkaniu
Teraz nie mam nic

Miałem pracę, chodziłem rano po chleb na śniadanie
A dziś gdzieś sobie wyjdę, przejdę się między ludzi.
Teraz nie mam nic
Po co potrzebny mi balast, gdy nie umiem chodzić po linie

A dziś gdzieś sobie wyjdę, przejdę się między ludzi.
 Śmierdzący swoją fizycznością
 Po co potrzebny mi balast, gdy nie umiem chodzić po linie
 ... i szlag mnie trafia.

Śmierdzący swoją fizycznością
 Zarośnięty święty Mikołaj z pchłami
 ... i szlag mnie trafia.
 I płaczę

Zarośnięty święty Mikołaj z pchłami
 Jak się napiję, to idę tam, gdzie kiedyś mieszkałem
 I płaczę
 Kiedyś byłem człowiekiem

Jakość poezji

Poetycka reprezentacja badań jest dużym wyzwaniem dla badaczy jakościowych. Formy poetyckie są nadal wykluczane z obszaru nauk, gdyż zdaniem wielu badaczy nie mają naukowej legitymizacji. Uważa się bowiem, że badaniom poetyckim brakuje metodologicznych podwalin, a także konkretnych wskazówek, które pozwalałyby na tworzenie wartościowych poznawczo wierszy i kryteriów ich oceniania. Krytycy obecności poezji w badaniach społecznych często powołują się na kryterium rzetelności i trafności. Metodolodzy wielokrotnie podważali zasadność stosowania tych kryteriów w przypadku badań jakościowych (w tym także badań wykorzystujących formy artystyczne), gdyż nie stawiają one sobie za cel testowania hipotez i bezwarunkowej generalizacji. Nie oznacza to jednakże, że badania jakościowe, co zostało wielokrotnie wyartykułowane, pozbawione są reguł i kryteriów. Najczęściej wymienia się następujące warunki: pogłębianie rozumienia zjawisk społecznych, refleksyjność, wzbudzanie emocji, wiarygodność, prawdopodobieństwo i szczerłość, zdolność do wywoływania pozytywnych zmian społecznych zmniejszających wykluczenie grup marginalizowanych, walka o sprawiedliwość społeczną (np. Denzin, 1997; Bochner, 2000; Ellis, 2000). Są także badacze, którzy kontestują próby sporządzania list warunków, jakie powinny spełniać dobre badania jakościowe. Artur Bochner (2000) zauważył, że kurczone trzymanie się przyjętych w akademickim świecie kryteriów jest jedynie neurotycznym lękiem przed odrzuceniem i zarzutem „nienaukowości”. Czerpiąc z prac Richarda Rorty’ego, dowodził, że kryteria są społecznie i historycznie konstruowaną praktyką, a granice metodologicznej poprawności ewoluują wraz z rozmywaniem gatunków. Dlatego też przywiązanie do kryteriów jest destrukcyjne dla procesu poznawczego i zawsze powiązane ze strukturami władzy, która tłumi innowację i kreatywność.

Są jednakże badacze, którzy podejmują próby opisanie właściwości, jakie powinna posiadać *ars poetica*, poszukując odpowiedzi w twórczości uznanych poetów, np. Czesława Miłosza (zob. Faulkner, 2007)

i łącząc je z kryteriami zdefiniowanymi w polu nauk społecznych. Sandra Faulkner (2007; 2020) uważa, że dobra poezja powinna odsłaniać różne wymiary rzeczywistości: to, co wielkie w małym i to, co całościowe w częściowym. Dobry utwór poetycki powinien być oparty na starannie zebranych danych, budzić emocje, być otwarty na interpretację, odpowiadać na postawione pytania badawcze. Pożądane jest także, aby wiersz zaskakiwał widza, nosił w sobie punkt zwrotny, Barthesowskie *punctum*, które pozostawi trwały ślad w naszej pamięci, wytrąci nas z kolein przyzwyczajęń poznawczych, zburzy rutynowe schematy i sprawi, że to, co znajome, wydawało się obce, a to, co obce, stawało się znajome (Maynard, 2008).

Niezwykle ważna w poezji jest warstwa językowa. Wiersz musi być „dobrze skrojony” pod względem metafor, układu wersyfikacji, melodii, tempa oraz spójności. Poezja powinna słowami malować obrazy tak żywe, aby można było je poczuć zmysłowo, angażować nas poznawczo i emocjonalnie (Denzin, 1997), „wypływać z duszy” (Willis, 2002). Należy unikać wytartych schematów leksykalnych, zadbać o strukturę utworu, linię narracyjną, metafory, sensoryczność, rytm i przemyślaną wersyfikację oraz rytmikę, istotny jest także efekt zaskoczenia, niespodzianki odkrywającej ukryte prawdy (Addonizio, Laux, 1997; Willis, 2002; Glesne, 2010). Ważne jest zatem opanowanie warsztatu literackiego. Jane Piirto (2002) sugeruje, że badacz tworzący poezję powinien mieć odpowiednie przygotowanie edukacyjne, inni badacze polecają formy doksztalcenia pozauniwersyteckiego, takie jak warsztaty, uczęszczanie na odczyty poetyckie, intensywne czytanie poezji (Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010). Większość jednakże zajmuje mniej rygorystyczne stanowisko, wskazując nie tyle na formalne przygotowanie, ile przede wszystkim na kompetencje, które wynikają z wrażliwości, zamiłowania do poezji i odczytania, ale także z systematycznej pracy nad doskonaleniem formy, naśladowaniem stylu ulubionych poetów (np. Faulkner, 2007; Butler-Kisber, 2010). Znacznie częściej pojawiają się głosy, które zwracają uwagę na to, że ważna jest moc sprawcza utworu poetyckiego: nawiązywanie relacji z odbiorcami, budzenie w nich emocji i zaciekawienia, zdolność do wyjaśnienia problemów istotnych z punktu widzenia badanych, autentyczność (np. Ellis, 2000; Ticineto Clough, 2000b; Hordyk, Soltane, Hanley, 2014).

Można zauważyć, że wymienione wyżej kryteria powinny spełniać standardy przypisane do twórczości literackiej i badań naukowych. Darquise Lafrenière i Susan Cox (2013) opracowały uszczegółowioną listę kryteriów dla badaczy doskonalących *ars poetica*, biorąc pod uwagę te dwie grupy kryteriów ewaluacyjnych i rozbudowały ją o kolejne:

- 1) kryterium normatywne: dotyczy norm etycznych, które powinny regulować procedury zbierania danych i ich analizy (np. relacje między badaczem a badanymi, zapewnienie poufności i bezpieczeństwa, przestrzeganie praw autorskich);
- 2) kryterium substancjalne: zwraca uwagę na artystyczne walory tworzonych tekstów, warsztat pisarski (język, posługiwanie się metaforą, formą poetycką);
- 3) kryterium performatywne: wywieranie wpływu na odbiorców, np. ewokowanie emocji, generowanie nowych pytań, pobudzanie empatii, zmiana postaw, budowanie płaszczyzny dla dialogu;
- 4) kryterium metodologiczne: realizowanie badań zgodnie z przyjętą metodologią badań (dobór metod, proces zbierania danych, ich analizy);
- 5) kryterium artystyczne: kompozycja, spójność tematyczna, kreatywność, oryginalność.

Ta lista mogłaby być poszerzana, jednakże mogłoby to prowadzić do zbyt rygorystycznej ewaluacji wytworzonych tekstów, a także do nierozstrzygalnych sporów, podobnych do tych, które toczą się w obrębie krytyki literackiej. Kryteria te należy zatem traktować jako punkty orientacyjne dla autorów, którzy czują się niepewnie, wykraczając poza obszar z ustalonymi regułami badawczymi w poszukiwaniu nowych dróg wiodących do głębszego rozumienia zjawisk społecznych. Nie tylko jednakże zrozumienia. Poezja, jak zauważył Tadeusz Borowski, budzi bowiem miłość człowieka do człowieka.

Podsumowanie

Badacze-poeci, choć żyją na obrzeżach uprawomocnionego dyskursu metodologicznego w badaniach jakościowych, znajdują swoje nisze, w których ich głos jest słyszalny. Swoją twórczością dowodzą, że istnieją powinowactwa nauki i poezji, łącząc sztukę poezji z zadaniami nauki. Dowodzą, że włącznie poezji do procesu badawczego niesie ze sobą:

- 1) wartości poznawcze: pisanie poezji odsłania nowe wymiary znaczeń ukrytych przed okiem badacza, umożliwia odkrywanie bogactwa i złożoności świata społecznego i pomaga je zrozumieć; jest pomocą w formułowaniu nowych pytań badawczych i pozwala dotrzeć do tych rejonów, które trudno poddają się werbalizacji, szczególnie tych obszarów doświadczeń ludzkich, które związane są z epifanią, doświadczeniami transgresyjnymi, wykraczającymi poza rutynowe schematy życia codziennego;
- 2) uniwersalizm: rozumiany jako próba holistycznego ujęcia doświadczeń ludzkich, zarówno w wymiarze intelektualnym, emocjonalnym, jak i ucieleśnionym, metaforycznej generalizacji intersubiektywnych doświadczeń wspólnych wielu osobom;
- 3) esencjonalizm: poezja wydobywa i kondensuje w formie gęstych opisów systemy istotności badanych światów społecznych;
- 4) wzmocnienie refleksyjności badawczej, zarówno tekstualnej (poszerza kompetencje komunikacyjne), jak i pozycjonalnej (świadomość własnej pozycji w polu badawczym);
- 5) wartość terapeutyczną: poszerza samoświadomość, odsłania wiedzę ukrytą, ale także jest formą katharsis, gdyż pozwala na wyrażenie emocji, a ich ekspresja redukuje napięcie i może prowadzić do wewnętrznej transformacji;
- 6) możliwość budowy wspólnotowości: uwrażliwia i poszerza empatyczne rozumienie innych, jest formą otwartą, gdyż odbiorcami poezji są osoby spoza kręgu akademickiego, ze zróżnicowanym kapitałem kulturowym i edukacyjnym; jest relacyjna, zaprasza do dialogu budowanego między twórcą i badanymi; poszerza partycypację, zaspokaja potrzebę dzielenia się przeżyciami z innymi ludźmi;
- 7) inspiracje dla zmian społecznych: poezja wywołuje emocje motywujące do walki o sprawiedliwość społeczną, wzmacnia zaangażowanie społeczne, wyzwala się z ograniczeń dyskursu naukowego.

Są jednakże badacze, którzy zajmują bardziej sceptyczne podejście do użyteczności poezji w badaniach społecznych. Kwestionują oni wyjątkową przydatność poezji w poszerzaniu świadomości

badawczej, wskazując, że są osoby, które nie odnajdują się w tej formie literackiej i dla nich bardziej wartościowa może okazać się forma prozatorska. David Silverman (2007: 132) uważa, że poezja nie jest wiarygodna w opisie istoty ludzkich doświadczeń, krytykuje pojęcie metaforycznego uogólnienia i zarzuca zwolennikom poezji romantyczne predylekcje. Krytycy podają w wątpliwość tezę, że poezja jest w stanie uchwycić bezpośrednio przeżycia jednostek, gdyż jest tylko jedną z wielu możliwych form reprezentacji, a więc przekazem zapośredniczonym. Nie wyklucza to jednakże faktu, że poezja może być użyteczna, ale to zależy od przyjętych przez badacza celów badawczych (Schwalbe, 1995). Badacze-poeci podkreślają, że nie należy obawiać się tego, iż poezja etnograficzna nie spełnia kryteriów rzetelności przyjmowanych w pozytywistycznym paradygmacie, gdyż jej fundamentem jest badana empirycznie rzeczywistość, która następnie jest poszerzana o nowe wymiary doświadczenia artystycznego, nie jest natomiast odrzuceniem empirycznej rzeczywistości (Maynard, Cahnmann-Taylor, 2010).

W badaniach poetyckich kwestie etyki badań mogą budzić wiele wątpliwości. Ogólnie rzecz biorąc, należy przestrzegać tych zasad etycznych, które obowiązują we wszystkich badaniach jakościowych: świadomej zgody badanych na udział w badaniu, zapewnienia anonimowości i poczucia bezpieczeństwa, odpowiedzialnego prezentowania wyników i szanowania prywatności uczestników badań. Jednakże ze względu na to, że badania poetyckie często dotyczą przeżyć traumatycznych, należy wziąć pod uwagę stan emocjonalny badanych i dać im pełną swobodę w decydowaniu o granicach tego, co może być ujawnione. Badania powinny gwarantować jak największy stopień partycypacji badanych w procesie badawczym, należy zatem uwzględnić zakres kompetencji poznawczych i językowych uczestników biorących udział w projekcie. Ze względu na dużą siłę ewokatywną poezji, trzeba także wziąć odpowiedzialność za skutki badań. W badaniach partycypacyjnych badacze mogą ulec pokusie narzucenia własnych ram interpretacyjnych lub kanonów estetycznych, trzeba więc zadbać, aby głos badanych był dobrze słyszalny. W przypadku poezji tworzonej wspólnie z badanymi należy także ustalić prawa autorskie do powstałych utworów. Z kolei w poezji autoetnograficznej należy wziąć pod uwagę konsekwencje wynikające z pisania o innych, gdyż niekiedy w tych badaniach trudno jest zachować anonimowość osób pojawiających się w utworze. Badacz musi zdecydować, jak dalece jest gotowy na odsłonięcie swoich intymnych przeżyć i przewidywać konsekwencje ich upublicznienia. Ważne jest także, aby unikać w autoetnografii obwiniania innych, kreowania siebie na bohatera czy bojownika o szczytne cele (Adams, Jones, Ellis, 2015).

Należy wspomnieć o tym, że badania poetyckie mają swoje ograniczenia. Jednym z nich jest problem ramy odniesienia. Poezja w dużym stopniu posługuje się kodem ograniczonym w typologii kodów zaproponowanych przez Basila Bernsteina, czyli takim, który charakteryzuje się językiem implicytnym, nasyconym metaforami i niedopowiedzeniami (zob. Bielecka-Prus, 2010), zrozumiałym jedynie wtedy, gdy badacze i badani mają wspólne ramy definiowania rzeczywistości. Dlatego też utwory poetyckie mogą być niezrozumiałe dla odbiorców, jeśli nie będzie im towarzyszył opis kontekstu powstawania utworu (Schwalbe, 1995). Dla niedoświadczonego badacza problematyczne może być także kondensowanie znaczeń, w związku z tym utwory poetyckie nie będą opisem gęstym, lecz tekstem, który nie ukazuje istoty badanego problemu. Jeśli relacje badacza w polu badawczym nie były głębokie

i ograniczały się jedynie do krótkotrwałych kontaktów podczas wywiadów, może się okazać, że trudno będzie napisać tekst o dużej sile ewokatywnej, z trafną artykulacją głosów badanych. W przypadku poezji partycypacyjnej badani mogą nie chcieć zaangażować się w pisanie i podejmować się pracy jedynie pod wpływem nacisków badacza, a wtedy powstałe utwory nie będą autentyczne. Ograniczenia poezji autograficznej mogą być również związane z dylematami dotyczącymi odsłaniania własnych przeżyć, lękiem przed krytyką i napiętnowaniem, dlatego badacz musi wykazywać się dużym stopniem odwagi. Przyjmowane przez badaczy, czasem nierefleksyjnie, granice między nauką a poezją sprawiają, że ta dystynkcja jest reprodukowana w rozdzieleniu roli osoby tworzącej poezję i roli osoby badającej rzeczywistość społeczną i uniemożliwia scalenie ich w jedną tożsamość.

Mimo tych trudności i ograniczeń zauważa się coraz większe zainteresowanie badaniami poetyckimi przez osoby poszukujące nowych metod badania i otwarte na eksperymentowanie poznawcze. Nie należy jednak wnioskować, że opisana w artykule metoda stanie się powszechna lub zastąpi inne metody. Nie taki jest jej cel, gdyż nie chodzi o zdobywanie dominującej pozycji i grona admiratorów, ale o rozwijanie metodologii badań, powiększenie bogactwa jej różnorodności, a także pobudzenie do metodologicznych debat.

Bibliografia

- Adams Tony E., Jones Stacy H., Ellis Carolun (2015), *Autoethnography*, Oxford: Oxford University Press.
- Addonizio Kim, Laux Dorianne (1997), *The Poet's Companion: A Guide to the Pleasures of Writing Poetry*, New York: W.W. Norton & Company.
- Barone Tom, Eisner W. (2006), *Arts-based Educational Research*, [w:] J.L. Green, G. Camilli, P.B. Elmore, A. Skukauskaiti, E. Grace (red.), *Handbook of Complementary Methods in Education Research*, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, s. 95–109.
- Bielecka-Prus Joanna (2010), *Transmisja kultury w rodzinie i szkole. Teoria Basila Bernsteina*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bielecka-Prus Joanna (2014), *Po co nam autoetnografia? Krytyczna analiza autoetnografii jako metody badawczej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. X, nr 3, s. 76–95.
- Bielecka-Prus Joanna (2015), *Transkrypcja jako działanie interpretacyjne*, „Rocznik Lubuski”, t. 4, nr 1, s. 41–54.
- Blasko Dawn G., Merski Dennis W. (1998), *Haiku Poetry and Metaphorical Thought: An Invitation to Interdisciplinary Study*, „Creativity Research Journal”, vol. 11(1), s. 39–46, https://doi.org/10.1207/s15326934crj1101_5
- Bochner Arthur P. (2000), *Criteria Against Ourselves*, „Qualitative Inquiry”, vol. 6(2), s. 278–291, <https://doi.org/10.1177/107780040000600209>
- Butler-Kisber Lynn (2002), *Artful Portrayals in Qualitative Inquiry: The Road to Found Poetry and Beyond*, „The Alberta Article of Educational Research”, vol. 48(3), s. 229–239.
- Butler-Kisber Lynn (2010), *Qualitative Inquiry: Thematic, Narrative and Arts-informed Perspectives*, Los Angeles: Sage Publications.

Cahnmann Melisa (2003), *The Craft, Practice, and Possibility of Poetry in Educational Research*, „Educational Researcher”, vol. 32(3), s. 29–36.

Carr Jeanine M. (2003), *Poetic Expressions of Vigilance*, „Qualitative Health Research”, vol. 13(9), s. 1324–1331, <https://doi.org/10.1177/1049732303254018>

Chan Zenobia C.Y. (2003), *Poetry Writing: A Therapeutic Means for a Social Work Doctoral Student in The Process of Study*, „Journal of Poetry Therapy: The Interdisciplinary Journal of Practice, Theory, Research and Education”, vol. 16(1), s. 5–17.

Clarke Juanne, Febraro Angela, Hatzipantelis Maria, Nelson Geoffrey (2005), *Poetry and Prose: Telling the Stories of Formerly Homeless Mentally Ill People*, „Qualitative Inquiry”, vol. 11(6), s. 913–932.

Connelly Kathy (2010), *What Body Parts Do I Need To Sell? Poetic Re-Presentations of Experiences of Poverty and Fear From Low-Income Australians Receiving Welfare Benefits*, „Creative Approaches to Research”, vol. 3(1), s. 16–41.

Corley Nicole A. (2020), *Exploring poetry as method: “Representing faithfully” the narratives of African American high school students and their mothers*, „Qualitative Social Work”, vol. 19(5–6), s. 1022–1039, <https://doi.org/10.1177/1473325019888010>

Denzin Norman K. (1997), *Interpretive Ethnography: Ethnographic Practices for the 21st Century*, Thousand Oaks: Sage.

Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S. (2009), *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, [w:] D.K. Norman, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 19–62.

Edwards Rosalind, Weller Susie (2012), *Shifting analytic ontology: using I-poems in qualitative longitudinal research*, „Qualitative Research”, vol. 12(2), s. 202–217, <https://doi.org/10.1177/1468794111422040>

Eisner Elliot W. (1991), *The Enlightened Eye: Qualitative Inquiry and the Enhancement of Educational Practice*, New York: Macmillan.

Ellis Carolyn (1991), *Emotional Sociology*, „Symbolic Interaction”, vol. 14(1), s. 123–145.

Ellis Carolyn (2000), *Creating Criteria: An Ethnographic Short Story*, „Qualitative Inquiry”, vol. 6(2), s. 273–277, <https://doi.org/10.1177/107780040000600210>

Ellis Carolyn (2004), *The Ethnographic I: A Methodological Novel About Autoethnography*, Walnut Creek: Rowman Altamira.

Emert Toby (2013), *The Transpoemations Project: Digital Storytelling Poetry, and Refugee Boys*, „Intercultural Education”, vol. 24(4), s. 355–365.

Faulkner Sandra L. (2007), *Concern with Craft: Using Ars Poetica as Criteria for Reading Research Poetry*, „Qualitative Inquiry”, vol. 13(2), s. 218–234.

Faulkner Sandra L. (2020), *Poetic Inquiry. Craft, Method and Practice*, New York–London: Routledge.

Finley Susan (2000), *“Dream Child”: The Role of Poetic Dialogue in Homeless Research*, „Qualitative Inquiry”, vol. 6(3), s. 432–434, <https://doi.org/10.1177/107780040000600309>

Flores Toni (1982), *Field poetry*, „Anthropology and Humanism Quarterly”, vol. 7(1), s. 16–22.

Friedrich Paul (1996), *The Culture in Poetry and the Poetry in Culture*, [w:] E.V. Daniel, J.M. Peck (red.), *Culture/Contexture: Explorations in Anthropology and Literary Studies*, Berkeley: University of California Press, s. 37–57.

- Furman Rich (2003), *Exploring stepfatherhood through poetry*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 16(2), s. 91–96, <https://doi.org/10.1080/0889-3670310001596284>
- Furman Rich (2004), *Using Poetry and Narrative as Qualitative Data: Exploring a Father's Cancer Through Poetry*, „Families, Systems, & Health”, vol. 22(2), s. 162–170.
- Furman Rich (2005), *Autoethnographic Poems and Narrative Reflections: A Qualitative Study on the Death of a Companion Animal*, „Journal of Family Social Work”, vol. 9(4), s. 23–38, https://doi.org/10.1300/J039v09n04_03
- Furman Rich (2006), *Poetic Forms and Structures in Qualitative Health Research*, „Qualitative Health Research”, vol. 16(4), s. 560–566, <https://doi.org/10.1177/1049732306286819>
- Furman Rich, Langer Carol L., Taylor D. Bruce (2010), *Analyzing narratives through poetic forms and structures in gerontology: Applying new tools in qualitative research*, „Journal of Poetry Therapy: The Interdisciplinary Journal of Practice, Theory, Research and Education”, vol. 23(2), s. 61–71, <https://doi.org/10.1080/08893675.2010.482809>
- Furman Rich, Downey Eleanor Pepi, Jackson Robert L., Bender Kimberly (2008), *Poetry Therapy as a Tool for Strengths-Based Practice*, „Advances in Social Work”, vol. 3(2), s. 146–157.
- Furman Rich, Langer Carol L., Davis Christine S., Gallardo Heather P., Kulkarni Shanti (2007), *Expressive, Research and Reflective Poetry as Qualitative Inquiry: A Study of Adolescent Identity*, „Qualitative Research”, vol. 7(3), s. 301–315.
- Gee James Paul (1986), *Units in the Production of Narrative Discourse*, „Discourse Processes”, vol. 9(4), s. 391–422.
- Gillan Maria M., Vink Barbara H., Furman Rich (2002), *Poetry*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 15, s. 177–183.
- Glesne Corrine (1997), *That Rare Feeling: Re-presenting Research through Poetic Transcription*, „Qualitative Inquiry”, vol. 3(2), s. 202–221.
- Glesne Corrine (2010), *Commentary: Disappearing Into Another's Words Through Poetry in Research and Education*, „LEARNING Landscapes”, vol. 4(1), s. 47–55, <https://doi.org/10.36510/learnland.v4i1.358>
- Golden Karina M. (2000), *The Use of Collaborative Writing to Enhance Cohesion in Poetry Therapy Groups*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 13(3), s. 125–138.
- Görlich Anne (2016), *Poetic Inquiry: Understanding Youth on The Margins of Education*, „International Journal of Qualitative Studies in Education”, vol. 29(4), s. 520–535.
- Hanauer David Ian (2004), *Poetry and the Meaning of Life*, Toronto: Pippin Publishing Corporation.
- Hanley Mary Stone, View Jenice Lelani (2014), *Poetry and Drama as Counter-Narrative*, „Cultural Studies ↔ Critical Methodologies”, vol. 14(6), s. 558–573.
- Hartnett Stephen John (2003), *Incarceration Nation: Investigative Prison Poems of Hope and Terror*, Walnut Creek: AltaMira Press.
- Hill Djanna A. (2005), *The Poetry in Portraiture: Seeing Subjects, Hearing Voices, and Feeling Contexts*, „Qualitative Inquiry”, vol. 11(1), s. 95–105.
- Hodges Caroline E.M., Fenge Lee-Ann, Cutts Wendy (2014), *Challenging perceptions of disability through performance poetry methods: the 'Seen but Seldom Heard' project*, „Disability & Society”, vol. 29(7), s. 1090–1103.

Hoffmann Yoel (2002), *Four Japanese Death Haiku*, „Academic Medicine”, vol. 77(1), s. 49–52.

Hordyk Shawn Renee, Soltane Sonia B., Hanley Jill (2014), *Sometimes You Have to Go Under Water to Come Up: A Poetic, Critical Realist Approach to Documenting the Voices of Homeless Immigrant Women*, „Qualitative Social Work”, vol. 13(2), s. 203–220.

Hunter Lauren P. (2002), *Poetry as an Aesthetic Expression for Nursing: A Review*, „Journal of Advanced Nursing”, vol. 40(2), s. 141–148.

Hymes Dell (1996), *Ethnography, Linguistics, Narrative Inequality. Toward an Understanding of Voice*, London: Taylor and Francis.

Kacperczyk Anna (2014), *Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. X, nr 3, s. 32–75.

Kasperski Edward (2007), *Poezja a filozofia. Cztery filary tradycji (komparatystyka dyskursów)*, „Tekstualia”, nr 3(10), s. 27–46.

Kendall Marlyn, Murray Scott A. (2005), *Tales of the Unexpected: Patients' Poetic Accounts of the Journey to a Diagnosis of Lung Cancer: A Prospective Serial Qualitative Interview Study*, „Qualitative Inquiry”, vol. 11(5), s. 733–751.

Kissman Kris (1989), *Poetry and Feminist Social Work*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 2, s. 221–230.

Konecki Krzysztof T. (2022), *The Meaning of Contemplation for Social Qualitative Research. Applications and Examples*, London–New York: Routledge.

Konecki Krzysztof T., Placzek Aleksandra, Tarasiuk Dagmara (2024), *Experiencing the Body in Yoga Practice. Meanings and Knowledge Transfer*, London–New York: Routledge.

Lafrenière Darquise, Cox Suzan M. (2013), *'If you can call it a poem': toward a framework for the assessment of arts-based works*, „Qualitative Research”, vol. 13(3), s. 318–336, <https://doi.org/10.1177/1468794112446104>

Lahman Maria K.E., Geist Monica R., Rodriguez Katrina L., Graglia Pamela E., Richard Veronica M., Schendel Roland K. (2010), *Poking Around Poetically: Research, Poetry, and Trustworthiness*, „Qualitative Inquiry”, vol. 16(1), s. 39–48.

Lahman Maria K.E., Rodriguez Katrina L., Richard Veronica M., Geist Monica R., Schendel Roland K., Graglia Pamela E. (2011), *(Re)Forming Research Poetry*, „Qualitative Inquiry”, vol. 17(9), s. 887–896, <https://doi.org/10.1177/1077800411423219>

Langer Carol, Furman Rich (2004) *The Tanka as a Qualitative Research Tool: A Study of a Native American Woman*, „Journal of Poetry Therapy: The Interdisciplinary Journal of Practice, Theory, Research and Education”, vol. 17(3), s. 165–171.

Leggo Carl (2005), *The heart of pedagogy: on poetic knowing and living*, „Teachers and Teaching”, vol. 11(5), s. 439–455, <https://doi.org/10.1080/13450600500238436>

Lepeniec Wolf (1997), *Trzy kultury: socjologia między literaturą a nauką*, przełożyła Krystyna Krzemieniowa, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Leung Doris, Lapum Jennifer (2005), *A Poetical Journey: The Evolution of a Research Question*, „International Journal of Qualitative Methods”, vol. 4(3), s. 63–82.

Livingston Myra C. (1991), *Poem-making. Ways to Begin Writing Poetry*, New York: Harper Collins Publishers.

Macbeth Douglas (2001), *On “Reflexivity” in Qualitative Research: Two Readings, and a Third*, „Qualitative Inquiry”, vol. 7(1), s. 35–68.

- Manning Susan M. (2018), *Collaborative Poetic Processes: Methodological Reflections on Co-Writing with Participants*, „The Qualitative Report”, vol. 23(4), s. 742–757.
- Maréchal Garance, Linstead Stephen (2010), *Metropoems: Poetic Method and Ethnographic Experience*, „Qualitative Inquiry”, vol. 16(1), s. 66–77.
- Marvasti Amir, Faircloth Christopher (2002), *Writing the Exotic, the Authentic, and the Moral: Romanticism as Discursive Resource for the Ethnographic Text*, „Qualitative Inquiry”, vol. 8(6), s. 760–784.
- Maynard Kent (2008), *The Poetic Turn of Culture, or the “Resistances of Structure”*, „Anthropology and Humanism”, vol. 33(1/2), s. 66–84.
- Maynard Kent, Cahnmann-Taylor Melisa (2010), *Anthropology at the Edge of Words: Where Poetry and Ethnography Meet*, „Anthropology and Humanism”, vol. 35(1), s. 2–19.
- Mazza Nicholas (2009), *The Arts and Family Social Work: A Call for Advancing Practice, Research, and Education*, „Journal of Family Social Work”, vol. 12(1), s. 3–8.
- Mazza Nicholas (2017), *Poetry Therapy: Theory and Practice*, New York: Routledge.
- McLennan Timothy (2020), *The Twelve Cranial Nerve Haiku of Christmas: Finding a Place for the Haiku in the Anatomical Learning Toolbox*, „Anatomical Sciences Education”, vol. 13(3), s. 426–428.
- Meyer Elizabeth (2007), *“Who We Are Matters”: Exploring Teacher Identities Through Found Poetry*, „LEARNING Landscapes”, vol. 2(1), s. 195–210.
- Montefiore Jan (1987), *Feminism and Poetry: Language, Experience, Identity in Women’s Writing*, London–New York: Pandora.
- Niles John D. (1999), *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ohito Esther, Nyachae Tiffany M. (2019), *Poetically Poking at Language and Power: Using Black Feminist Poetry to Conduct Rigorous Feminist Critical Discourse Analysis*, „Qualitative Inquiry”, vol. 25(9–10), s. 839–850.
- Ossowski Stanisław (2004), *Wybór pism estetycznych*, Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Owton Helen (2017), *Doing Poetic Inquiry*, Cham: Palgrave Macmillan.
- Öhlen Joakim (2003), *Evocation of Meaning Through Poetic Condensation of Narratives in Empirical Phenomenological Inquiry Into Human Suffering*, „Qualitative Health Research”, vol. 13(4), s. 557–566.
- Piirto Jane (2002), *The Question of Quality and Qualifications: Writing Inferior Poems as Qualitative Research*, „International Journal of Qualitative Studies in Education”, vol. 15(4), s. 431–445.
- Poindexter Cynthia C. (2002), *Meaning from Methods: Re-presenting Narratives of an HIV-affected Caregiver*, „Qualitative Social Work”, vol. 1(1), s. 59–78.
- Prattis Ian J. (1985), *Anthropological Poetics: Reflections on a New Perspective*, „Dialectical Anthropology”, vol. 10(1/2), s. 107–117.
- Prendergast Monica (2006), *Found Poetry as Literature Review: Research Poems on Audience and Performance*, „Qualitative Inquiry”, vol. 12(2), s. 369–388.

Prendergast Monica (2009a), *Introduction: The phenomena of poetry in research: 'Poem is what?'* Poetic inquiry in social science research, [w:] M. Prendergast, C. Leggo, P. Sameshima (red.), *Poetic Inquiry: Vibrant Voices in the Social Sciences*, Boston: Sense Publishers, s. xix–xlii.

Prendergast Monica (2009b), *"Poem Is What?" Poetic Inquiry in Qualitative Social Science Research*, „International Review of Qualitative Research”, vol. 1(4), s. 541–568.

Prendergast Monica, Gouzouasis Peter, Leggo Carl, Irwin Rita I. (2009), *A Haiku Suite: The Importance of Music Making in the Lives of Secondary School Students*, „Music Education Research”, vol. 11(3), s. 303–317.

Ramazani Jahan (red.) (2017), *The Cambridge Companion to Postcolonial Poetry*, Cambridge: Cambridge University Press.

Reale Giovanni (1997), *Historia filozofii starożytnej. Platon i Arystoteles*, przełożył Edward I. Zieliński, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.

Richardson Laurel (1993), *Poetics, Dramatics, and Transgressive Validity: The Case of the Skipped Line*, „The Sociological Quarterly”, vol. 34(4), s. 695–710.

Richardson Laurel (1997), *Fields of Play: Constructing an Academic Life*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Richardson Laurel (2002), *Poetic Representations of Interviews*, [w:] J.F. Gubrium, J.A. Holstein (red.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*, Thousand Oaks: Sage, s. 877–891.

Rogowski Łukasz (2016), *Funkcje zdjęć w wywiadach fotograficznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XII, nr 4, s. 78–99.

Romero Rachel (2020), *Poetic Transcription in the Sociology Classroom: Developing Empathy, Analytical Skills, Creativity, and Engagement*, „Teaching Sociology”, vol. 48(3), s. 211–219, <https://doi.org/10.1177/0092055X20923703>

Santoro Ninetta, Kamler Barbara, Reid Jo-Anne (2001), *Teachers Talking Difference: Teacher Education and the Poetics of Anti-Racism*, „Teaching Education”, vol. 12(2), s. 191–212.

Savishinsky Joel S. (2007), *Lighting the Match*, „Gerontology & Geriatrics Education”, vol. 27(4), s. 55–68.

Schwalbe Michael (1995), *The Responsibilities of Sociological Poets*, „Qualitative Sociology”, vol. 18, s. 393–413.

Silverman David (2007), *A Very Short, Fairly Interesting and Reasonably Cheap Book About Qualitative Methods*, London: Sage.

Silvermarie Sue (1988), *Poetry Therapy with Frail Elderly in a Nursing Home*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 2, s. 72–83.

Sjollema Sandra D., Hordyk Shawn, Walsh Christine A., Hanley Jill, Ives Nicole (2012), *Found poetry – Finding home: A Qualitative Study of Homeless Immigrant Women*, „Journal of Poetry Therapy”, vol. 25(4), s. 205–217.

St. Pierre Elizabeth (1996), *The Responsibility of Readers: Towards an Ethics of Response*, „Qualitative Sociology”, vol. 19(4), s. 533–538.

Sullivan Anne M. (2009), *On Poetic Occasion in Inquiry: Concreteness, Voice, Ambiguity, Tension, And Associative Logic*, [w:] M. Prendergast, C. Leggo, P. Sameshima (red.), *Poetic Inquiry: Vibrant Voices in the Social Sciences*, Boston: Sense Publishers, s. 111–126.

Szpunar Magdalena (2023), *(Nie)bezpieczne związki. O niełatwych relacjach poezji z nauką*, manuskrypt tekstu przekazany przez autorkę [w druku].

Szto Peter, Furman Rich, Langer Carol (2005), *Poetry and Photography: An Exploration into Expressive/Creative Qualitative Research*, „Qualitative Social Work”, vol. 4(2), s. 135–156, <https://doi.org/10.1177/1473325005052390>

Ticineto Clough Patricia (2000a), *A Familial Unconscious*, „Qualitative Inquiry”, vol. 6(3), s. 318–336, <https://doi.org/10.1177/107780040000600302>

Ticineto Clough Patricia (2000b), *Comments on Setting Criteria for Experimental Writing*, „Qualitative Inquiry”, vol. 6(2), s. 278–291, <https://doi.org/10.1177/107780040000600211>

Thomas Rhianna (2021), *Poetic Juxtaposition, a Method for Connecting Data, Theory, and Every Day Texts*, „Qualitative Inquiry”, vol. 27(5), s. 626–636.

Trethewey Natasha (2006), *Native Guard: Poems*, New York: Houghton Mifflin.

Waskul Dennis, Riet Pamela van der (2002), *The Abject Embodiment of Cancer Patients: Dignity, Selfhood, and the Grotesque Body*, „Symbolic Interaction”, vol. 25(4), s. 487–513.

Willis Peter (2002), *Don't Call it Poetry*, „Indo-Pacific Journal of Phenomenology”, vol. 2(1), s. 1–14, <http://doi.org/10.1080/20797222.2002.11433869>

Cytowanie

Joanna Bielecka-Prus (2024), *O pożytkach badań poetyckich w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 36–61, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.03>

The Benefits of Poetic Inquiry in Social Sciences

Abstract: Poetry in qualitative research is not yet widely recognized as a scientifically legitimate method for collecting and representing data in empirical studies. However, the assumption of a contradiction between scientific thinking and poetic creativity is only apparent. Poetic inquiry is a research approach that utilizes poetry as a method for exploration, analysis, and representation of research findings. In the article, I explain why it is worthwhile to embrace poetic forms at various stages of the research process. I also demonstrate how poetry can be created from obtained data, and discuss the distinguishing characteristics of *ars poetica*, which can serve as reference points for poetic inquiries in qualitative research, conveying the richness of human experiences that may not be fully captured by traditional academic texts.

Keywords: poetic inquiry, autoethnography, art-based-research (ABR), qualitative research methodology

“Follow the Dog”: Using the Go-Along Method in Research on Training and Working with Guide Dogs for People with Visual Impairment¹

Kamil Pietrowiak
University of Gdańsk, Poland

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.04>

Keywords:

guide dogs, visual impairment, disability studies, animal studies, go-along method

Abstract: Training and working with a guide dog both take place largely on the move, in public spaces, on the way to the next destination. Trainers, puppy raisers, and visually impaired handlers travel many miles with the dog, learning about each other and interacting with various elements of the environment. The go-along method – used by sociologists, ethnographers, and geographers studying the interdependence of movement, space, perception, daily practices, and strategies – creates an opportunity to understand the dynamics of such interspecies cooperation. It has proved particularly useful in the ethnographic project focusing on different stages of training guide dogs and visually impaired handlers, as well as their verbal and non-verbal communication. Besides the substantive benefits of applying the go-along method, this article also discusses premises, practicalities, and limitations associated with go-alongs, including the dilemmas related to data recording and presentation.

Kamil Pietrowiak

PhD, ethnographer, cultural anthropologist. He works at the Institute of Anthropology, University of Gdańsk. His research interests are related to disability studies, especially perspectives of visually impaired people, methodology, and the ethics of qualitative research. He conducts various workshops concerning senses, disability, and integration. He participates in non-academic research for cultural institutions, NGOs, and companies.

e-mail: kamil.pietrowiak@ug.edu.pl

¹ The article is funded by the National Science Centre in Poland under the SONATINA 5 program, through the research project titled “Cooperation between blind people and guide dogs. Cultural and social determinants of the interspecies relationship”, grant number UMO-2021/40/C/HS3/00001.

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Introduction

Training a guide dog is a multifaceted and long-term process, involving different types of actors and depending on variables that are not always controllable. To create conditions for a safe and effective cooperation between dogs and visually impaired handlers, it is necessary to secure not only adequate funding, but also expertise and contribution of many parties – breeders, NGOs, volunteers (puppy raisers), and trainers. Another vital element is access to dogs that are healthy, non-aggressive, cooperative, motivated, and showing both initiative and obedience. Then, of course, it is essential for the guide dog to be expertly trained. Finally, the determination and adequate preparation of visually impaired handlers – and, in particular, their willingness to assume responsibility for the guide dog – are yet another key factors.

Preparing a dog to guide a person with visual impairment requires many hours and miles of walking together with the dog, both with volunteers responsible for socializing a puppy and with trainers teaching not only specific skills related to different elements of space, but also training the dog to ignore distractions and general obedience. An important step in this process is the transition from teaching single ‘tricks’ to combining them as part of longer routes, and from guiding the dog’s actions by the human to giving the initiative and agency back to the guide dog. The next step is carefully matching the dog and their prospective handler, taking into account both parties’ personality, size, and walking pace. Once a promising team is successfully matched, there begins an intensive period of learning how to communicate and interact, recognize each other’s needs and capabilities, and build trust and rapport. This process continues beyond the end of official classes led by trainers and takes place, though with varying intensity, throughout the lifetime of the rapport between the visually impaired handler and the guide dog. Thus, training a guide dog cannot be compared to programming a device, since it involves the emergence and consolidation of the dog’s habits and skills that require constant practice, care, and work on the part of the handler, at risk of their extinction should such care be missing.

In practice, guide dogs spend most of their time as regular pets – playing, going for walks, resting, sleeping – but the way they are perceived is associated with a ‘professional’ role they perform outdoors wearing a suitably marked harness. In this context, the dog’s tasks include safely guiding the person in a designated direction, avoiding all kinds of obstacles, targeting pedestrian crossings and stairs, stopping in situations of danger or a lack of passage, and pointing to elements of space in line with the handler’s command. The competences of a visually impaired handler include: giving commands that the dog can understand; orientating in space and determining the purpose of the walk; interpreting the dog’s movements and decisions; motivating, rewarding, and correcting the dog; taking care of the dog’s safety; and satisfying the dog’s needs.

Despite the dynamic nature of the training of guide dogs and their subsequent collaboration with visually impaired handlers, much of the research on this topic has been based on questionnaires and individual or group sit-down interviews (Woods, 1994; Sanders, 1999: 39–58; Modlin, 2000;

Wiggett-Barnard, Steel, 2008; York, Whiteside, 2018; Lieberman et al., 2019). So far, few researchers have chosen participant and non-participant observation or walking interviews with visually impaired handlers and guide dogs as their main or complementary method of investigation (Naderi et al., 2001; Magnus, 2014; Bohan, Tuck Wah James, 2015; Due, Bierring Lange, 2018). Some studies provide no detailed description of the applied observational methods, nor a thorough analysis of data obtained in this way. In these cases, authors focus on discussing quotes from interviews or messages exchanged with participants (Sanders, 2000; Porkertová, 2020).

Recognizing this deficit, I opted for the systemic use of the go-along method in research project on the collaboration and communication between visually impaired handlers, guide dogs, and other participants in the training process (project title: “Cooperation between blind people and guide dogs. Cultural and social determinants of the interspecies relationship”). The aim of this article is to show the potential, benefits, and dilemmas related to the use of this method in this particular research project, including technical and ethical aspects that I needed to take into account in my research design and its implementation. Apart from general considerations and technicalities, I will also briefly discuss select research data generated via the go-along method. Before I discuss the project itself, I would like to discuss basic premises and ways in which the go-along method has been applied by other researchers, along with their reflections on the advantages and limitations of combining mobile observation with interviews.

The go-along method – the premises, potential, and practical application

The go-along method is usually associated with the so-called ‘spacial turn’ and ‘mobility turn’ in social sciences, and with embodied approach to social research (Sheller, Urry, 2006; Büscher, Urry, 2009; Rogowski, 2016: 123–125). The development and mutual complementarity of these paradigms has alerted researchers to the organic interdependence between people’s practices and strategies, and their environment – places, objects, and other organisms. In this approach, space is not a collection of points that exist objectively and independently, but a dynamic network of connections and relationships between different kinds of elements in constant flow and interaction. Hence, instead of asking how people operate in a predefined, physical space, researchers began to consider how people resonate with their environment as part of everyday life dynamics, movement, and action. In this sense, people are not users of passive space, but, instead, they are both co-creators of and co-created by their environment. The way humans experience and perceive space is not static and ready-made, but relational and contextual, dependent on current perspective, emotions, biological and material possibilities, limitations, and ways of moving. In short, they are predicated on all physical, cultural, and social conditions (Urry, 2000; Larsen, Urry, Axhausen, 2006; Ingold, 2011).

The go-along method constitutes an attempt to translate these theoretical premises into social research practice. Generally, this involves purposefully moving together with research participants within a specific space, combined with interviewing and participant observation. The aim is to capture – to see, hear, and feel – how research participants experience and interpret elements of a given

environment; how they interact with them; how they navigate and find their way through different kinds of spaces; and how they co-create paths, intersections, points, and places (Kusenbach, 2003: 463; Bates, Rhys-Taylor, 2017: 2).

The go-along method can be seen as a more focused and structured variation of participant observation or ‘hanging out’ with key research participants (Kusenbach, 2003: 463). The main difference is that the go-along method is deliberately used in dynamic settings and focuses on the experience of specific aspects of reality, especially movement and space. Some researchers pointed to its similarity to the shadowing technique (Evans, Jones, 2011: 850; Butler, Derrett, 2014: 1–2), but the difference between these two is apparent when we consider two aspects. First, in the go-along method, the relationship between research participants and the researcher tends to be more casual, based on partnership and spending time together, whereas shadowing leaves less space for active interaction and unrestricted interviewing by the researcher, who often assumes the role of non-participant observer. Second, the shadowing technique is usually applied in the context of organizations – in particular, internal structures and processes – where it is used for observing selected individuals in their professional roles, activities, tasks, and relationships (Czarniawska, 2007; Quinlan, 2008; Sirris, Lindheim, Askeland, 2022).

The premise of the go-along method is ‘talking whilst walking’, hence it is sometimes also referred to as the ‘go-along’ or ‘walking interview’ (Anderson, 2004; Butler, Derrett, 2014; Marcotte et al., 2022). The walking interview can have a variety of forms, depending on the research setting, topic, or group, but most often it comes as either an unstructured or a semi-structured interview (Carpiano, 2009: 265; Bell, Bush, 2021: 316). From the practical point of view, the greatest advantage of this method lies in its hybridity and complementarity between multisensory participant observation with different forms of interviewing. Combining these techniques makes it possible to follow both steps and thoughts of research participants, and, depending on our research interests, to inquire and direct their attention to selected practices, experiences, emotions, and memories related to specific sites (Kusenbach, 2003; Hein, Evans, Jones, 2008; Carpiano, 2009).

Most often, researchers walk with the research participants (go-alongs), or use other modes of transport: cars, bicycles, or public transport (ride-alongs) (Spinney, 2011; Wegerif, 2019). In most cases, the researcher joins an individual; less often, the walk and interview involves a couple or a larger group (Clark, 2017; Marcotte et al., 2022). Apart from observation, conversation, and listening, researchers record walks and rides together in a variety of ways. The most basic methods involve taking notes during or after the meeting, photographing selected locations, and recording the conversation with a voice recorder (Carpiano, 2009; Adekoya, Guse, 2020). Some researchers choose to film such walk-alongs, which some believe to be the most suitable way of recording such encounters, capturing their dynamics and the environment (Pink, 2007; Parent, 2016; Vainini, Vannini, 2017). The camera can be operated by the researcher, who is simultaneously talking to the research participants, or by another person from their team (Rogowski, 2016: 132–133). In addition, some researchers, especially working in the domain of social and cultural geography, use GPS and GIS technologies to record the exact course of walk-alongs, generating various types of maps (Hein, Evans, Jones, 2008; Evans, Jones, 2011).

An important criterion in the go-along method is the choice of route. In many cases, researchers are keen to have the space and route of a walk-along determined by the study participants, which may mean moving freely through a familiar area or moving toward a specific destination. Another option is to invite research participants to walk around places that are unfamiliar to them and along routes predetermined by the researcher. Between these two possibilities, there are also intermediate solutions, combining the initiative of research participants and researchers (Evans, Jones, 2011: 850; Rogowski, 2016: 130). Importantly, the choice of sites and spaces to be explored is virtually unlimited – often it is the research participants' own neighborhood, but it may also be other public places, green areas, homes, or institutions (Macpherson, 2016; Clark, 2017; Duedahl, Stilling Blichfeldt, 2020; Marcotte et al., 2022: 2).

Due to its versatility and flexibility, the go-along method in its different guises can be helpful when exploring a wide range of topics and is thus used by researchers from the fields of sociology, cultural anthropology, cultural geography, health studies, or disability studies. As Margarethe Kusenbach (2003), the pioneer of this approach, pointed out, this kind of dynamic co-existence can be fruitful for research on perception, spatial practices, personal biographies, social architecture, or social realms. This author's intuition is corroborated by examples of the go-along method used within projects on, e.g., youth leisure time (Clark, 2017), the impact of different types of trauma on the experience of space (von Poser, Willamowski, 2020), pedestrian strategies and walkability assessment (Battista, Manaugh, 2017), outdoor learning and education (Lynch, Mannion, 2016), public parks and inclusive openness (Neal et al., 2015), or routes and modes of food transportation in metropolitan areas (Wegerif, 2019). In addition to its cognitive value, the go-along method can have practical or social benefits, as demonstrated in cultural animation projects (Rogowski, 2016), spatial consultation (Bergeron, Paquette, Poullaouec-Gonidec, 2014), or the empowering of groups at risk of exclusion (O'Neill, 2018).

For the purposes of this article, it is particularly relevant that the go-along method was used for research that involved people with specific motor, bodily, and perceptual capacities and limitations, stemming from their health or (dis)ability and affecting their ways of moving, traveling, and navigating space (Bartlett et al., 2023). In this context, it is worthwhile to consider research on the disabling environment and strategies used by people with disabilities to deal with the inaccessibility of public space (Blewett, Hanlon, 2016; Wästerfors, 2021), on mobile and spatial practices of wheelchair users (Parent, 2016), on factors that increase the independence of autistic people at home (Marcotte et al., 2022), or on ways in which older adults with dementia move, navigate, and interact with others in care homes providing long-term care (Adekoya, Guse, 2020). The go-along method has also been helpful in researching the ways in which people with visual impairment perceive and interpret different types of places, navigate and move through familiar and unfamiliar space, and use available information and technology (Macpherson, 2009; 2017; Due, Bierring Lange, 2018; 2019).

Like any other research method, it also has its limitations. One of the most commonly mentioned restrictions is dependence on external conditions – the weather, in particular – which may prevent or hinder walk-alongs (Garcia et al., 2012; Castrodale, 2018: 50; Thompson, Reynolds, 2019: 6). The unpredictability that is inherent in walk-alongs – which prevents replicability, standardization, and

full control over the setting – may also present as a limitation (Duedahl, Stilling Blichfeldt, 2020: 456). Researchers may find it challenging to multitask – listen, talk, observe the environment, and study participants while also operating a video camera (Evans, Jones, 2011: 851; Rogowski, 2016: 132). Some complications may arise from the attitude or mindset of research participants who may prefer to be interviewed in a way that they find familiar (sitting down to have a conversation) or who may not see the point of walking interviews (Castrodale, 2018: 8; Marcotte et al., 2022: 6). Finally, visual recording of walks raises questions about the form and conditions of subsequent audiovisual material presentation. According to Phillip Vannini and April Vannini (2017), researchers often emphasize that walking interviews have an embodied and multisensory nature but fail to present video footage to illustrate and confirm that claim. Also, publishing video footage requires the research participants’ consent – pertaining to copyright and right of publicity – which makes it necessary to reflect on the legal and ethical issues resulting from such specific research design (Rogowski, 2016: 135–136).

The use of the go-along method in research on training and working with guide dogs

In this paper, I discuss the implementation of the go-along method within the research project that focuses on cooperation, communication, and rapport between guide dogs and visually impaired people, trainers, and other subjects, conducted between 2021–2024 in Poland and Slovakia. The participants in the study included NGO members in charge of managing training and handing over guide dogs to their handlers, junior and senior trainers, volunteers who raise the dogs for the first 11–13 months of their lives, and such organizations’ clients who wish to benefit from a guide dog’s assistance (hereafter: candidates), as well as people with various degrees of visual impairment who live and move about with guide dogs – from beginners to experienced handlers who have already worked with more than one or even two dogs.

In the project, I decided to use a variety of qualitative methods – IDI interviews including elements of biographical interviews, conceptual interviews and projective techniques, participant observation, and the go-along method. The participants I interviewed and accompanied during individual walking interviews had signed their written consent to participate in the study. While observing group training sessions, I asked their organizers to obtain verbal consent from the participating candidates or, wherever it was possible, I had personally asked for such consent before the session². The project’s research design has been approved by the Research Ethics Committee of the University of Gdańsk (approval no. 4/2022).

2 In the course of the project, there was one situation that was not in line with ethical guidelines. It took place during a short meeting with the guide dog handler candidates. After the meeting, it turned out that one of the participants had not been informed of my presence by the organizers, and I failed to ask whether such consent had indeed been obtained from all the participants. After the meeting, the organization received a complaint about this situation, and we had a formal conversation about it. I then formally apologized to all candidates by e-mail (the organizers did not disclose the details of the person who made the complaint), and I made extra efforts to ensure that such situations do not occur in the future.

So far, I have conducted 109 IDI interviews (including 6 interviews with both the participant and their partner), lasting between 50–220 minutes (most interviews: 110–130 minutes). I interviewed 85 people, including 32 with different degrees of visual impairment. I interviewed some trainers and dog handlers on 2–3 different occasions in order to fully benefit from their experience and expertise as well as their willingness to share their stories and reflections.

Participant observation took place in a variety of settings, such as: during puppy testing, volunteer training and coaching, specialist dog training sessions, dog and trainer examinations, training and qualification tests for candidates applying for a dog, the process of matching a guide dog with a handler, the process of handing over the guide dog, dog and handler examinations, check-up meetings (6 and 12 months after the dog's hand-over), independent work with the guide dog by a visually impaired handler, and visits to the visually impaired handlers' homes. My participation in training-related events for dogs and dog handlers was possible with the consent given by visually impaired handlers, but also the kind permission and support of the organizations and people managing the process. In total, I spent around 780 hours on observation, including about 360 hours when I joined the study participants on various types of walks and journeys with the dog.

In this particular project, the go-along method was one of the main rather than an auxiliary way of data collection. The method involved my attentive and purposeful presence during the joint movement of the team made of a guide dog and human handler (including puppy raisers, trainers, candidates, and visually impaired handlers). As I developed the study design, the use of the go-along method seemed an obvious choice, tailored to the very nature of the collaboration between study participants and dogs, which mostly takes place outdoors, and largely on the move. I assumed that in order to develop an understanding of how they communicate and cooperate, it was necessary to walk together, follow the same routes, and participate in training sessions. In short, I needed to put on some comfortable shoes and walk as much as possible with, following, and beside people and dogs.

The people I invited to participate in the study understood the purpose of me accompanying them as they worked with the dog and did not challenge the study design. To ensure their comfort and facilitate their agency, I adapted to their decisions regarding the length of the walk-along, the specific route, and other details³. In cases where either the person or the dog were having a 'bad day', i.e., were feeling tired, ill, or injured, as well as when weather conditions were unfavorable (heavy rain, very hot, or very cold weather), we only proceeded with a classic sit-down interview (Carpiano, 2009: 269).

In terms of time, accompanying study participants during their training sessions and walks ranged from 7 minutes for absolute novice handlers, who usually showed me their routine route near their

³ The only exception was training sessions with dogs, when trainers would blindfold themselves and impersonate visually impaired handlers. In such cases, as an accompanying person, I took on the role of an assistant and watched over the route (see Bane, 2021: 379–390).

home, to 8 hours, for full-day training sessions with candidates or individual meetings with guide dog handlers. It would be difficult to provide the exact count of either steps or hours walked-along for longer meetings, as we also had rest and meal breaks, conversations, and obedience exercises for dogs that did not involve moving about. In such situations, the go-along method was used in tandem with ethnographically informed ‘hanging-out’ (Kusenbach, 2003: 463). Additionally, some training sessions and daily walks involved the participants using public transport, where we switched from walk-along to ride-along perspective (Wegerif, 2019).

The practical implementation of the go-along method varied depending on several factors. First, walk-alongs were divided into individual and group walks. Individual walks mostly took place when I had longer meetings with trainers or visually impaired handlers – usually before or after a sit-down interview. During the walk, I followed either two steps behind the human and the dog or to their right. The choice of exact position depended on the dog’s reaction to my presence – the first option was advisable if my presence distracted the dog or if the handler needed to be more focused on ‘reading’ the dog’s movements. Walk-alongs during group walks, on the other hand, took place at various stages of the dog and handler training process: starting with training sessions and various tests for puppy raisers and younger dogs, through the spatial orientation exams for candidates and meetings aimed at matching them and dogs, to training sessions before the final hand-over of the dog. Such events involved a minimum of two people (a trainer and a puppy raiser/a candidate) and a dog, but it was not uncommon for other trainers to be present. During training sessions, I usually walked two to six meters behind the session participants.

Second, the above-mentioned situations were either initiated or triggered by me, or they happened independently of my initiative, pre-planned by research participants. The first type refers mainly to individual encounters with visually impaired handlers whom I asked for a walk-along with their guide dog, before or after a sit-down interview. On such occasions, even if participants did some shopping or allowed the dog to walk at leisure, it was not part of their daily routine and previous plans, and was considered to be part of the study. The second type mostly involved training and coaching events, which I was able to attend with the consent given by the individuals involved. During some walk-alongs with particular visually impaired dog handlers, I was also able to join them during their daily activities, not initiated by nor due to my presence. These were usually routes to or from work, shopping, a visit to a doctor or a vet, or picking up a child from the kindergarten.

Third, in terms of attention and involvement modes in such situations, my activities ranged from walking observation to walking interview. In particular, I focused on observation during training sessions with puppy raisers or candidates, when I watched their complex cooperation with dogs and trainers, and listened in to their ongoing communication. In such cases, I preferred not to interfere and only asked questions during breaks or longer stops. If there were other trainers present and walking behind the triad or the group, I talked to them or paid attention to their comments about how the particular dog and the handler were doing.

Interviewing was possible during individual walk-alongs with those dog handlers who were able to both concentrate on the route and answer my questions or comment on interesting or salient dog behavior and some aspects of space. Also, I could interview most of the participants as we followed quieter and simpler sections of specific routes. During walk-alongs, I used unstructured interviewing, pertaining to the ongoing elements of dog-human cooperation and communication, or to issues that emerged during our sit-down interviews. In practice, the focus of my attention and activities kept changing depending on the situation, the degree to which participants could focus on multiple tasks, the difficulty of the route, or the intensity of the soundscape. Interactions oscillated between my silent observation and our lively conversation, which tended to be strictly related to the research topic, though occasionally touched upon other issues.

Some parts of walk-alongs were recorded using a small sports camera mounted on a selfie stick or, in emergency situations, with a mobile phone (the total number of 25 hours of footage). All participants have given their written or verbal consent for recording to be made. The frame usually included the dog and part or all of the handler's figure, seen from behind or from the side – depending on my position during the walk-along. During several longer walk-alongs with visually impaired handlers and their guide dogs, which became walking interview as the participants were experienced handlers, I also additionally used a voice recorder clipped to the interviewees' clothing to guarantee good sound quality (Adekoya, Guse, 2020). When I made no video or audio recording, and when my activity was focused on observation, I also used to jot down notes on my mobile phone as we walked.

Photograph 1. A trainer and a candidate during a session – captured from the vantage point of the researcher following them at a distance of 2 meters

Source: photograph by the author.

Photograph 2. Walk-along with a visually impaired dog handler. The researcher was walking to the right of the pair, interviewing the handler

Source: photograph by the author.

Photograph 3. Walk-along with a visually impaired handler and a guide dog. The researcher was walking a few meters behind the participants

Source: photograph by the author.

There were several reasons for which I opted to use a sports camera in a specific way. First, I chose not to attach the camera to the study participants' clothing, as this would not reflect their perspective, which was relevant not only for people with visual impairment, but also sighted research participants, who often looked at the dogs and kept eye-to-eye contact with them instead of looking straight ahead (Battista, Manaugh, 2017). Upon consideration, I decided not to ask sighted participants to place the camera on their heads, as this could have been disturbing and intrusive, and may have discouraged them from participating in our research project. Second, I did not film the participants by standing in front of them, as this could entice the dog to follow me and reduce the dog's independence in guiding the handler (Due, Bierring Lange, 2018). Third, keeping the camera in close proximity to the participants generally allowed me to record their comments, answers to my questions, and in particular, their verbal communication with the dog. Finally, the appealing visual quality of the recorded scenes was less relevant, as I did not plan to present the footage to a wider audience.

The participants' written consent forms included a clause on filming of their cooperation with the dog as well as its subsequent analysis and archiving by the researcher. When filming groups, I sought verbal consent from all the group members. As I turned the camera on, I usually reiterated that the footage was just for me to use and that I was not planning to publish it on the Internet – that I would watch it later to detect details I may have missed. The choice not to use video to present results was primarily ethical. I wished to avoid using my visual advantage over the visually impaired research participants or expose them to the gaze and potential assessment by the viewers. The fact of their visual impairments could make them vulnerable and, as such, required the researcher to be careful and reflexive about the overall research design (Hammer, 2019: 15–18; Surmiak, 2022). At the level of fieldwork and in specific situations, this was particularly true for novice dog handlers who were just getting to know their guide dogs. Seen from the outside, without the wider context of the training process, their behavior could be interpreted as unskillful, and the dog could be perceived as 'poorly trained'. Therefore, in this article I do not provide links to any video material, but only selected frames, in which faces of research participants are not visible. Some footage will be presented at conferences and other scientific events, provided consent for such use of the footage is obtained from individual participants.

The recordings of training sessions with guide dogs and trainers or volunteers pertained to internal procedures and methods applied by specific organizations, and I assumed that as such, they should not be made public without these organizations' oversight. To sum up, my rapport with research participants and the nature of our encounters were both based on trust and openness. I believed these may have been compromised should the participants know that the collected video footage would be published on-line, beyond our control, and be interpreted in a way that would not take into account the context and the rapport in question.

At the stage of organizing and analysing the collected video footage, I used MAXQDA, a software that enables collection, organizing, analysing, and visualizing data collected through qualitative and mixed methods. It makes it possible to transcribe video footage, add notes or paraphrase text at

specific points in the video, encode selected excerpts, view the material in slow motion or fast-forward mode, and export clips and images from the videos (Kuckartz, Rädiker, 2019: 83–92). These functions allowed me to avoid tedious, elaborate transcription that would need to include additional description of the audiovisual context (Rogowski, 2016: 139). It was also important that this tool made it possible to incorporate video footage within the overall network of other kinds of collected research data, facilitating its use for further, enhanced analysis.

In my view, the key features were the possibility to add notes and encode selected scenes, which facilitated rapid cross-referencing of the interviewees’ stories, recorded events, relevant literature, and other collected material. Such cross-referencing allowed me to see what is heard and hear about what is seen, and supported the emergence of a multi-level, grounded knowledge of the phenomena in question.

The go-along method enabled me to collect valuable data on different stages of training and working with guide dogs. Accompanying the volunteers during training sessions and tests revealed what skills the trainers expected the dogs to have developed at different stages, as well as various levels of experience and differences in approach among the volunteers, manifesting in their verbal and non-verbal communication with the dog. Following the trainers and dogs during the course of more targeted training sessions allowed me to observe specific training techniques and methods, and to inquire about their relevance in the context of preparing the dog for guiding a person with visual impairment. Walks with dogs, trainers, and candidates revealed challenges and difficulties involved in handing over a dog to a visually impaired handler, as well as the dynamics of interaction between the different actors in such a situation. Finally, walking and moving with the guide dogs and their visually impaired handlers made me notice many details of their verbal, sensory and bodily communication, as well as the ways in which they worked together in a specific environment.

Due to the specific objective and scope of this article, in the following sections I only briefly discuss selected data generated via the go-along method, focusing exclusively on those stages of the training process and guide dog work that involved people with visual impairment. Thus, the following sections do not constitute an in-depth analysis. Their primary purpose is to show the kind of data that were observed, heard, elicited, and collected using the go-along method in this research project, and the resulting benefits in terms of understanding specific themes related to the work of guide dogs for visually impaired people.

“Follow the dog” – walking along trainers and novice guide dog handlers

The culmination of the guide dog and candidate training is the dog hand-over to the visually impaired handler, which takes an average of 80 lesson-hours, continuously or spread over a period of 2–3 weeks, first in the city where the organization is located and then at the candidate’s place of residence. The overall goal of these sessions is to learn communication and develop trust between the dog and the dog’s new human handler, so as to lay the foundation for their independent and safe mobility.

Participation in such training sessions gave me an extraordinary opportunity to observe the interactive dynamics within the trainer-dog-candidate triad, which has so far been very rarely the focus of scientific publications related to guide dogs⁴. The hand-over stage is an extremely intense and challenging time for everyone involved in the process – for the dog, who is suddenly required to guide a stranger, whose verbal and non-verbal communication is often not clear and ‘readable’ for the dog; for the trainer, burdened with great responsibility for the safe future of the dog-human tandem; and for the visually impaired person, who – if they are novice dog handlers working with a dog for the first time – needs to find their way through a flurry of new information and tasks involved in working with the guide dog. Given the scope of this article, below I provide only some examples of how trainers imparted their knowledge on working with a guide dog, in situations I recorded using the go-along method.

For the first day or two of the hand-over, the trainers walked on the left side of the team (the dog’s side), with an extra leash attached to the dog’s collar, to enable them to intervene in emergency situations, when the dog – distracted by a new situation – would not stop at the required place. When trainers decided that the dog and the candidate were ready to walk independently, they would detach the extra leash and walk at a greater distance, either to the right or behind, making it difficult for the dog to turn around and look for contact with the previous handler.

Regardless of the hand-over stage, safety remained an absolute priority for the trainers, who constantly raised the candidates’ awareness in this matter.

[Speaking formally to the handler] Are you at the pedestrian crossing? We need to know that. Are you at the pedestrian crossing or not? She [the dog] claims she is. I say, not necessarily. You must be absolutely sure if you are at the pedestrian crossing or not. Please correct. Once again, “correct”. Do you feel the blisters [underfoot] now?

[Speaking informally to the handler] When you let the dog cross a low kerb once and then don’t let him another time, it gets all mixed up in the dog’s head. The dog doesn’t think as logically as humans do. With fixed routes, it might be OK, but if the dog does not stop when you’re doing a new one, it can be dangerous. You let the dog make a small mistake, then a bigger one, and then, finally, the dog starts to ignore it altogether and stops targeting.

[Speaking informally to the handler] I prefer to hold you a little bit because you’re so rushed [there are stairs leading down]. And she [the dog] also walks fast and then halts before the stairs. It is uncomfortable, can you feel it? We need to slightly increase the pressure on the harness a bit earlier, so you don’t lose contact with the dog.

4 With the exception of Rod Michalko’s (1999) book, which is an autobiographical, in-depth account of his experience as a guide dog handler. Another description of candidate training can also be found in Christie Bane’s book (2021: 548–587), though it is an instruction manual.

Emphasis on safety combined with raising the candidates' awareness that they should be constantly attentive to the dog's actions, consistent in their messages, and aware of their location within the given area. Also, in order to be able to work effectively with the dog, visually impaired handlers were required and in practice had no other choice but to trust the dog and let the dog take some initiative and agency while guiding. For this reason, trainers consistently highlighted the need to trust the dog's abilities, to make space for the dog to act, and to wait for the dog's decision. During training, this was usually expressed in short sentences, such as: "Follow the dog", "Let the dog do the work", "Do not take over", "She's going well, do not push her", "Give the command and don't suggest anything", "Do not turn yourself, let the dog earn the reward". Similar cues were sometimes expressed more elaborately, eliciting the way in which the trainers thought about the relationship and interdependence between the dog and the visually impaired handler.

[Speaking informally to the handler] Remember, the dog goes first, the handle follows the dog, then follows your hand, and finally you. So, you do not move until you feel the handle moving forward.

[Speaking informally to the handler] Let me explain something to you. If you push her, she won't go. This is your mistake, you wish to go too fast. You push her and then she would not budge, like a donkey. Level off and let her move on her own. See what you do with the handle? You're putting pressure again. Why should she do it, when you do it for her? These details are important. You have to go back to the beginning. Because if you're pushing the dog now, before long you're going to have to do her work and show her where to go.

Apart from the need to give the initiative back to the dog and 'make space' for the guide dog, trainers continually stressed the importance of rewarding the dog for a task well done in the form of both a treat and a voice praise in order to motivate the dog to work. At this stage of training, frequent rewards and praises were also intended to make the new handler more attractive to the dog, who would associate the new person with something pleasant and, as a result, focus the dog's attention on the handler and facilitate establishing good rapport between them.

[Speaking informally to the handler] Give her a treat in front of the escalator, so that she stops and not rush forward. Give her a treat once she's on the stairs so that it's nice.

[Speaking informally to the handler] She has targeted the walkway, so you should praise her. She thinks to herself: "I've shown something, but what's in it for me?". You need to give her a message. She needs to work for something.

More often than not, the strategy worked as the trainers intended. In cases where I was able to accompany a particular dog for a few days during the handover process, I observed the dog gradually shifting their attention from the trainer to the visually impaired handler, glancing behind less and less, and increasingly directing their gaze toward the face of the "new human" and their snack pouch.

In addition, as days went by, the dogs became more and more responsive to the commands given by candidates, without waiting for the trainer's confirmation.

It was equally common for trainers to describe to candidates the immediate environment along with the dog's current behavior and reactions. This not only was due to the nature of the limitations imposed by visual impairment and the lack of the candidate's sensory access to these signals, but also stemmed from the highly visual character of training and communication with the dog (Coren, 2000; Ittyerah, Gaunet, 2009). In this context, it was crucial for trainers to translate the visible elements of the dog's body language into non-visual cues sensed through the leash and on the harness handle. Candidates also had to learn to think ahead, predicting and anticipating the dog's behavior in certain situations, e.g., when hearing another dog barking or squealing nearby.

- [Speaking formally to the handler] What could we be facing here? Do you know what it could be?
- The lawn.
- Well, the smells. So, she must forget something.

[Speaking informally to the handler] There's going to be a surprise right in front of us. A little dog. You stop, because you don't know what is in front of you, and the dog has turned off. You stop, you reset the dog by saying the dog's name, and the name means "look at me". Or you say "enough". Or alternate the two. To ask the dog to pay attention to you.

When verbal cues were not sufficient to form an understanding of the situation, the trainers tried to convey them by touching or directing the candidates' bodies. In some cases, this proved to be the easiest way to explain certain technical points. At the same time, this kind of interaction evidenced a personal, bodily nature of the rapport between the trainer and the candidate, one that required mutual trust and awareness of each other's boundaries.

[Speaking informally to the candidate] Also, remember not to overtake the dog now. Because, now you want to walk in this position [at the level of the dog's front paws]. And your position while walking – sorry, I am going to pull you a bit – is here [at the level of the dog's hind paws]. That is, while walking. Because when you stand still, it is like you did, halfway or at the shoulder. But when you're walking, make sure that you move a little bit away. So that it's not like she's saying: "I don't have the space to make this turn."

It is difficult to imagine collecting this kind of data without the go-along method applied during training sessions with trainers, dogs, and candidates. Although the insights on the hand-over stage were also discussed in detail during individual interviews, they turned out to be more general, filtered through memory and temporal distance. The same was true for the knowledge imparted to the candidates during sit-down classes, which were more theoretical in nature. It was only by walking along the trainers, candidates, and dogs that I became aware of the complex, bodily, multisensory nature of both knowledge and skills that people with visual impairment need to acquire to work with

their first guide dog. It was also through walk-alongs that I learned that working with guide dogs is predicated on binary oppositions – simultaneous control and trust, being a leader and the one who is being guided, thinking ahead and trusting the dog’s skills.

“Forward, don’t cheat” – verbal cues for guide dogs

One of the elements on which I focused during our walk-alongs with visually impaired handlers was the forms of verbal communication they used with the dog. Some participants limited themselves to uttering commands and instructions (“no!”, “don’t!”), while others proved to be more talkative, occasionally engaging in a kind of monolog/dialog with the dog. Over the course of subsequent walk-alongs and interviews, I began to discover that the frequency and manner of speaking to the dog depended very much on the person’s personality, their general attitude toward the dog, the nature of their relationship, the dog’s reaction, and the complexity of the current situation on the route.

The basic form of communication when working with a guide dog is uttering standard commands relying on the dog’s skills. The commands express the handler’s expectations as to starting, direction, pace, and stopping the movement (“forward”, “right”, “left”, “hup-up”, “steady”, “stop”, “retreat”), as well as the expectation that the dog will find and target a particular element of space (“crossing”, “walkway”, “stairs”, “up”, “down”, “door”, “bench”, “bus stop”). In one school, the trainers added the words “lead” and “show” to the above commands (e.g., “lead forward”, “show crossing”). Also, some commands refer to a specific position of the dog and are used both in working mode and at home (“sit”, “down”, “stand”, “heel”, “stay”, “come”, “place”). Some commands refer to specific skills, such as deciding independently how to avoid an unusual or unexpected obstacle (“lead yourself”) or finding and passing dropped objects (“find”/“pass”). Importantly, it is not only the content but also the manner in which the commands are given that is important for the collaboration between a dog and a human. Commands need to be uttered using appropriate intonation, firmness, separated from other words. In addition, some trainers – and by extension the visually impaired handlers they train – pronounce selected commands with a characteristic sing-song quality intended to make it easier for the dog to read the cue.

Apart from the commands listed above, other indispensable elements of communication with the dog are praise and reprimands, uttered at the appropriate moment, immediately after a particular behavior occurred, in line with the behaviorist approach to the mechanisms of learning and habit formation (Donaldson, 2013; Włodarczyk, 2018: 18–23). Praise must be uttered in an appropriate manner, emphasizing positive emotions and satisfaction expressed by the human toward the dog. Praising the dog is intended to reinforce behaviors expected by the human in a given situation, thereby motivating the dog to repeat them on subsequent occasions. In practice, different kinds of praise are also a way of staying in touch with the dog while walking, focusing the dog’s attention on the human handler, establishing and consolidating their rapport (Magnus, 2014: 451–452): “Show the door. Where is the door? Yes, here is the door. Great! Yes, here is the door. Super dog!”; “Good dog. Yes! Here, you get

[the treat], here you are. Very nice.”; [While putting on the harness] “We are going for a walk. Come [dog’s name, diminutive]. Good doggie. Yes! Put your head in. Good. Wait, I have to strap you in. And now wait. Good doggie.”

Reprimands or verbal corrections are intended to lead to the extinction of those behaviors that are potentially or actually hazardous to the visually impaired handler and to discourage the dog from repeating them in the future. Most often, they apply to the situation when the dog fails to target key elements of space (kerbs, stairs, pedestrian crossings), pulls toward other dogs, keeps sniffing impulsively, reaches for food lying on the pavement – all in all, when the dog is not focused on tasks designated by the handler. Reprimands are uttered in a firm, strong tone, but not shouting; they express the handler’s displeasure. The simplest verbal correction is “no!”, also taking the form of “don’t!”. However, most often, dog handlers use more elaborate cues, frequently formulating them as questions: “Oi, behave!”, “Why are you stepping to the side? No. Straight. Forward.”, “What are you doing! What are you doing? Get back!”, “What are you doing? Don’t! You’re at work. What was that?”. Such messages most often summoned the dog’s attention and after momentary interest in a particular element of the environment, the dog usually moved their gaze back to the handler and resumed their designated guiding role.

I also noted the presence of negotiation with the dog as a form of verbal communication, often in conjunction with verbal correction, but usually constituting its softer, dialogic variety. Such manner of speaking to the dog often stemmed from the handler interpreting the dog’s behavior as erroneous or inaccurate, sometimes attributing specific intentions (e.g., when the dog stopped on a straight section of the route and the handler interpreted it as an attempt to ‘cheat’ and elicit a treat for targeting a non-existent obstacle) (see Magnus, 2016: 281). The negotiation mode was also used to address the dog’s needs, especially physiological: “Left. No, no. [The handler reflects for a moment]. Aha, wait, you’re going well”, “Forward, don’t pretend, there’s nothing here. Don’t cheat.”, “[Name of dog], busy busy. Don’t sniff, just pee. You did at 2 p.m. Well, where is it that are you peeing? There’s no grass here.”, “Hup-up! We keep running, hup-up! Well, your pace so not really up to it today, [dog’s name]. Oh yes, great!”

The above messages are examples of what I was able to hear during my walk-alongs with guide dogs and their handlers. They made me realise the extent to which their cooperation relies on attentiveness and communication on the part of the handlers, organically attuned to the dog’s current actions and reactions. Talking to the dog appeared to go far beyond issuing learned commands. In practice, it largely served to call the dog back to the relational order, in the role of a guide, preventing the dog from ‘stopping work’, ‘switching off’, and following their instincts. Similar procedures have also evidenced the contextualized nature of the cooperation and rapport between the visually impaired handler and their guide dog, based on learned skills and embodied habits of the dog, but requiring constant care and nurturing on the part of the human. Without these elements, a trained guide dog can quickly become unmotivated to work with the handler and start paying attention to other elements of the surrounding environment, thus falling outside the framework originally set by the trainer.

“I can feel it on the harness” – observing non-verbal communication between a human handler and the guide dog

Observing non-verbal communication between the visually impaired handler and the guide dog was an important part of our walk-alongs (Magnus, 2014; Due, 2023). I was particularly interested in ways in which the study participants sensed and interpreted the dog’s behavior – movements, changes in posture, sounds. Whenever I had an opportunity, I inquired about specific elements of their work with the dog, usually asking them to tell me what exactly they ‘read’ from a particular dog behavior and why they reacted in one way or another.

The main information transmitter when working with a guide dog is the harness handle, usually held by left hand, through which people with visual impairment sense both horizontal and vertical movements of the dog, including turns, directional changes, targeting stairs leading up, changes in pace (Curtis, 2017: 104–105; Michalko, 1999: 122). To enhance their sensibility to these cues, many participants tended to hold the handle very gently, not gripping it firmly with their fingers. For some handlers who held the leash in their right hand, the leash was also an important relay of the dog’s movements. Some of these signals were visible to me. Some, however, were invisible from the outside during the walk-along and only became apparent when I reviewed the video footage in slow motion. This included, for example, sensing the last step down the stairs, a difficult element for novice handlers, especially if the dog has not been taught to target it by stopping.

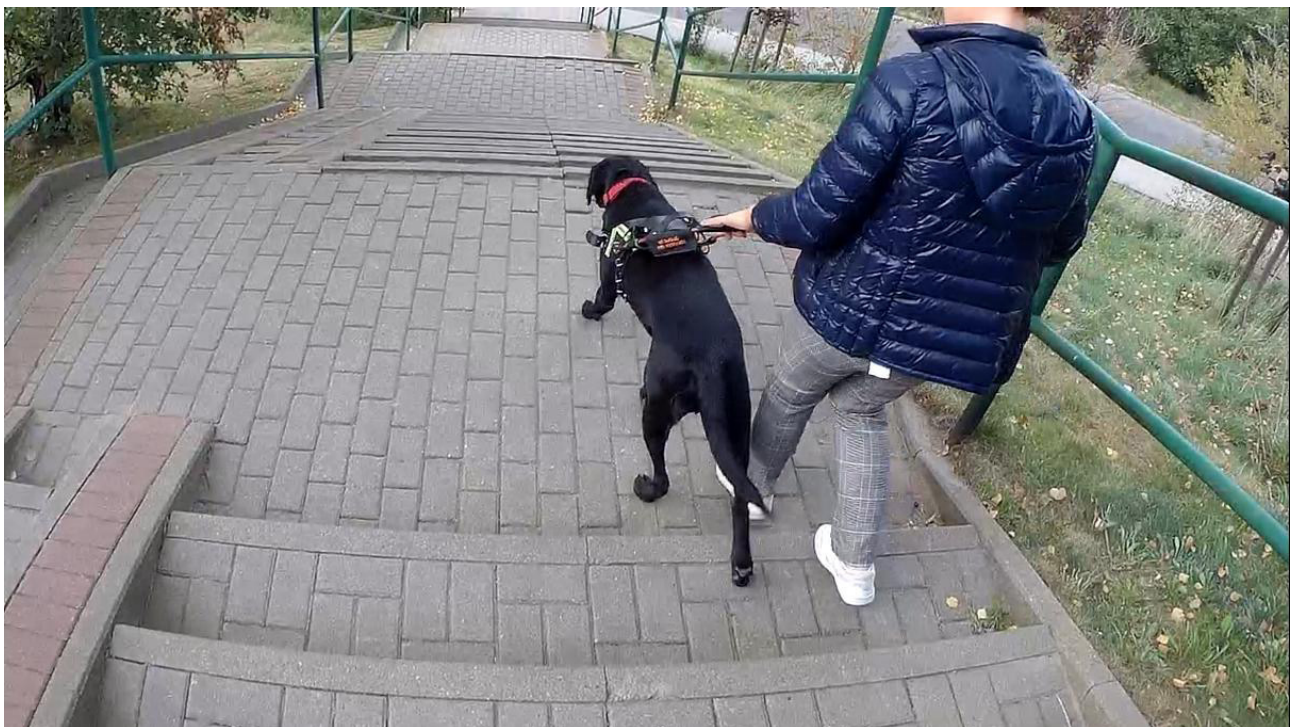
- [Researcher] Tell me please, because I’ve always been curious about this... The stairs [leading down] end and you don’t make that extra high step, you just know there’s a walkway. Because sometimes people take that kind of high step at the end. How do you know that was the end of the staircase?
- Wait, I need to think about it. [Another staircase leading down]. I think [I know] from the dog.
- [Researcher] But from what exactly?
- That he’s suddenly not going down like this [hand gesture down at 45 degrees], but like this, evenly [horizontal hand gesture]. I can feel it from his posture. It’s generally about the dog position. It’s all thanks to the harness. If I didn’t have this, I would not be connected to the dog.

The handle and leash also allowed handlers to sense other changes in the dog’s walking pattern or head movements. As a rule, such signals increased the handler’s alertness, as they could signify arousal or the dog’s focus on elements such as other dogs, birds, children, balls, food lying on the ground. For some dogs, these types of reactions were unambiguous, sensed as strong tugging and pulling toward a chosen target. Other dogs reacted in more subtle ways that over time became gradually clear to their handlers.

[The dog barking at about 15 metres away] Wait, wait, there is a dog walking by. But, exceptionally, she’s not doing anything. Oh, look, now she’s swinging her shoulders more. Even, even. She’s walking so much more brashly, like she is ready to pounce on the dog. You can feel it, you can really sense it. I know her well enough already.

In this context, the study participants appreciated dogs that gave such signals well in advance by lowering their body, slowing down abruptly or characteristic squealing that only occurred when other dogs were in view. This type of behavior gave visually impaired handlers time to act and mitigate, draw the dog's attention to the job, to bring the dog back to order. The handlers whose dogs reacted to such stimuli without warning faced a much more challenging task, which was stressful and required the handler to rapidly intervene.

Photograph 4. A visually impaired handler with a guide dog walking down a flight of stairs. The last step down is a sensitive point that requires the handler to pay more attention and sense the dog's movements

Source: photograph by the author.

The 'reading' of the dog by the study participants was much easier and more effective when we traveled along their familiar routes. The handler and the dog appeared more relaxed, confident, and fluent in their movements and messages. In some cases, when following such routes, the dogs were switching into the 'leading by heart' mode, which meant anticipating their handler's decisions and taking the initiative as to the direction of the walk. In such 'leading by heart' mode, the dogs would slow down or stop at 'points of choice', i.e., places where their frequented routes crossed. The dog would then glance at the handler's face, 'asking' for further directions.

Observing such situations, I noticed how dogs and handlers mapped and used the affordances available in their environment and, in particular, how their decisions were influenced by the situational context, habits, or anticipation (Ingold, 1994: 13; Reed, 1994). For example, if the team was moving

through an unfamiliar space and the handler uttered the command ‘door’, the dog would generally lead toward the door that was closest or most unambiguous. Following Jakob von Uexküll, we could say that the dog searched for, recognized, and acted toward those elements of the environment that, in their perception, produced an ‘entering tone’ (von Uexküll, 2010: 93–94). The handler would then scan the immediate environment or inquire if they were in the designated place (asking me during our walk-alongs, in other cases directing such questions to other passers-by). If the handler discovered that they had missed their destination, they would backtrack, set the direction, and utter the “door” command again, repeating the procedure until successful (and, when moving on their own, the handlers may also rely on the kindness of passers-by leading them to their destination).

Photograph 5. The moment when the guide dog notices another dog, gently lowers down and starts walking in a different way. Experienced guide dog handlers are able to sense such signals through the harness handle

Source: photograph by the author.

For familiar routes, I observed two scenarios. In the first one, the handler would give the command “door” and the dog, guiding ‘by heart’, would lead the handler to a particular door, such as a newsagent’s shop, even though there were other entrances to several other shops along the way. This happened in situations where the handler never or only occasionally visited other shops in a given street or shopping center, usually aiming for one specific point. Hence, with the general “door” command, the dog ignored all other entrances along the way, because, in the given context, they seemed to disappear from the dog’s attention as potential destinations.

The second scenario was used in situations where handlers used several service points that were located next to each other in an equally frequent manner. In such cases, instead of using the general command 'door', after which the dog would lead them to one of the familiar shops, some handlers introduced separate commands for individual destinations (e.g. 'bakery', 'shop', 'bar'), thus avoiding extra work in finding the chosen destination. However, I should point out that these types of commands only applied to specific, familiar locations, and not to the specific type of destinations more generally. Teaching the dog to follow the command 'pharmacy' did not mean that the dog acquired the ability to guide the handler to any pharmacy along the route or in unfamiliar surroundings.

As the above examples demonstrate, the use of the go-along method during walk-alongs with visually impaired handlers and guide dogs made it possible for me to observe their specific ways of interacting and communicating, closely linked to particular elements of space. Also, the situations captured in this way shed new light on the stories about working with the dog that I collected through individual interviews, and, in particular, allowed me to situate them within tangible places and events.

Conclusions

In my view, the use of the go-along method in the project presented here proved to be a very appropriate choice, not only enriching the collected data with observations and audio-visual material, but also facilitating my experience – as an observer and a companion – of the intensity of the guide dog training process and the actual conditions of the dogs' cooperation with visually impaired handlers. However, I find it difficult to imagine developing knowledge on this subject through the go-along method alone, without the use of sit-down individual interviews. These two methods proved complementary as well as they guided the research process dynamics, enriched my relationship with research participants through our shared experience, and ensured the triangulation of the collected data (Carpiano, 2009: 271; Battista, Manaugh, 2017: 17). Notably, following research participants allowed me to closely observe the dogs' behaviors and reactions, both *vis-a-vis* their human handlers and other elements of their environment that, depending on the situation, constituted an obstacle, an incentive, a sign of upcoming pleasure or discomfort, an object of interest, or a cause of anxiety. Noting such behaviors supports an interpretation that guide dogs are active agents, making specific decisions depending on available resources and constraints (Horowitz, 2009; Koski, Bäcklund, 2017; Meijer, 2019). Even though my own view of the dogs' actions has been largely guided by the narratives provided by the trainers, visually impaired handlers, or puppy raisers, I assume that this additional perspective raises an opportunity to perceive specific elements of dog-human relationships that not necessarily emerged as salient during interviews with the research participants. I also believe that such a perspective could facilitate a wider, not exclusively anthropocentric view in the overall analysis of the collected data (Weil, 2012; Lestel, 2015). It was extremely useful to complement walk-alongs with filming the study participants' behavior on specific routes, followed by a thorough review of the collected material and efficient incorporation and linking of all the data via the MAXQDA software. Notably, filming, following, and talking to the participants was not difficult to manage and did not

seem to disrupt my attention. On the contrary, the use and appropriate positioning of the small sports camera allowed me to skip note-taking on the go and made it possible to focus more on conversation and observation. I perceived the collected audiovisual material as raw data rather than a potential part of research results presentation, which made me pay little attention to the esthetic qualities of the footage or their potential evaluation.

The decision to use the audiovisual material in this way had other advantages, generating greater trust and openness on the part of the study participants, who did not need to worry about their interaction with the guide dog being evaluated by potential viewers. Admittedly, this also limited the attractiveness of the way in which I present the research outcomes, especially related to the bodily and sensory dimensions of the visually impaired handlers' cooperation with guide dogs. In hindsight, I now understand that my ethical sensitivities – perhaps exaggerated – stemming from my reluctance to abuse my visual advantage, might have been one-sided, based solely on my own judgement, which I did not consult with the study participants. Rather than completely ruling out the dissemination of the video footage, I could have followed a more individual and contextual approach, leaving more room for choice made by the study participants themselves. I may adopt this strategy when presenting the final research outcomes by asking individual participants for permission to disseminate selected parts of footage from our walk-alongs.

The second clear limitation of the use of the go-along method related to logistics and the fact that the study participants resided in different locations in Poland and Slovakia. It was thus difficult for me to follow the daily rhythm of their lives and accompany them on their “ordinary” walks and journeys – I only managed to join 9 out of 29 dog handlers for such daily-life occasions. Hence, most of the walk-alongs were triggered in one way or another by the interviews we had scheduled. Of course, the participants were by no means ‘acting out’ in front of me and altering their cooperation with their guide dog in such presumably ‘extraordinary’, arranged conditions. The only alteration may have been the purpose and circumstances of the outing – which may have resembled a walk with a friend – without interfering with working methods, communication with the guide dog, or the traveled routes.

Just like Kusenbach (2003: 464), I am far from romanticizing the go-along method as a way to join the ‘natural’ rhythm of the lives and perceptions of research participants. Like any other research technique, the go-along also creates a specific social situation, along with a specific space for exchange and dialog, and a specific division of roles and expectations, which would not occur without the researcher’s invitation and the openness of the research participants. However, as the above examples demonstrate, walk-alongs can reveal aspects of life and insights of research participants that may not have been expressed or noticed in less dynamic circumstances. In this sense, to some extent, there was an affinity between walk-alongs themselves and what I observed during them, focusing on the interaction between visually impaired handlers and guide dogs. They all had a purpose, they required trust, attentiveness and communication, revealed additional dimensions of mobility and space, were based on both guiding and being guided, and – hopefully – were enjoyable for all parties.

Translated by Katarzyna Byłów

Acknowledgements

I wish to thank all study participants – NGO members, trainers, puppy raisers, candidates, handlers – for their openness and willingness to collaborate and to share their knowledge and experience. I am thankful to all the organizations that allowed me to accompany them during training and other activities in Poland (Fundacja na rzecz Osób Niewidomych Labrador – Pies Przewodnik, Fundacja VIS MAIOR, Fundacja Pies Przewodnik, Jerzy Przewięda Szkolenie i Tresura Psów) and in Slovakia (Psi na život, Výcviková škola pre vodiace a asistenčné psy).

References

- Adekoya Adebisola A., Guse Lorna (2020), *Walking Interviews and Wandering Behavior: Ethical Insights and Methodological Outcomes While Exploring the Perspectives of Older Adults Living With Dementia*, "International Journal of Qualitative Methods", vol. 19, pp. 1–6, <https://doi.org/10.1177/1609406920920135>
- Anderson Jon (2004), *Talking Whilst Walking: A Geographical Archaeology of Knowledge*, "Area", vol. 36(3), pp. 254–261.
- Bane Christie (2021), *Forward Together: An Inside Look at Guide Dog Training*, Las Vegas: Independently Published.
- Bartlett Ruth, Koncul Ana, Lid Inger Marie, George Elizabeth Onyedikachi, Haugen Ingebjørg (2023), *Using Walking/Go Along Interviews With People in Vulnerable Situations: A Synthesized Review of the Research Literature*, "International Journal of Qualitative Methods", vol. 22, pp. 1–14, <https://doi.org/10.1177/16094069231164606>
- Bates Charlotte, Rhys-Taylor Alex (2017), *Finding Our Feet*, [in:] C. Bates, A. Rhys-Taylor (eds.), *Walking through social research*, New York–London: Routledge, pp. 1–11.
- Battista Geoffrey A., Manaugh Kevin (2017), *Using Embodied Videos of Walking Interviews in Walkability Assessment*, "Transportation Research Record: Journal of the Transportation Research Board", vol. 2661(1), pp. 12–18, <https://doi.org/10.3141/2661-02>
- Bell Sarah L., Bush Tanvir N. (2021), *'Never mind the bullocks': animating the go-along interview through creative nonfiction*, "Mobilities", vol. 16(3), pp. 306–321, <https://doi.org/10.1080/17450101.2020.1817685>
- Bergeron Julie, Paquette Sylvain, Poullaouec-Gonidec Philippe (2014), *Uncovering landscape values and micro-geographies of meanings with the go-along method*, "Landscape and Urban Planning", vol. 122, pp. 108–121, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2013.11.009>
- Blewett Jessica, Hanlon Neil (2016), *Disablement as inveterate condition: Living with habitual ableism in Prince George, British Columbia: Disablement in Prince George*, "The Canadian Geographer/Le Géographecanadien", vol. 60(1), pp. 46–55, <https://doi.org/10.1111/cag.12254>
- Bohan Danial Bin, Tuck Wah James Chan (2015), *Mobility of a guide dog team in Singapore: A case study*, "British Journal of Visual Impairment", vol. 33(1), pp. 54–65, <https://doi.org/10.1177/0264619614561691>
- Butler Mary, Derrett Sarah (2014), *The Walking Interview: An Ethnographic Approach to Understanding Disability*, "Internet Journal of Allied Health Sciences and Practice", vol. 12(3), 6, <https://nsuworks.nova.edu/ijahsp/vol12/iss3/6/> (accessed: 15.01.2022).

- Büscher Monika, Urry John (2009), *Mobile Methods and the Empirical*, “European Journal of Social Theory”, vol. 12(1), pp. 99–116, <https://doi.org/10.1177/1368431008099642>
- Carpiano Richard M. (2009), *Come take a walk with me: The “Go-Along” interview as a novel method for studying the implications of place for health and well-being*, “Health & Place”, vol. 15(1), pp. 263–272, <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2008.05.003>
- Castrodale Mark Anthony (2018), *Mobilizing Dis/Ability Research: A Critical Discussion of Qualitative Go-Along Interviews in Practice*, “Qualitative Inquiry”, vol. 24(1), pp. 45–55, <https://doi.org/10.1177/1077800417727765>
- Clark Andrew (2017), *Walking Together: Understanding Young People’s Experiences of Living in Neighbourhoods in Transition*, [in:] C. Bates, A. Rhys-Taylor (eds.), *Walking through social research*, New York–London: Routledge, pp. 87–103.
- Coren Stanley (2000), *How to Speak Dog: Mastering the Art of Dog-Human Communication*, New York: Free Press.
- Curtis Sarah Anne (2017), *Human-Animal Relations. Agency, Inter-dependence, and Emotion between Humans and Assistance Dogs*, Adelaide: University of Adelaide, School of Social Sciences, PhD thesis, https://digital.library.adelaide.edu.au/dspace/bitstream/2440/119195/1/Curtis2017_PhD.pdf (accessed: 1.10.2022).
- Czarniawska Barbara (2007), *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork in Modern Societies*, Malmö–Oslo: Liber Universitetsforl.
- Donaldson Jean (2013), *The Culture Clash*, Wenatchee: The Academy for Dog Trainers.
- Due Brian (2023), *Interspecies intercorporeality and mediated haptic sociality: distributing perception with a guide dog*, “Visual Studies”, vol. 38(1), pp. 3–16, <https://doi.org/10.1080/1472586X.2021.1951620>
- Due Brian, Bierring Lange Simon (2018), *The Moses Effect: The Spatial Hierarchy and Joint Accomplishment of a Blind Person Navigating*, “Space and Culture”, vol. 21(2), pp. 129–144, <https://doi.org/10.1177/1206331217734541>
- Due Brian, Bierring Lange Simon (2019), *Troublesome Objects: Unpacking Ocular-Centrism in Urban Environments by Studying Blind Navigation Using Video Ethnography and Ethnomethodology*, “Sociological Research Online”, vol. 24(4), pp. 475–495, <https://doi.org/10.1177/1360780418811963>
- Due Brian, Lange Simon (2018), *Semiotic resources for navigation: A video ethnographic study of blind people’s uses of the white cane and a guide dog for navigating in urban areas*, “Semiotica”, vol. 222, pp. 287–312, <https://doi.org/10.1515/sem-2016-0196>
- Duedahl Eva, Stilling Blichfeldt Bodil (2020), *To walk the talk of go-along methods: navigating the unknown terrains of being-along*, “Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism”, vol. 20(5), pp. 438–458, <https://doi.org/10.1080/15022250.2020.1766560>
- Evans James, Jones Phil (2011), *The walking interview: Methodology, mobility and place*, “Applied Geography”, vol. 31(2), pp. 849–858, <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2010.09.005>
- Garcia Carolyn M., Eisenberg Marla E., Frerich Ellen A., Lechner Kate E., Lust Katherine (2012), *Conducting Go-Along Interviews to Understand Context and Promote Health*, “Qualitative Health Research”, vol. 22(10), pp. 1395–1403, <https://doi.org/10.1177/1049732312452936>
- Hammer Gili (2019), *Blindness through the Looking Glass: The Performance of Blindness, Gender, and the Sensory Body*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hein Jane Ricketts, Evans James, Jones Phil (2008), *Mobile Methodologies: Theory, Technology and Practice*, “Geography Compass”, vol. 2(5), pp. 1266–1285, <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2008.00139.x>

Horowitz Alexandra (2009), *Inside of a Dog: What Dogs See, Smell, and Know*, New York: Scribner.

Ingold Tim (1994), *Introduction*, [in:] T. Ingold (ed.), *What is an animal?*, London: Routledge, pp. 1–16.

Ingold Tim (2011), *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*, London: Routledge.

Ittyerah Miriam, Gaunet Florence (2009), *The response of guide dogs and pet dogs (Canis Familiaris) to cues of human referential communication (pointing and gaze)*, "Animal Cognition", vol. 12(2), pp. 257–265, <https://doi.org/10.1007/s10071-008-0188-6>

Koski Leena, Bäcklund Pia (2017), *Whose Agency? Humans and Dogs in Training*, [in:] T. Räsänen, T. Syrjämaa (eds.), *Shared lives of humans and animals: animal agency in the global North*, London–New York: Routledge, pp. 11–23.

Kuckartz Udo, Rädiker Stefan (2019), *Analyzing Qualitative Data with MAXQDA: Text, Audio, and Video*, Cham: Springer.

Kusenbach Margarethe (2003), *Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool*, "Ethnography", vol. 4(3), pp. 455–485, <https://doi.org/10.1177/146613810343007>

Larsen Jonas, Urry John, Axhausen Kay (2006), *Mobilities, Networks, Geographies*, Aldershot: Ashgate.

Lestel Dominique (2015), *Myśleć sierścią. Zwierzęcość w perspektywie drugoosobowej*, translated Anastazja Dwulit, [in:] A. Barcz, D. Łagodźka (eds.), *Zwierzęta i ich ludzie: zmierzch antropocentrycznego paradygmatu*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, pp. 17–33.

Lieberman Lauren J., Haibach-Beach Pamela S., Sherwood Jenna, Trad Alyssa (2019), *"We now fly": Perspectives of adults who are blind with guide dogs trained for running*, "British Journal of Visual Impairment", vol. 37(3), pp. 213–226, <https://doi.org/10.1177/0264619619842989>

Lynch Jonathan, Mannion Greg (2016), *Enacting a place-responsive research methodology: walking interviews with educators*, "Journal of Adventure Education and Outdoor Learning", vol. 16(4), pp. 330–345, <https://doi.org/10.1080/14729679.2016.1163271>

Macpherson Hannah (2009), *Articulating Blind Touch: Thinking through the Feet*, "The Senses and Society", vol. 4(2), pp. 179–193, <https://doi.org/10.2752/174589309X425120>

Macpherson Hannah (2016), *Walking methods in landscape research: moving bodies, spaces of disclosure and rapport*, "Landscape Research", vol. 41(4), pp. 425–432, <https://doi.org/10.1080/01426397.2016.1156065>

Macpherson Hannah (2017), *Walkers with visual-impairments in the British countryside: Picturesque legacies, collective enjoyments and well-being benefits*, "Journal of Rural Studies", vol. 51, pp. 251–258, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.10.001>

Magnus Riin (2014), *The Function, Formation and Development of Signs in the Guide Dog Team's Work*, "Biosemiotics", vol. 7(3), pp. 447–463, <https://doi.org/10.1007/s12304-014-9199-7>

Magnus Riin (2016), *The Semiotic Challenges of Guide Dog Teams: The Experiences of German, Estonian and Swedish Guide Dog Users*, "Biosemiotics", vol. 9(2), pp. 267–285, <https://doi.org/10.1007/s12304-015-9233-4>

Marcotte Justine, Grandisson Marie, Milot Élise, Dupéré Sophie (2022), *The Walking Interview: A Promising Method for Promoting the Participation of Autistic People in Research Projects*, "International Journal of Qualitative Methods", vol. 21, pp. 1–11, <https://doi.org/10.1177/16094069221090065>

Meijer Eva (2019), *When Animals Speak: Toward an Interspecies Democracy*, New York: New York University Press.

- Michalko Rod (1999), *The Two-in-One: Walking with Smokie, Walking with Blindness*, Philadelphia: Temple University Press.
- Modlin Susan J. (2000), *Service Dogs as Interventions: State of the Science*, “Rehabilitation Nursing”, vol. 25(6), pp. 212–219, <https://doi.org/10.1002/j.2048-7940.2000.tb01914.x>
- Naderi Szima, Miklósi Ádam, Dóka Antal, Csányi Vilmos (2001), *Co-operative interactions between blind persons and their dogs*, “Applied Animal Behaviour Science”, vol. 74(1), pp. 59–80, [https://doi.org/10.1016/S0168-1591\(01\)00152-6](https://doi.org/10.1016/S0168-1591(01)00152-6)
- Neal Sarah, Bennett Katy, Jones Hannah, Cochrane Allan, Mohan Giles (2015), *Multiculture and Public Parks: Researching Super-diversity and Attachment in Public Green Space*, “Population, Space and Place”, vol. 21(5), pp. 463–475, <https://doi.org/10.1002/psp.1910>
- O’Neill Maggie (2018), *Walking, Well-Being and Community: Racialized Mothers Building Cultural Citizenship Using Participatory Arts and Participatory Action Research*, “Ethnic and Racial Studies”, vol. 41(1), pp. 73–97.
- Parent Laurence (2016), *The wheeling interview: mobile methods and disability*, “Mobilities”, vol. 11(4), pp. 521–532, <https://doi.org/10.1080/17450101.2016.1211820>
- Pink Sarah (2007), *Walking with video*, “Visual Studies”, vol. 22(3), pp. 240–252, <https://doi.org/10.1080/14725860701657142>
- Porkertová Hana (2020), *Reconfiguring Human and Nonhuman Animals in a Guiding Assemblage. Toward Posthumanist Conception of Disability*, [in:] S. Karkulehto, A.-K. Koistinen, E. Varis (eds.), *Reconfiguring human, nonhuman and posthuman in literature and culture*, New York: Routledge, pp. 182–200.
- Poser Anitavon, Willamowski Edda (2020), *The Power of Shared Embodiment: Renegotiating Non/Belonging and In/Exclusion in an Ephemeral Community of Care*, “Culture, Medicine, and Psychiatry”, vol. 44(4), pp. 610–628, <https://doi.org/10.1007/s11013-020-09675-5>
- Quinlan Elizabeth (2008), *Conspicuous Invisibility: Shadowing as a Data Collection Strategy*, “Qualitative Inquiry”, vol. 14(8), pp. 1480–1499, <https://doi.org/10.1177/1077800408318318>
- Reed Edward S. (1994), *The Affordances of the Animate Environment: Social Science from the Ecological Point of View*, [in:] T. Ingold (ed.), *What is an animal?*, London: Routledge, pp. 110–126.
- Rogowski Łukasz (2016), *Wideozwiadanie. Badania miasta w perspektywie paradygmatu mobilności*, „Kultura i Społeczeństwo”, vol. 60(2), pp. 123–144, <https://doi.org/10.35757/KiS.2016.60.2.8>
- Sanders Clinton R. (1999), *Understanding dogs: living and working with canine companions*, Philadelphia: Temple University Press.
- Sanders Clinton R. (2000), *The Impact of Guide Dogs on the Identity of People with Visual Impairments*, “Anthrozoös”, vol. 13(3), pp. 131–139, <https://doi.org/10.2752/089279300786999815>
- Sheller Mimi, Urry John (2006), *The New Mobilities Paradigm*, “Environment and Planning A: Economy and Space”, vol. 38(2), pp. 207–226, <https://doi.org/10.1068/a37268>
- Sirris Stephen, Lindheim Tone, Askeland Harald (2022), *Observation and Shadowing: Two Methods to Research Values and Values Work in Organisations and Leadership*, [in:] G. Espedal, B. Jelstad Løvaas, S. Sirris, A. Wæraas (eds.), *Researching Values: Methodological Approaches for Understanding Values Work in Organisations and Leadership*, Cham: Springer International Publishing, pp. 133–151.

Spinney Justin (2011), *A Chance to Catch a Breath: Using Mobile Video Ethnography in Cycling Research*, "Mobilities", vol. 6(2), pp. 161–182, <https://doi.org/10.1080/17450101.2011.552771>

Surmiak Adrianna (2022), *Etyka badań jakościowych w praktyce. Analiza doświadczeń badaczy w badaniach z osobami podatnymi na zranienie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Thompson Claire, Reynolds Joanna (2019), *Reflections on the go-along: How "disruptions" can illuminate the relationships of health, place and practice*, "The Geographical Journal", vol. 185(2), pp. 156–167, <https://doi.org/10.1111/geoj.12285>

Uexküll Jakob von (2010), *A Foray into the Worlds of Animals and Humans: With A Theory of Meaning*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Urry John (2000), *Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty First Century*, London: Routledge.

Vainini Phillip, Vannini April (2017), *Wild Walking. A Twofold Critique of the Walk-Along Method*, [in:] C. Bates, A. Rhys-Taylor (eds.), *Walking through social research*, New York–London: Routledge, pp. 179–195.

Wästerfors David (2021), *Required to be creative. Everyday ways for dealing with inaccessibility*, "Disability & Society", vol. 36(2), pp. 265–285, <https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1720610>

Wegerif Marc C.A. (2019), *The ride-along: a journey in qualitative research*, "Qualitative Research Journal", vol. 19(2), pp. 121–131, <https://doi.org/10.1108/QRJ-D-18-00038>

Weil Kari (2012), *Thinking Animals: Why Animal Studies Now?*, New York: Columbia University Press.

Wiggett-Barnard Cindy, Steel Henry (2008), *The experience of owning a guide dog*, "Disability and Rehabilitation", vol. 30(14), pp. 1014–1026, <https://doi.org/10.1080/09638280701466517>

Włodarczyk Justyna (2018), *Genealogy of Obedience: Reading North American Dog Training Literature, 1850s–2000s*, Boston: Brill.

Woods Tania (1994), *Guide Dogs as Eyes and Companions of Blind People*, "Medische Antropologie", vol. 6(1), pp. 85–107.

York Sarah, Whiteside Helen (2018), *Exploring Social (Non-working) Behavior in Guide Dogs from the Perspective of Guide Dog Owners*, "Anthrozoös", vol. 31(5), pp. 525–536, <https://doi.org/10.1080/08927936.2018.1505259>

Cytowanie

Kamil Pietrowiak (2024), *“Follow the Dog”: Using the Go-Along Method in Research on Training and Working with Guide Dogs for People with Visual Impairment*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 62–89, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.04>

„Idź za psem”. Zastosowanie metody *go-along* w badaniach nad treningiem i pracą z psami przewodnikami dla osób z niepełnosprawnością wzroku

Abstrakt: Szkolenie i praca z psem przewodnikiem odbywają się w znacznej mierze w ruchu, w przestrzeni publicznej, w drodze do następnego celu. Wolontariusze wychowujący szczeniaki, trenerzy oraz osoby z niepełnosprawnością wzroku przemierzają z psem wiele kilometrów, ucząc się siebie nawzajem i wchodząc w interakcje z różnymi elementami otoczenia. Metoda *go-along*, stosowana przez socjologów, etnografów i geografów badających współzależność ruchu, przestrzeni, percepcji, codziennych praktyk i strategii, stwarza możliwość zrozumienia dynamiki tak ukierunkowanej międzygatunkowej współpracy. Artykuł omawia zastosowanie tej metody w projekcie etnograficznym dotyczącym różnych etapów szkolenia psów przewodników dla osób z niepełnosprawnością wzroku, w tym jej przydatność w badaniu werbalnej i niewerbalnej komunikacji między uczestnikami tego procesu. Oprócz tego autor przybliży założenia, aspekty praktyczne i ograniczenia związane z wykorzystaniem metody *go-along*, w tym dylematy etyczne dotyczące rejestracji i prezentacji danych.

Słowa kluczowe: metoda *go-along*, pies przewodnik, niepełnosprawność wzroku, badania nad niepełnosprawnością, badania nad zwierzętami

Badanie pogranicza fantomowego. Omówienie technik i procedur

Dominik Porczyński
Uniwersytet Rzeszowski

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.05>

Słowa kluczowe: granica fantomowa, metody mobilne, pamięć zbiorowa, mapy, granicobrazowanie

Abstrakt: W artykule autor podejmuje problem prowadzenia badań dawnego pogranicza Galicji i Królestwa Polskiego na przykładzie projektu zrealizowanego na przełomie 2021 i 2022 roku. Ze względu na złożoność problemu postępowanie wymaga integracji tradycji badań pogranicza z podejściami skoncentrowanymi na eksplorowaniu relacji przeszłości z teraźniejszością. Konieczne jest dotarcie do perspektyw aktorów zewnętrznych i wewnętrznych, gromadzenie danych przestrzennych, materialnych, narracyjnych i ucieleśnionych, odwołanie się do wartości, postaw, wytworów oraz praktyk.

W tekście omówione zostało podejście zainspirowane koncepcją etnografii wielostanowiskowej, uwzględniającej mobilność mieszkanki i mieszkańców badanego obszaru oraz uwikłanie zewnętrznych struktur władzy. Autor wskazał, w jaki sposób perspektywa ta może integrować różnego rodzaju techniki: analizę map i dokumentów, obserwacji, wywiadów oraz spacerów badawczych w celu wytworzenia bogatych, wzajemnie wspierających się danych, umożliwiających jak najlepsze zrozumienie przedmiotu badań.

Dominik Porczyński

Doktor, adiunkt w Instytucie Nauk Socjologicznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, badał polski fandom gier fabularnych, globalizację w peryferyjnych muzeach Polski i Słowacji oraz rolę dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczności lokalnych. Obecnie koncentruje się na problemie dawnego pogranicza Galicji i Królestwa Polskiego oraz jego wpływie na współczesne społeczności. Członek zarządu Sekcji Socjologii Jakościowej i Symbolicznego Interakcjonizmu oraz Sekcji Socjologii Sztuki. Sekretarz Generalny Polskiego Towarzystwa Kulturoznawczego.

e-mail: dporczynski@ur.edu.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Wprowadzenie

Po trzecim rozbiórce Polska utraciła niepodległość na 123 lata. Odzyskanie jej w 1918 r. postawiło władze i społeczeństwo przed problemem integracji różnie rozwiniętych pod względem przemysłowym, kulturowym lub prawnym regionów. W niektórych obszarach odmienności te funkcjonują nadal, wykazując cechę „długiego trwania” (Bartkowski, 2003). Na północy województwa podkarpackiego można się natknąć na pozostałości po tym okresie, choć spuścizna ta przyjmuje formę specyficzną – dawnej granicy i jej materialnych korelatów. Rosyjskie i austriackie komory celne, słupy graniczne przekształcone w pomniki, ale też współczesne rekonstrukcje przejść granicznych, pełniące funkcje atrakcji turystycznej, kształtują krajobraz gmin Radomyśl nad Sanem i Zaklików, inspirując do poznawania nie tylko tego materialnego aspektu, ale także do zadawania pytań o to, czy owo skomplikowane dziedzictwo rezonuje w praktykach i świadomości osób zamieszkujących w ich sąsiedztwie. Te i pokrewne problemy skłoniły mnie do przeprowadzenia wstępnych badań na opisywanym obszarze w celu przygotowania szerszego projektu. Na przełomie lat 2021 i 2022 realizowałem badania terenowe dotyczące wyobrażania, doświadczania i konstruowania pogranicza fantomowego¹. Złożoność i wielowymiarowość tego fenomenu stanowią wyzwania dla badań. Jest to problem wymagający uważnego przyjrzenia się dostępnym podejściom i technikom badawczym. Konieczne jest opracowanie procedur pozwalających na dotarcie do obszarów doświadczenia, odnoszących się do eksplorowanego zjawiska, przy jednoczesnym gromadzeniu bogatych danych. Celem artykułu jest właśnie analiza zastosowanego podejścia, metod i technik użytych w badaniu obszaru położonego po obu stronach dawnej granicy Galicji i Królestwa Polskiego. Specyfika tematu skłoniła mnie do poszukiwania perspektyw łączących tradycje badań pogranicza oraz tych eksplorujących wpływ przeszłości na teraźniejszość (konceptje podłoża historycznego, pamięci zbiorowej, badań nad tradycją). W tekście konfrontuję najnowsze konceptje dotyczące pogranicza z metodami oraz omawiam ich praktyczne wykorzystanie w terenie.

Krajobrazy pogranicza fantomowego

Granica fantomowa

Konceptję pogranicza fantomowego można usytuować na przecięciu dwóch pól badawczych: tradycji badań pogranicza oraz tych nurtów badań społecznych, które zajmują się przejawianiem się przeszłości w teraźniejszości, zjawiskiem, które Sharon Macdonald (2013) określa mianem uobecniania przeszłości. Konceptję granic fantomowych sformułował zespół Beatrice von Hirschhausen (2015). Są to dawne granice polityczne, które nadal wpływają na rzeczywistość społeczną. Bariery te wyłaniają się w różnicach statystycznych między obszarami leżącymi w przeszłości w granicach odrębnych

1 Artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach grantu NCN Miniatura (2020/04/X/HS3/00003) „Czy istnieje pogranicze fantomowe. Wstępne badanie społeczności lokalnych dawnego pogranicza Galicji i Królestwa Polskiego”.

państw. Podobne podejście na przykładzie Polski zaproponował Jerzy Bartkowski (2003), wykazując, że odmienność tradycji polskich regionów można częściowo interpretować jako rezultat długotrwałego funkcjonowania w odrębnych warunkach ustrojowych państw zaborczych. Granice fantomowe można dostrzec w geografii politycznej krajów Europy Środkowo-Wschodniej we frekwencji i preferencjach wyborczych (von Löwis, 2015; Šimon, 2015; Zarycki, 2015).

Bardziej złożone podejście zaprezentował w latach trzydziestych XX w. Richard Hartshorne (1933). Eksplorował on obszar Górnego Śląska. Oprócz poszukiwania zróżnicowania statystycznego w obrębie populacji zamieszkujących ten teren prowadził badania terenowe uwzględniające także krajobraz kulturowy, między innymi architekturę ludową. Zaobserwowane różnice nazwał granicą reliktową (*Titles and abstracts...*, 1936). Prace w podobnym duchu prowadził również Marek Sobczyński, wzbo-gacając je analizą fizjonomii zabudowy wiejskiej i morfologii działek siedliskowych. Stwierdził on, że w latach dziewięćdziesiątych XX w. to właśnie ten aspekt różnicował głównie tereny dawnych zaborów (Sobczyński, 1993: 92).

Dla jakościowo zorientowanych badaczek i badaczy terenowych przywoływane wyniki analiz statystycznych oraz eksploracji terenowych są niewystarczające. Można stwierdzić, że granice fantomowe utrzymują się na poziomie makrospołecznym i w formie materialnej, ale nie wiadomo, w jaki sposób przejawiają się w obrębie światów życia jednostek i społeczności zamieszkujących obszary dawnych pograniczy oraz czy różnice wykazywane w statystykach odzwierciedlają się w praktykach. Materialne elementy krajobrazu są dostrzegalne w toku obserwacji, ale rodzi się pytanie, czy sami mieszkańcy tych obszarów także zwracają na nie uwagę i jak je wartościują. Poza badaniami Magdaleny Sachy (2014), która analizowała materialne upamiętnienia i pamięć zbiorową dawnej granicy Polski i Niemiec, zdecydowanie rzadkie jest podejście jakościowe, a to właśnie dzięki niemu można dotrzeć do konkretnych przykładów reprodukcji habitusów zakorzenionych w okresie zaborów. Skłania to do dookreślenia terenu badawczego i to w taki sposób, by zwiększyć prawdopodobieństwo ich zaobserwowania.

Istniejące współcześnie granice państwowe są łatwe do uchwycenia na mapach i w terenie dzięki znakom, barierom i przejściom granicznym. Wpływ materialnych substratów granicy na społeczności może być różny, w zależności od jej historycznego i geograficznego usytuowania. Niezakłócone przekraczanie wewnętrznych granic krajów Unii Europejskiej jest diametralnie innym doświadczeniem niż wjazd do Polski z terenów Białorusi. Jednak bez względu na te różnice można wyodrębnić pewne podstawowe elementy istnienia granic: materialne, symboliczne, przestrzenne i procesualne. Granice stanowią wytwór społeczny i kulturowy jako struktura oraz wyobrażenia (Porczyński, Wójcikowski, 2020). Współczesne granice widać na poziomie makrospołecznym (kartografia, statystyka), ale również mikrospołecznym, w praktykach osób przekraczających lub usiłujących je przekroczyć.

Granica fantomowa jako bariera formalna widnieje jedynie na mapach archiwalnych. W terenie nie można dostrzec znaków, przejść i posterunków granicznych czy funkcjonariuszy celnych. Fizycznie dostępne obserwacji są relikty: ścieżki i rowy przebiegające po liniach dawnej granicy, fundamenty

dawnych posterunków carskiej straży granicznej, elementy infrastruktury zaadaptowane do potrzeb współczesnych mieszkańców lub ocalałe słupy graniczne – przeniesione w inne miejsca i potraktowane jako wywoływacze² pamięci. Istnieją także implanty pamięci (Golka, 2009) – współczesne rekonstrukcje mające na celu przypomnienie o istnieniu dawnej granicy. Przekraczanie kordonu fantomowego nie wymaga paszportu, stąd umyka zwykłej obserwacji. Granica pozostaje jedynie elementem pamięci społecznej. Może stanowić komponent praktyk indywidualnych lub zbiorowych członkiń i członków społeczności lokalnych.

Wielowymiarowość pogranicza fantomowego i jej konsekwencje dla badań

Badanie pogranicza fantomowego wymaga uwzględnienia dwóch zwrotów, które zachodzą od kilku dekad w obrębie badań socjologicznych – **zwrotu przestrzennego** oraz **zwrotu procesualnego** w badaniach granic. Pierwszy z nich wiąże się z coraz częstszym uwzględnianiem przez badaczki społeczne i badaczy społecznych materialnego aspektu rzeczywistości, np. organizacji przestrzeni i budynków (Łukasiuk, 2011; Włodarek, 2021). Odnosząc się do tego, fizyczne elementy granicy i krajobraz można traktować jako ośrodki i składniki praktyk społecznych, przy czym nie są one wyłącznie nośnikami symboli. Fizyczność może ograniczać lub wymuszać odpowiednie ruchy ciała w celu przemieszczenia się lub skutecznego użytkowania przedmiotu (Krajewski, 2013). Są to więc pierwsze z dwóch wymiarów granic, które należy uwzględniać przy projektowaniu postępowania badawczego: granica może być rozumiana jako bariera w sensie fizycznym, ale też mentalnym (Cohen, 1985; Barth, 2004; Wojakowski, 2007; 2013; Lisiecki, 2009). Jako fenomen przestrzenny może być przeszkodą terenową: ciągiem słupów i rozpiętych między nimi drutów kolczastych, wyobrażenia mogą się zaś odnosić do przekonania, że za nią zaczyna się „obcy” kraj, a jego mieszkańcy różnią się w jakimś stopniu od „swoich”. Demarkację i jej usytuowanie w terenie można przenieść także w formie rysunków na dwuwymiarową mapę. Te trzy formy istnienia granicy jako fenomenu przestrzennego i symbolicznego są społecznymi konstruktami. Odzwierciedla się to w koncepcji Henri Lefebvre’a (1991), który stwierdził, że przestrzeń ma trzy aspekty: 1) przestrzeni postrzeganej, 2) reprezentacji wyobrażonej i wyrażonej przez symbole (np. map i projektów) oraz 3) nasyconej znaczeniami przestrzeni życia.

Drugi ze wspomnianych zwrotów odnosi się do zmian zachodzących we współczesnych studiach nad granicami. Rozwijają one i uzupełniają omawiane powyżej układy przestrzeni, znaczeń i praktyk. Odchodzą od prostego rozumienia kordonów jako statycznych linii dzielących pewną przestrzeń. Nowe perspektywy w obrębie geografii, historii, antropologii, socjologii lub nauk politycznych uwzględniają procesualny i wielowymiarowy ich charakter (Donnan, Wilson, 2007). Granice są wytwarzane i reprodukowane przez rozmaitych aktorów (Haselsberger, 2014; Brambilla i in., 2015;

2 Wprawdzie w literaturze (np. Szpociński, 2014) używa się pojęcia „nośniki pamięci”, ale rodzi to zbyt daleko idące podobieństwo z bardziej rozpowszechnionym użyciem tego terminu, odnoszącym się do pamięci przenośnej (ang. *pendrive*, *flash*, *memory stick*). Marcin Kula (2008: 105) wskazuje, że nośnikami pamięci jest „dosłownie wszystko”, ale to ludzie je aktywują. To aktywowanie nie przyjmuje jednak formy odczytu danych zapisanych w pamięci flash. Kontakt z obiektami raczej „wywołuje” (ang. *triggers*) skojarzenia odnoszące się do wiedzy osoby spostrzegającej te przedmioty, stąd moja propozycja terminu „wywoływacze pamięci”.

Brunet-Jailly, 2017; Porczyński, Wojakowski, 2020). Analogia z koncepcją społecznego wytwarzania przestrzeni Lefebvre'a jest tutaj nieunikniona. Nie wystarczy więc analiza linii na mapie i obserwacja fizycznych barier w terenie. Konieczne jest także uwzględnienie codzienności, interakcji zachodzących w ich sąsiedztwie, praktyk nadawania znaczenia, definiowania swojskości i obcości, mieszania się i przenikania rozmaitych elementów kultur (Sadowski, 2008; 2019; Wojakowski, 2002a; 2002b), przekraczania linii demarkacyjnych oraz wszystkich tego konsekwencji (Kurcz, 2008: 24). Prowadzi to do poszerzenia terenu badawczego do terytorium rozpościerającego się wokół granicy – a więc pogranicza – oraz aktorów zaangażowanych w jej podtrzymywanie. Taka eksploracja, jak definiuje Dariusz Wojakowski (2002b), odnosi się do **obszaru i sytuacji**. Najbardziej kompletnym ujęciem tego problemu jest koncepcja granicobrazów (ang. *borderscapes*) rozwijana przez Chiare Brambillę i jej zespół (Brambilla i in., 2015). Widać w niej inspirację wielowymiarową teorią globalizacji Arjuna Appaduraję, zwłaszcza wyrażaniem przezeń procesów globalnych jako krajobrazów o płynnych i niepewnych formach (Brambilla, 2015: 22). Granicobrazy uwzględniają konstruktywistyczny charakter, procesualność i wielowymiarowość granicy, jej aspekty przestrzenne, społeczne, polityczne, symboliczne, materialne, ale też temporalne. Wszystkie są powiązane nie tylko z wytyczoną linią demarkacyjną, ale także z obszarami rozpościerającymi się poza nimi (Brambilla i in., 2015: 2).

Koncepcja granicobrazów rozszerza rozumienie krajobrazu jako fenomenu przestrzennego organizującego elementy przyrody i kultury; „konstruktu kulturowego, nadbudowanego nad tym, co estetyczne, uwarunkowanego przez to, co społeczne, i stworzonego przez to, co przyrodnicze” (Traba, 2017: 12). Wspomniane obserwacje geografów wykazały zróżnicowanie przestrzenne i architektoniczne po obu stronach dawnej granicy. Dopiero jednak badania socjologiczne lub antropologiczne pozwalają dotrzeć do praktyk i wyobrażeń związanych z miejscami i obiektami oraz usytuować je w szerszym kontekście dawnych lub aktualnych układów władzy, przekraczających ramy lokalne. W krajobrazie kulturowym odzwierciedla się funkcjonowanie badanego przez mnie terenu jako obszaru przygranicznego – połącie bagien, lasy, rozproszone niewielkie miejscowości, ścieżki i rowy biegnące wzdłuż dawnej linii demarkacyjnej, słupy graniczne przekształcone w pomniki lub infrastruktura sandomierskiej brygady pogranicznej służąca obecnie społeczności lokalnej. Do tego dochodzą zwyczaje, opowieści o przemyśle, przewiska i stereotypy na temat ludzi „zza granicy”. To wszystko składa się na zjawisko, które Kazimierz Dobrowolski (1967) nazywał podłożem historycznym. Te materialne i symboliczne elementy stają się składnikami lokalnego habitusu i definiują tożsamość lokalną (Ossowski, 1984; Kurczewska, 2015). Badanie takie powinno obejmować paradygmat pamięci społecznej, ale wykracza poza niego, włączając wszelkie formy uobecniania przeszłości (Macdonald, 2013) i w ten sposób uwzględniając temporalny aspekt procesualności granic.

Podsumowując ten etap rozważań, należy przyjąć, że badanie pogranicza fantomowego powinno uwzględniać dawną granicę Galicji i Królestwa Polskiego jako:

- 1) wielowymiarowy fenomen materialny, symboliczny i społeczny;
- 2) cechujący się procesualnością zarówno w wymiarze czasowym, jak i przestrzennym;
- 3) angażujący wielu aktorów przyjmujących swoiste perspektywy i operujących na różnych poziomach życia społecznego oraz wykazujących różne stopnie sprawczości.

Aspekty praktyczne badań na pograniczu fantomowym

Koncepcje metodologiczne

Eksploracja obszaru dawnego pogranicza imperiów wymaga poznania dawnego i aktualnego kontekstu jego trwania oraz zarysowania relacji między nimi. „Długie trwanie” granic zaborów udo- wodniono na poziomie makrostrukturalnym, opierając się na statystykach. W rozpatrywanej sytuacji pojawiają się jednak rozmaite źródła danych, które należy wziąć pod uwagę na etapie projektowania badania i dostosować do nich techniki zbierania materiału empirycznego. Koncepcja granicobrazów obejmuje zestaw postulatów metodologicznych, które Chiara Brambilla omawia dość lakonicznie jako konieczność prowadzenia badań etnograficznych uwzględniających podejścia performatywne i partycypacyjne (Brambilla, 2015: 28). Píše ona o konieczności badań interdyscyplinarnych i korzystania z wielu rodzajów danych, w tym danych zastanych (Brambilla, 2015: 27). Wskazuje także na potrzebę wykorzystania podejść wielostanowiskowych (Brambilla, 2015: 22). Poniżej podejmuję próbę konfrontacji tych postulatów z poczynionymi założeniami teoretycznymi.

We współczesnych dyskusjach dotyczących statusu danych jakościowych i zadań osoby prowadzącej badania zachęca się do sięgania po rozmaite źródła danych oraz do ich integracji (Denzin, Lincoln, 2009). Danymi może być wszystko (Glaser, 2002; Charmaz, 2009). Projektowanie badania powinno uwzględniać rozmaite wymiary i korelaty pogranicza fantomowego, w tym materialne, symboliczne, społeczne, temporalne, procesualne i przestrzenne. Barney Glaser i Anselm Strauss (2009: 56) w wielości danych i ich zróżnicowaniu dostrzegają korzyści, które napędzają i ukierunkowują proces badania i analizy. Pisząc o warstwach danych, stwierdzają, że odnoszą się one do kompleksowej budowy rzeczywistości empirycznej i wskazują na konieczność uwzględnienia większej liczby perspektyw, które pozwalają lepiej zrozumieć rozwijane kategorie. W dyskursie badań jakościowych koresponduje to z kwestią prowadzenia badań z wykorzystaniem rozmaitych technik triangulacji, które mają na celu podniesienie jakości badań, lepsze zrozumienie zagadnienia czy bardziej szczegółowe zarysowanie interesującego zjawiska. Nie zawsze jednak jest to najlepsze rozwiązanie problemów związanych z generowaniem wiedzy. W dyskursie pojawiają się obawy natury ontologicznej i epistemologicznej. Należy tutaj odnieść się do sporu Davida Silvermana i Normana Denzina o status triangulacji, w szczególności do zarzutów tego pierwszego o esencjalizm leżący u podstaw omawianego podejścia metodologicznego (Silverman, 2008: 163). Denzin odpiera te zarzuty, modyfikując jednak założenia triangulacji. Definiuje ją ostatecznie jako strategię umożliwiającą wykorzystanie mocnych stron zastosowanych technik oraz uzyskanie szerszej wiedzy (Flick, 2011: 91). To jednak nie znosi wszystkich zastrzeżeń Silvermana dotyczących jednoczesnego wykorzystania wielu sposobów gromadzenia danych. Zwraca on bowiem uwagę na konieczność rozwinięcia przez badaczki i badaczy szerszego zakresu umiejętności badawczych i analitycznych, potrzebę rygorystycznego definiowania i zawężania problemu badawczego oraz uważnej eksploracji zjawisk przy uwzględnianiu ich potencjalnej wielowymiarowości (Silverman, 2008: 96).

Inni krytycy wskazują na istnienie mylnego przekonania o tym, że samo zebranie danych z różnych źródeł automatycznie dostarczy kompletnego obrazu eksplorowanego zjawiska. Różne techniki,

zamiast nasycać kategorie, mogą dostarczyć sprzecznych informacji. Dla osób poruszających się w obrębie paradygmatów interpretatywnych sytuacja rozbieżności perspektyw w obrębie danych uzyskanych różnymi technikami może jednak wzbogacić aspekt poznawczy prowadzonych badań i ukierunkować dalsze dociekania (Hammersley, Atkinson, 2001: 237). Kontrast między zaniedbanym miejscem pamięci a deklaracjami członkiń i członków lokalnej wspólnoty o szacunku do dziedzictwa niekoniecznie podważa trafność i rzetelność stosowanych technik, a skłania raczej badacza lub badaczkę do poszukiwania przyczyn tej rozbieżności.

Anna Kacperczyk podziela obawy Silvermana dotyczące stosowania wielu technik, a zwłaszcza konieczności opanowania umiejętności sprawnego zarządzania znaczną ilością materiału empirycznego, którą takie podejście nieuchronnie będzie generować. „Kompulsywne gromadzenie danych” prowadzi do problemów związanych z ich porządkowaniem, kodowaniem lub analizą (Kacperczyk, 2016: 675). Badaczka dostarcza jednak sposobu rozwiązania tej sytuacji na przykładzie swoich badań. Okazuje się, że stosowanie procedur teorii ugruntowanej – kodowania, a następnie grupowania klas kodów w większe podzbiory – pozwala utrzymywać kontrolę nad obszernym materiałem i jednocześnie prowadzić owocną analizę (Kacperczyk, 2016: 675). Kacperczyk pokazuje, że podstawowe komponenty metodologii teorii ugruntowanej, często przywoływane w literaturze jako skuteczne i alternatywne względem triangulacji strategii podnoszenia jakości badań (np. Silverman, 2008; Flick, 2011; Gibbs, 2011), mogą z nią owocnie współdziałać. Dotyczy to przede wszystkim metody ciągłego porównywania. Technika ta pozwala poszukiwać podobieństw i różnic między jednostkami badania, grupami i sytuacjami. Umożliwia ona integrację kategorii, ich systematyzację i wprowadzanie ładu w obrębie generowanej teorii (Glaser, Strauss, 2009). Triangulacja technik jest zatem procesem wymagającym od badacza znacznego zaangażowania, ponoszenia dodatkowego wysiłku związanego z kontrolowaniem procesu gromadzenia, porządkowania i integracji zebranego materiału, ale pozwala na osiągnięcie lepszego zrozumienia tak złożonego przedmiotu badań, jakim jest pogranicze fantomowe.

Jak wcześniej wspomniałem, mój projekt sytuuje się na przecięciu tradycji badań pogranicza oraz koncepcji uobecniania przeszłości, co skłania do poszukiwania inspiracji metodologicznych właśnie w tych obszarach. Takie wstępne dookreślenie tematu nie daje jednak jednoznacznej odpowiedzi na pytanie „jak badać?”. Jak się bowiem okazuje, badaczki i badacze stosują w obrębie obu tematyk zarówno podejścia ilościowe (np. Sadowski, Czerniawska, 1999; Malicki, 2016), jak i jakościowe (np. Wojakowski, 2002b; Nowak, 2011; Macdonald, 2013; Ćwiek-Rogalska, 2017; Pokojka, 2017). W przypadku wyznaczonego terenu badawczego zastosowanie metody sondażowej oznaczałoby brak spełnienia podstawowego kryterium – reprezentatywności. Badane wsie i miasteczko cechują niskie populacje, a próba rozszerzenia terenu o dodatkowe miejscowości może skutkować utratą z pola widzenia swoistości poszczególnych lokalizacji i uniemożliwieniem uzyskania opisu gęstego, który wymaga jednak partycypacji w światach życia członkiń i członków społeczności lokalnych. Ponadto podejście ilościowe stanowiłoby powrót do sposobu przedstawiania rzeczywistości empirycznej, którego ograniczenia omawiałem na początku tekstu. Irena Szlachcicowa (2019: 27), komentując metodologiczny komponent granicobrazów, podkreśla konieczność stosowania metod jakościowych rozwijanych w paradygmacie interpretatywnym, ponieważ to one pozwalają uchwycić dynamiczny i procesualny sens granic.

Dotychczas prowadzone badania pograniczy, które uwzględniały komponent historyczny, opierały się bądź na dłuższym pobycie w terenie, bądź na wahadłowym przemieszczaniu między miejscem zamieszkania badacza a terenem oraz na integracji danych wytwarzanych przez zastosowanie różnych technik badawczych. Pewnym standardem jest tutaj wykorzystanie materiałów zastanych oraz wywiadów jakościowych, zazwyczaj zawierających komponent biograficzny (np. Wojakowski, 2002b; Ćwiek-Rogalska, 2017; Pokojka, 2017). Badaczki i badacze rozszerzają je, stosując dodatkowe techniki. Dariusz Wojakowski (2002b) do celów eksploracji pamięci zbiorowej na pograniczu polsko-ukraińskim obok materiałów zgromadzonych w trakcie obserwacji, wywiadów i analizy treści wykorzystywał wypracowania szkolne. Rozmawiał z mieszkańcami wybranych miejscowości, ale obserwował także praktyki wokół miejsc pamięci. Justyna Pokojka (2017: 19) uznała swoje badania za nawiązanie do klasycznej formy monografii społeczności lokalnej i oprócz wspomnianych technik wykorzystywała ankietę audytoryjną oraz grupy fokusowe. Kwestia przeszłości ma jednak szczególne znaczenie w dociekaniach Karoliny Ćwiek-Rogalskiej (2017), prowadzonych na pograniczu czesko-niemieckim. Badaczka **była** w terenie, **przemieszczała się** w nim i przywiązywała szczególną uwagę do jego materialnego komponentu – **architektury**. Zasadniczym tematem jej analiz był krajobraz kulturowy i jego przemiany. Miejsca i budynki oraz procesy, których stanowią tło i składniki, pozwoliły rozwinąć narrację oraz łączyć przeszłość z teraźniejszością. Praca ta dostarcza inspiracji i rozwiązań do badań na pograniczu fantomowym.

Badanie niewielkich miejscowości i wykorzystanie materiału historycznego oraz danych wywołanych skłania do poszukiwania wzorów w tradycji badań monograficznych (por. Kwilecki, 1988; Bukraba-Rylska, 2007). Zasadniczą różnicą jest jednak koncentracja na wątku dawnej granicy oraz prowadzenie badań w kilku miejscowościach – także tych niezwiązanych bezpośrednio z kordonem. Z drugiej strony projektu nie można jednoznacznie nazwać etnograficznym, a przynajmniej nie w tradycyjnym sensie (nie spędziłem jak Bronisław Malinowski nieprzerwanie wielu miesięcy w terenie). Łączy się to z przemianami, które zaszły od początku XX wieku, kiedy powstawały klasyczne monografie. Wzrost mobilności i rozwój systemów komunikacji przyniósł kres Tönniesowskiej wspólnoty. James Clifford (2006) omówił wpływ sposobów funkcjonowania współczesnych społeczeństw na prowadzenie obserwacji uczestniczącej i opowiedział się za redefiniowaniem pojęcia terenu, który zdaje się już nie tylko usytuowany w danym miejscu, ale też „towarzyszy” przemieszczającym się członkom społeczności. Wytypowane przeze mnie miejscowości wykazują z jednej strony cechy *Gemeinschaft* – są to cztery wioski, miasteczko oraz były miasteczko, pozbawione praw miejskich w latach trzydziestych ubiegłego wieku, jednak część moich informatek i informatorów nie spędziła w nich całego życia. Na migracje wpływają np. chęć zdobycia wykształcenia lub brak pracy w miejscu urodzenia. Nie bez znaczenia jest bliskość dużego ośrodka przemysłowego, jakim jest Stalowa Wola. Z niektórymi z moich rozmówców spotykałem się więc w ich miejscach pracy lub aktualnych miejscach zamieszkania – poza pograniczem fantomowym.

Sugestie Chiary Brambilia łączą się z rozważaniami George’a Marcusa (1995). W swojej koncepcji etnografii wielostanowiskowej postuluje on, podobnie jak James Clifford, odejście od postrzegania społeczności w powiązaniu z miejscem, ale wskazuje także na ośrodki władzy i wiedzy, konteksty

polityczne i historyczne, znajdujące się poza interesującym badacza lub badaczkę środowiskiem, a wpływające na nie. Społeczności lokalne pogranicza zaborów ani w przeszłości, ani obecnie nie funkcjonowały w próżni, lecz były i są uwikłane w struktury samorządowe, narodowe, państwowe i globalne. Marcus proponuje projektować badania tak, aby splatać rozproszone nieraz lokacje, w których etnograf lub etnografka są fizycznie obecni. Sugeruje poszukiwanie łańcuchów, ścieżek, wątków lub tym podobnych połączeń między miejscami. Umożliwia to prowadzenie badań także w miejscach niekoniecznie postrzeganych jako przestrzenie socjologicznych eksploracji (np. teren poligonu obejmujący miejsce wyludnionej wsi Brzóza). Rozważając z kolei porzucenie umiejscowienia i skoncentrowanie się wyłącznie na rozproszonych osobach i ich narracjach, warto przywołać spostrzeżenie Jerzego Bartkowskiego (2003), który stwierdził, że to jednak w „zasiedziały” społecznościach można odnaleźć zasoby symboliczne, odnoszące się do kategorii długiego trwania³.

Opierając się na dyrektywie Marcusa i sugestii Bartkowskiego, przyjąłem, że motyw granicy fantomowej spaja wybrane sześć miejscowości, ponadto pojawia się wątek, który je dodatkowo wiąże. W dniu 2 listopada 1918 r. na granicy, niedaleko wsi Brzóza, spotkali się mieszkańcy Radomyśla nad Sanem i Zaklikowa. Dokonali oni symbolicznego zniesienia granicy imperiów. Wykopali żeliwne słupy, przenieśli je do swoich miejscowości i wyeksponowali na pamiątkę tego wydarzenia. Brzóza obecnie nie istnieje, na jej miejscu znajduje się poligon, ale pamięć o tym wydarzeniu trwa.

Dysponując ograniczonymi środkami i czasem, skoncentrowałem się na sześciu miejscowościach. Połączyłem je w pary (tabela 1).

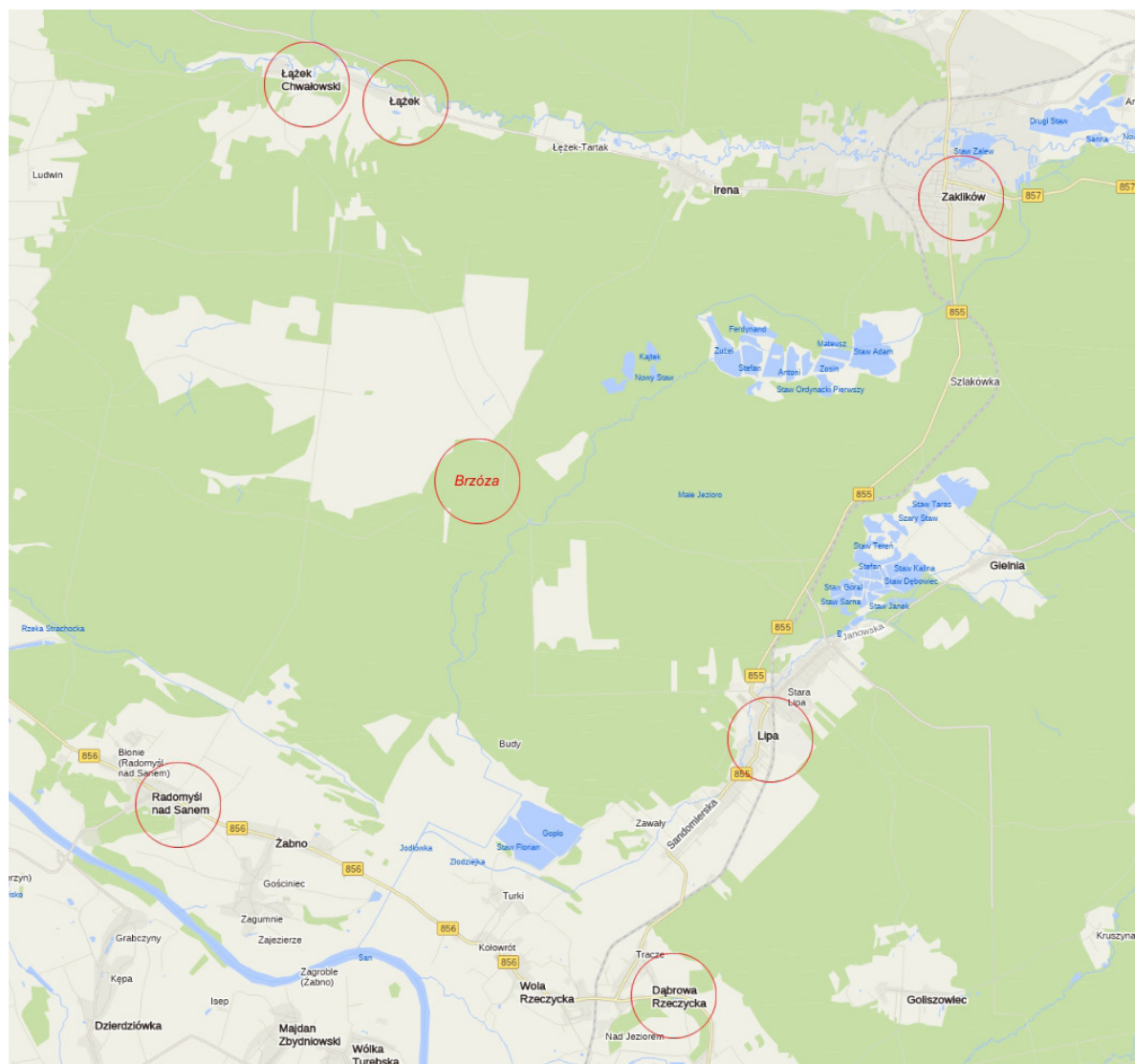
Tabela 1. Dobór miejscowości wraz z uzasadnieniem

Lp.	Strona „galicyjska”	Strona „Królestwa Kongresowego”	Uzasadnienie wyboru
1	Radomyśl nad Sanem	Zaklików	Dawne miasteczko i miasteczko, siedziby gmin, połączone wątkiem Brzózy i wykopanych słupów pełniących funkcje upamiętnień.
2	Łązek Chwałowski	Łązek Zaklikowski	Wieś przedzielona kordonem w XVIII w. Po stronie rosyjskiej znajdowała się infrastruktura Sandomierskiej Brygady Pogranicznej. Po stronie austriackiej „posterunek odpowiedzialny” Straży Skarbowej.
3	Dąbrowa Rzeczycka	Lipa	Między miejscowościami znajdowało się przejście graniczne. Obecnie umiejscowiono tutaj jego rekonstrukcję.

Źródło: opracowanie własne.

3 Próbki teoretyczne, którego dokonałem już po głównej fazie badań – wywiadach przeprowadzonych w Tarnobrzegu i Sandomierzu, miastach granicznych państw zaborczych – zdaje się to potwierdzać. Materiał zebrany w Nadbrzeziu, obecnie dzielnicy Sandomierza, wcześniej przygranicznej galicyjskiej wiosce, jest bogatszy w wątki dotyczące funkcjonowania dawnego pogranicza niż materiały zebrane wśród członków społeczności miejskiej.

Rysunek 1. Teren badań etnografii wielostanowiskowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Google Maps.

Procedura badań (z niewielkimi modyfikacjami uzależnionymi od dostępności czasowej informato-
rów lub informaterek) przebiegała następująco:

- 1) zapoznanie się z kartograficznym obrazem terenu oraz danymi archiwalnymi dotyczącymi interesującego obszaru;
- 2) terenowy zwiad badawczy wraz z rejestracją audiowizualną, sporządzanie notatek głosowych;
- 3) przeprowadzenie serii wywiadów pogłębionych;
- 4) przeprowadzenie spacerów badawczych (ang. *go-along*);
- 5) powrót w teren, przeprowadzenie dodatkowych wywiadów lub spacerów.

W dalszej części artykułu omawiam poszczególne fazy badania oraz wykorzystane w ich ramach metody badawcze.

Znaczenie map i dokumentów

Martyn Hammersley i Paul Atkinson (2001) stwierdzają, że dokumenty pisane stanowią obecnie ważny element funkcjonowania społeczności, co różni zasadniczo współczesne badania terenowe od etnografii zbiorowości przednowoczesnych. Dla rozwijających metodę monograficzną Franciszka Bujała i Władysława Grabskiego materiały zastane stanowiły ważne źródło informacji (Kwilecki, 1988). Należy pamiętać, że materiały wytwarzają aktorzy wewnętrzni i zewnętrzni. Pomoże to uwzględnić fakt oddziaływania pozalokalnych ośrodków władzy i lokalne sprawstwo.

Narracje dotyczące funkcjonowania zbiorowości pogranicza fantomowego publikują w formie naukowej lub literackiej regionaliści. Wspomnienia ważnych wydarzeń drukuje lokalna prasa. Dane tego typu wykorzystywali Dariusz Wojakowski (2002b), Karolina Ćwiek-Rogalska (2017) i Justyna Pokojska (2017). Kwalifikują się one do metody materiałów osobistych i są istotnym źródłem wiedzy o interesującym mnie obszarze w różnych okresach. Nie do przecenienia są tutaj *Pamiętniki włościanina* Jana Słomki (2021), które naświetlają specyfikę kultur wiejskich po obu stronach kordonu. Wspomniane przez George'a Marcusa uwikłanie społeczności lokalnych w szersze konteksty władzy dostrzec można w dokumentach wytwarzanych przez rosyjską Sandomierską Brygadę Pograniczną, Ordynację Zamojską, a po odzyskaniu niepodległości przez polskie organy władzy. Oddziaływanie tych ośrodków kształtowało ramy funkcjonowania społeczności lokalnej.

Mapy jako odwzorowanie powierzchni Ziemi stanowią dla osoby prowadzącej badania etnograficzne źródło wiedzy o ukształtowaniu terenu, wielkości i rozmieszczeniu obiektów materialnych, lokalizacji punktów ułatwiających orientację przestrzenną. Znajomość mapy papierowej lub używanie mapy cyfrowej ułatwia poruszanie się po badanym obszarze. Jak stwierdza John Brian Harley (1989), panuje przekonanie, że mapy stanowią obiektywne przedstawienie wybranego wycinka świata:

Znaczna część mocy mapy, jako reprezentacji geografii społecznej polega na tym, że działa ona za maską pozornie neutralnej nauki. Ukrywa i neguje swoje wymiary społeczne w tym samym czasie, jak je legitymizuje (Harley, 1989: 7).

Dokumenty kartograficzne są wytworami społecznymi (Crampton, 2001). Z jednej strony powstają przy wykorzystaniu metod wywodzących się z podejścia scjentystycznego, z drugiej zaś nawet w historycznym procesie ustalania „obiektywnego” przebiegu południka zerowego nie ma zgodności. Państwa zaborcze wytyczały go według odmiennych kryteriów (Czerny, 2015: 32). Mapy mogą stanowić narzędzie i odzwierciedlenie nacjonalizmów (Crampton, 1996). Tak jak inne dokumenty wytwarzane poza badanym obszarem stanowią one zatem odniesienie do zewnętrznych źródeł władzy, struktur konstytuujących szerszy kontekst funkcjonowania społeczności lokalnych.

W moim postępowaniu badawczym analiza map z różnych okresów, wytwarzanych kolejno przez państwa zaborcze, w czasie II RP czy współczesnych mapy online, dostarczyła punktów odniesienia do prowadzenia zwiadów badawczych, spacerów i wywiadów. Mapy austriackie z II połowy XIX w. oraz tzw. rosyjska

trójwiorstówka pokazują nie tylko ukształtowanie terenu i przebieg granicy wraz z umiejscowieniem numerowanych słupów granicznych, ale – co najważniejsze – lokalizację infrastruktury celnej i posterunków straży granicznej. Mapy z tego okresu porównałem następnie z mapami lotniczymi lub satelitarnymi, dostępnymi w usługach Geoportal, Google Maps lub Google Earth. Pozwoliło to na wstępne ustalenie, czy obiekty nadal istnieją. Jeśli nie – analiza dokumentów kartograficznych WIG z dwudziestolecia międzywojennego, a następnie Wojskowych Zakładów Kartograficznych z okresu powojennego, dała możliwość stwierdzenia przedziału czasowego, w którym dany obiekt został rozebrany. To oczywiście można skonfrontować z dokumentami archiwalnymi w celu ustalenia konkretnej daty rozbiórki.

Rysunek 2. Górny rząd – mapa austriacka z 1911 r., przedstawiająca przebieg granicy w okolicy Łążka Zaklikowskiego; mapa rosyjska z 1915 r., przedstawiająca przebieg granicy w okolicy Łążka Zaklikowskiego oraz komorę celną. Dolny rząd – zdjęcia Google Earth i LIDAR, przedstawiające to samo miejsce: A) ścieżka i rów biegnące po linii granicy; B) bruzda biegnąca po linii granicy; C) ścieżka biegnąca po linii granicy; D) kompleks dawnej komory celnej i cerkwi

1

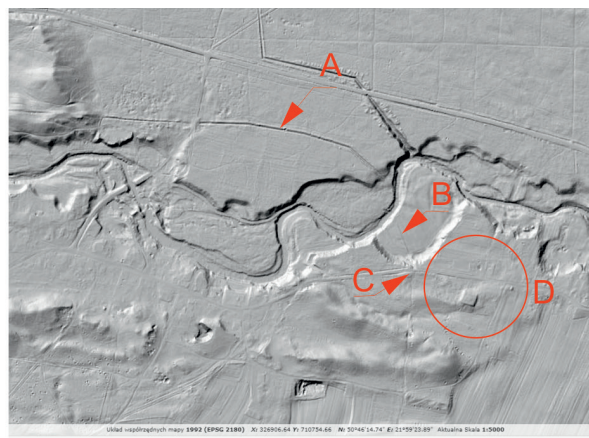
2

3

4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: 1. Spezialkarte der österreichisch-ungarischer Monarchie, 1 : 75 000, Zone II, Kol. XXVI, Chwałowice a.d. Weichsel, 1911; 2. Nowaja topogra iczeskaja karta zapadnoj Rosiji, 1 : 84 000, XXVIII, 11, Lublinska i radomska gubernija, 1915; 3. Google Earth; 4. Geoportal.

Ważnym dopełnieniem analizy map jest wykorzystanie technologii LIDAR (ang. *Light Detection and Ranging*). Jest to lotnicze skanowanie laserowe powierzchni Ziemi, które pozwala uzyskiwać trójwymiarowe reprezentacje terenu. W archeologii jest to obecnie popularna metoda prowadzenia badań nieinwazyjnych, pozwalająca odkrywać struktury wznoszone ludzką ręką (Siemaszko, 2018). Dzięki wykorzystaniu tej technologii byłem w stanie wstępnie ustalić, czy przebieg kordonu przyjmuje jedynie formę linii na mapie, czy też można go dostrzec w terenie. Dzięki LIDAR można także zlokalizować fundamenty dawnych posterunków lub innych interesujących obiektów zaznaczonych na mapach zaborców. Po ustaleniu miejsc potencjalnie istotnych dla badania wynotowałem ich koordynaty GPS w celu zbadania podczas zwiadu terenowego.

Celem tego etapu badania było ustalenie kontekstu historycznego i politycznego funkcjonowania społeczności lokalnych oraz przestrzennych i materialnych składowych światów życia. Pozwala on określić relację między historyczną a aktualną organizacją przestrzeni. Pełni funkcję przygotowawczą wobec kolejnych etapów i daje możliwość wytypowania elementów, które staną się potencjalnymi tematami wywiadów i spacerów badawczych. Tę i następną fazę potraktowałem także jako możliwość wzmocnienia swojej pozycji w trakcie wywiadów. Jak wskazuje Steinar Kvale (2012: 123), prowadząc ukierunkowane rozmowy, zwłaszcza z przedstawicielami elit, należy dobrze znać temat. Chcąc uniknąć sytuacji, w której nie znałbym niektórych szczegółów dotyczących przeszłości miejscowości, rozszerzyłem tę dyrektywę na wszystkie wywiady. Mapy wykorzystałem również podczas wywiadów w celu wywołania narracji. Omawiam to w rozdziale poświęconym tej technice badawczej.

Zwiad terenowy

Zwiad terenowy to druga część fazy przygotowawczej. Dysponując mapami, wydrukami obrazów LIDAR oraz koordynatami GPS, przeprowadzałem zwiady w badanych miejscowościach oraz w ich bezpośrednich okolicach. Celem tego etapu było skonfrontowanie dotychczasowej wiedzy z terenem – zlokalizowanie w krajobrazie i zbadanie miejsc wytypowanych podczas analizy map i dokumentów, odkrycie innych typowych i unikatowych obiektów oraz elementów przestrzeni. Etap ten dawał także możliwość ustalenia faktycznego stanu interesujących lokacji – jeśli okazywało się, że dany budynek oznaczony na mapach zaborców według zdjęć lotniczych nie istnieje, w trakcie zwiadu mogłem uściślić, co można dostrzec na podstawie oglądu (np. czy są to wyłącznie zarysy fundamentów, rowy, wzniesienia, czy też pozostały fragmenty cegieł). Poza tym zwiad umożliwiał lokalizowanie tych elementów krajobrazu, których mapa nie pokazuje – różnicowania w drzewostanie, architekturze lub upamiętnień dotyczących okresu zaborów. Obserwacja podczas zwiadu terenowego rozwija spostrzegawczość i wrażliwość na detale. Nauczyłem się np. dostrzegać różnicowanie drzew rosnących wzdłuż starych ścieżek biegnących po linii granicy. Stare drzewa liściaste wyróżniają się na tle sosnowych borów, które tutaj dominują.

Jacek Gądecki zwrócił uwagę na rosnące znaczenie spacerowania w praktyce badawczej. Chodzenie w terenie pozwala dotrzeć do doświadczeń i praktyk badanych oraz „badać subiektywne ludzkie znaczenia w ich narracyjnej złożoności w bardziej zniuansowany sposób” (Gądecki, 2011, s. 197).

W kontekście tego etapu badań konfrontacja z terenem przyjmowała formę zbliżoną do autoetnografii analitycznej (Anderson, 2014). Choć ze względu na znacznie krótszy okres realizacji była to raczej obserwacja uzupełniona o element „ja” w badaniu, a komponent pełnego uczestnictwa pojawiał się sporadycznie i raczej w metodzie spaceru badawczego opisywanej w dalszej części tekstu, niemniej jednak obserwacja ta była dla mnie ćwiczeniem spostrzegawczości oraz analizy wysiłku i emocji związanych z eksplorowaniem niektórych fragmentów granicy (badanie przypadło na okres, w którym na granicy Polski i Białorusi przebywali uchodźcy z Bliskiego Wschodu):

Na tym etapie, może jest to związane z roztopami, nie jest możliwe przekroczenie lasu w obszarze dawnej granicy. Jest tak podmokły, że dochodząc do pewnych miejsc, nawet pomimo istniejącej infrastruktury energetycznej, wytyczonych dróg nie da się dotrzeć do ścieżki, która przebiegała po trasie granicy. Teraz widać, jak przemyślnie była ona [granica – przyp. D.P.] wytyczona. Bez znajomości tego lasu, bez wsparcia bądź przemytników, bądź gajowych, bądź innych osób, które wiedziały, jak się tutaj poruszać, nie było możliwe przekroczenie tej granicy. Zatem nie było nawet potrzeby budowania muru. To się znakomicie łączy z wypowiedzią jednego z rozmówców z Lipy, że tutaj strasznie dużo ludzi straciło życie, próbując przekroczyć granicę. Patrząc na to „autoetnograficznie” i oceniając moje własne odczucia, można przyjąć, że to się łączyło z rezygnacją. W niektórych miejscach wydaje się, że już kończy się mokradło, gdy po paru krokach znowu widać rozlewisko. Pewnie osoby, które próbowały przekroczyć granicę bez wsparcia, mogły odczuwać to samo. Co więcej, można sobie wyobrazić, że osoby, które przekraczały granicę Białorusi i Polski, odczuwały coś podobnego... [notatka głosowa, Dąbrowa Rzeczycka, 24.02.2022]

Zwiady terenowe mogą być zatem ukierunkowane wcześniejszymi fazami wywiadów. Wątki, które rozmówczyni i rozmówcy poruszają, uzupełniają listę miejsc ustalonych na podstawie analizy dokumentów i map. Może to skłaniać badacza do konfrontacji tych informacji z terenem. Analogicznie do autoetnografii (por. Kacperczyk, 2014) omawiana forma obserwacji może być stosowana w powiązaniu z innymi technikami. Wiedza wytwarzana w jej ramach jest silnie powiązana z emocjami i cielesnością, która także odgrywa rolę w innych metodach angażujących badaczy w działania w terenie, także tych wykorzystujących techniki wizualne (Pink, 2007). Omówiony w cytowanym fragmencie wątek poruszony przez jednego z interlokutorów miesiąc wcześniej podczas wywiadów w Lipie skonfrontowałem z terenem. Nie tylko potwierdziłem trudność poruszania się w terenie rozciągającym się wzdłuż granicy, ale także doświadczyłem frustracji związanej z poszukiwaniem bezpiecznej trasy i rezygnacji, kiedy oznaczona na mapie ścieżka okazywała się znajdować pod wodą. Kwestia ta była również potwierdzana w rozmowach z mieszkankami i mieszkańcami Dąbrowy. Traktując ją jako jeden z punktów wywiadu, nasyciłem ten wątek wywiadem z osobą, której babcia w okresie zaborów przeprowadzała ludzi przez granicę.

Do gromadzenia materiału podczas zwiadów wykorzystywałem aparat fotograficzny. Umożliwiło to rejestrowanie typowych oraz nietypowych lokacji (takich, które szczególnie zwróciły moją uwagę) i użycie tak uzyskanego materiału w trakcie późniejszych wywiadów. Wykorzystałem tutaj potencjał

dokumentacyjny danych wizualnych (Banks, 2013: 27). Spostrzeżenia i przemyślenia nagrywałem także w formie notatek głosowych na dyktafonie. Przemarsz rejestrowałem w aplikacji GPS, zaznaczając koordynaty punktów charakterystycznych i takich, które wzbudzały moje zainteresowanie w kontekście przedmiotu badania.

Obserwacja

Obserwacja stanowi podstawową technikę gromadzenia materiału w etnografii w metodach „chodzonych” (Evans, Jones, 2011), ale pełni także funkcję pomocniczą w wywiadzie jakościowym (Hammerley, Atkinson, 2001). Dane można gromadzić, wchodząc w interakcję z przestrzenią i umiejscowionymi w niej obiektami fizycznymi, pojedynczymi osobami, ale także w trakcie praktyk grupowych. Okazji do tego dostarczyły praktyki odświętne. Przeprowadziłem obserwację uroczystości święta niepodległości w Radomyślu nad Sanem oraz Zaklikowie, a także upamiętnienia pacyfikacji wsi Łązek Zaklikowski i Łązek Chwałowski. W dwóch pierwszych przypadkach interesowało mnie, czy zlokalizowane w obu miejscowościach słupy graniczne odgrywają jakąś rolę w przebiegu uroczystości oraz czy w narracjach władz i mieszkańców pojawi się wątek wydarzenia z Brzozy sprzed ponad stu lat lub nawiązanie do granic. Założyłem, że odwoływanie się do tych wątków w sytuacjach oficjalnych może stanowić komponent cementujący lokalne władze i społeczność lokalną. Ich brak z kolei sugerowałby, że są one powiązane jedynie z indywidualnymi biografiami lub że zostały kolektywnie „zapomniane”.

Musiałem dokonać selekcji miejsc, w których mogę prowadzić obserwacje. Po zapoznaniu się z programami obchodów ustaliłem, że skupię się na głównych uroczystościach, odbywających się w lokalnych centrach gmin. Na szczęście nie rozpoczynały się o tej samej godzinie, więc miałem czas na przemieszczenie się z Zaklikowa do Radomyśla. W obu miejscowościach byłem pół godziny przed rozpoczęciem wydarzeń, więc mogłem rozpoznać *mise en scene*, a co ważniejsze – ustalić, czy słupy graniczne stanowią jej elementy.

Obserwacja w Łązku odnosiła się do innej kwestii. Kaplica, w której odbywała się msza, oraz pomnik, pod którym toczyła się uroczystość upamiętniająca pacyfikację, znajdują się tuż przy granicy, na terenie dawnych koszar rosyjskiej brygady pogranicznej. Kaplica zastąpiła cerkiew prawosławną służącą oddziałości. Jest to więc przykład zamiany funkcji i oswojenia miejsca, będącego niegdyś symbolem dominacji władzy zewnętrznej. Pacyfikacja wsi w czasie II wojny światowej doprowadziła do dalszej zmiany funkcji miejsca. Pełni ono obecnie nie tylko funkcję sakralną, ale poprzez fakt usytuowania grobów ofiar i później pomnika stało się dla mieszkańców wywoływaczem pamięci.

Podczas obserwacji interesowało mnie także, kto uczestniczy w uroczystościach, czy dominują oficjalne delegacje, czy też cieszą się zainteresowaniem mieszkanki i mieszkańców, jaka jest proporcja osób w wieku starszym do młodzieży itd. Mogłoby to dostarczyć wiedzy o różnych formach transmisji międzypokoleniowej, tj. czy przekaz dokonuje się wyłącznie w środowisku rodzinnym, czy też w sytuacjach oficjalnych.

Ponieważ wydarzenia miały charakter publiczny, nie pojawiał się problem anonimowości czy poufności danych lub kwestie etyczne, które mogą występować w przypadku obserwacji ukrytej (Hammerley, Atkinson, 2001; Angrosino, 2010). Mogłem bez przeszkód poruszać się w obrębie sceny wydarzenia i rejestrować je. Oczywiście byłem gotów od udzielenia informacji, kim jestem i do jakich celów rejestruję materiał, jeśli pojawiłyby się takie pytania. Wobec braku takich sytuacji można założyć, że podejście, które tutaj przyjąłem, było perspektywą wyłącznego obserwatora (Angrosino, 2010: 107). Do gromadzenia danych wizualnych wykorzystałem aparat fotograficzny. Zdjęcia w tym przypadku dają lepszą możliwość zapisu informacji o liczbie uczestników, ich usytuowaniu, niż sporządzane na miejscu notatki, które zmuszają do przerywania pracy i mogą doprowadzić do przeoczenia ważnych wydarzeń. Przemówienia nagrywałem także na wideo. Po zakończeniu obserwacji sporządzałem notatki głosowe. Spostrzeżenia, które poczyniłem, wykorzystałem następnie w trakcie wywiadów.

Wywiad z wykorzystaniem fotografii i map

Wywiad pozwala dotrzeć do zasobów pamięci jednostki, jej wyobrażeń i systemów wartości, zrozumieć świat życia jednostki z jej własnej perspektywy (Kvale, 2012: 42). Jest to wiedza odmienna od tej generowanej w toku analizy map i dokumentów oraz zwiadu terenowego. Daje możliwość dokonywania porównań, konfrontowania, szukania podobieństw i różnic między ramami narzucanymi przez makrostruktury, własnymi doświadczeniami badacza wywiedzionymi z eksploracji środowiska lokalnego a indywidualnymi przeżyciami członkiń i członków społeczności lokalnych. W projekcie zastosowałem typ wywiadu, który Krzysztof Konecki (2000) określa mianem wywiadu swobodnego ukierunkowanego. Zawiera on listę poszukiwanych informacji, ale kolejność i sposób zadawania pytań może być modyfikowana w zależności od potrzeby.

Przygotowując scenariusz wywiadu, chciałem uniknąć sytuacji, w której temat granicy i jej pamięci jest poruszany na początku. Narracja powinna wypłynąć naturalnie ze strony informatek i informatorów. Obawiałem się, że pytając wprost o tę kwestię, utracę możliwość stwierdzenia, jak bardzo jest istotna dla społeczności lokalnych. Umawiając się na wywiady, informowałem, że interesuje mnie historia regionalna, tradycje i wspomnienia rodzinne. Jednocześnie zapewniałem, że nie chodzi mi o kronikarską skrupulatność, ale o to, co sami rozmówcy mają do powiedzenia. Konstruując scenariusz wywiadu, przyjąłem dla niego strukturę lejka (Kvale, 2012: 107), wychodząc od tematów dotyczących indywidualnych biografii, przez kwestie społeczności i otoczenia, lokalne tradycje i wydarzenia historycznie, a dopiero na końcu pytając o granicę. Jak się okazało, forma taka bardzo skutecznie pozwalała generować wiedzę. W niektórych przypadkach interlokutorki i interlokutorzy już w pierwszych minutach spontanicznie nawiązywali do tematu granicy. Jedynie w nielicznych sytuacjach musiałem zapytać o nią wprost.

Zastosowanie niskiego stopnia standaryzacji narzędzia miało także inne zalety. Poruszając tematy związane z biografiami najstarszych rozmówczyń i rozmówców, dotykałem traum związanych z okresem II wojny światowej. Dotyczyło to zwłaszcza Łążka Chwałowskiego i Zaklikowskiego, wsi, które zostały spacyfikowane w 1944 r. Ciężar tych wydarzeń „przykrył” pamięć o okresie zaborów.

Prawdopodobnie wynika to faktu, że naoczni świadkowie wydarzeń jeszcze żyją, a pamięć o nich jest aktywnie podtrzymywana. Okresu zaborów w narracjach nie przedstawiano tak negatywnie jak II wojny światowej. W okolicy przeprowadzono już wcześniej badania historyczne, stąd mieszkańcy zidentyfikowali moje zainteresowanie miejscowościami jako potrzebę dotarcia do opowieści o pacyfikacji, przez co koncentrowali się na tym wątku. W wywiadach z naocznymi świadkiniami i świadkami mordów scenariusz pełnił nieraz funkcję pomocniczą. Pozwalałem opowiedzieć o swoich przeżyciach i dopiero gdy emocje się uspokajały, mogłem dopytywać o opowieści rodziców i dziadków dotyczące okresu zaborów. Jest to sytuacja, w której potrzeba generowania wiedzy związanej z tematem badania musi ustąpić komponentowi etycznemu.

Elementem wywiadu, który miał dodatkowo stymulować narracje i jednocześnie określić rozpoznawalność obiektów i wydarzeń związanych z dawną granicą, były fotografie. Wykorzystałem je, aby „uzyskać informacje, opinie i interpretacje dotyczące fotografowanych obiektów” (Konecki, 2005: 46). Użycie dokumentów wizualnych w takim kontekście może stanowić „punkt wyjścia do wymiany zdań na temat szerszych i bardziej abstrakcyjnych zagadnień” (Banks, 2013: 116). Oglądanie zdjęć stawia osoby udzielające wywiadu w pozycji aktywnych uczestników (Kolb, 2008). Te, z którymi rozmawiałem, bardzo chętnie godziły się obejrzeć zdjęcia. Problem pojawiał się w sytuacji, gdy nie były w stanie rozpoznać ich tematów i prosiły o identyfikację. Uzgadnialiśmy wtedy, że zrobię to, ale po zakończeniu rozmowy. Zdjęcia przedstawiały obiekty wraz z otoczeniem. W założeniu miało to pomóc uczestniczkom i uczestnikom zlokalizować w przestrzeni i rozpoznać interesujące mnie miejsca. Jak się jednak okazało, w sytuacji gdy tematy nie były znane, koncentrowano się na otoczeniu, próbując odczytać zdjęcia na bazie swoich zasobów wiedzy. Fotografie jako czynnik ewokujący narracje dostarczyły wartościowych informacji na temat wiedzy uczestniczek i uczestników oraz ich relacji z przestrzenią małej ojczyzny.

W wywiadach wykorzystałem dwie fotografie archiwalne oraz pięć współczesnych. Każde ze zdjęć wiązało się z terenem badań. Dobrałem je, nawiązując do głównego wątku spajającego badania wielo-
stanowiskowe – wydarzenia z Brzozy oraz szerzej – samego kordonu. Pierwsze zdjęcie przedstawiało samą uroczystość, dwa następne wykopane we wspomnianej wsi słupy, które są obecnie eksponowane w Radomyślu nad Sanem i Zaklikowie. Kolejne trzy obrazy wiązały się z dawnym przejściem granicznym w Łązku Zaklikowskim. Zdjęcie archiwalne przedstawiało cerkiew Aleksandra Newskiego, kolejne: współczesną kaplicę stojącą na jego miejscu i budynek po komorze celnej. Na ostatniej fotografii uchwyciłem rekonstrukcję przejścia granicznego między Lipą i Dąbrową Rzeczycką. Wykorzystałem więc dawne i współczesne, intencjonalne i nieintencjonalne (Szpociński, 2014) wywoływacze pamięci. Prezentując je pod koniec wywiadów, chciałem ustalić, jak istotnym składnikiem pamięci zbiorowej są wydarzenia przeszłe, jak dobrze znane są określone obiekty, które znajdują się w przestrzeniach życia rozmówczyń i rozmówców, oraz historie za nimi stojące. Ciekawym spostrzeżeniem na tym etapie badań było to, że najczęściej rozpoznawano rekonstrukcję przejścia, co może znaczyć, że na kształtowanie pamięci zbiorowej mogą mieć większy wpływ działania współczesne, dobrze nagłośnione medialnie.

Drugim z ćwiczeń wykorzystywanych w trakcie wywiadu była prośba o narysowanie przebiegu granicy na mapie. Dla każdej rozmowy przygotowałem kopię mapy formatu A3 z zaznaczonymi badanymi miejscowościami. Jest to dodatkowy komponent wiedzy stanowiącej element pamięci zbiorowej. W założeniu umiejętność narysowania linii kordonu może być wskaźnikiem wiedzy przyswojonej w toku edukacji lub przekazów rodzinnych, ale także osobistego doświadczenia. Jak się okazało, ten trzeci czynnik najsilniej rzutował na zdolność wykonania tego ćwiczenia. Część osób uczestniczących w badaniu odmówiła w ogóle wykonania go, niektóre rysowały granicę niezgodnie z faktycznym przebiegiem, ale te, które się zgodziły, najczęściej bazowały na swoim własnym jej doświadczaniu, stąd decydowały się wskazać tylko te fragmenty, które były im faktycznie znane (bo chodziły tam na grzyby, bo był to element użytkowanej przez społeczność sieci ścieżek bądź znajdowały się w obrębie rewiru, za który odpowiadały – to w przypadku pracowników Służby Leśnej). Taki sposób wykorzystania dokumentu kartograficznego jest bliższy mapie mentalnej. Jak wskazują Marcjanna Nózka i Natalia Martini (2015: 37), ich wykorzystanie pozwala dotrzeć do indywidualnego, praktycznego i symbolicznego aspektu przestrzeni. Granica wytyczona przez zaborców widoczna na oficjalnych mapach, fizyczne ukształtowanie terenu, historie rodzinne i osobiste mogą zostać wyrażone poprzez linię narysowaną długopisem na mapie konturowej. W niej splatają się kategorie makrosocjologiczne i mikrosocjologiczne, przeszłość i teraźniejszość.

Technika ta jednak nie jest pozbawiona wad. Dalszej dyskusji wymaga kwestia szczegółowości wykorzystywanej mapy konturowej, ta zastosowana była dość ogólna – zawierała zaznaczone miejscowości, najważniejsze drogi i tereny leśne. Podczas wykonywania ćwiczenia niektóre uczestniczki i niektórzy uczestnicy poszukiwali bardziej konkretnych punktów odniesienia, o czym świadczą ich komentarze dotyczące wykonywanych czynności. Wskazuje to na posiłkowanie się pamięcią przestrzeni i poszukiwanie relacji między materialnymi korelatami codziennych praktyk a reprezentacją kartograficzną:

R1: Budy, Jodłówka, no tu jest tak Jodłówka, Żabno, tylko żeby tu były stawy, to bym panu dokładnie [pokazała – przyp. D.P].

B: Bo tutaj są jakieś stawy, ale nie wiem, czy to te?

R1: Nie, nie, tu jest Złodziejka, ta Złodziejka płynie przez Lipę... [K3_D]

Brak tych punktów na pewno wpływa na dokładność wykonywanego rysunku, nie neguje natomiast jego związku z osobistymi doświadczeniami zaangażowanych osób.

Spacery badawcze (ang. *go-alongs*)

Dotychczas opisane techniki pozwalają gromadzić dane różnego typu, ale po bliższym przyjrzeniu się można zauważyć pewne ich niedostatki. Analiza map dostarcza informacji przestrzennych, ale są one konstruowane z perspektywy makrostruktur i aktorów zewnętrznych. To samo dotyczy dokumentów. Zwiady wzbogacają dane przestrzenne informacjami na temat lokalnego środowiska, jego walorów przyrodniczych oraz aspektów kultury materialnej. Nie wiadomo jednak, jak członkinie

i członkowie społeczności lokalnej waloryzują poszczególne elementy przestrzeni i jak obiekty architektoniczne oraz upamiętnienia splatają się z ich indywidualnymi i rodzinnymi historiami. Obserwacja z kolei dostarcza informacji o praktykach zbiorowych, ale nie o ich znaczeniu dla osób uczestniczących. Słabe strony obserwacji i wywiadu omawia Margarethe Kusenbach (2003). Podkreśla ona z jednej strony możliwość docierania poprzez rozmowę do indywidualnych biografii, znaczeń i interpretacji, ale z drugiej strony możliwości odmowy rozmawiania na pewne tematy. Sytuacja wywiadu oddziela także informatorzy i informatorów od praktyk w „naturalnym” środowisku. Kusenbach proponuje zastosowanie spaceru badawczego (ang. *go-along*), który definiuje jako hybrydę obserwacji uczestniczącej i wywiadu. Jego zaletą jest możliwość eksplorowania znaczenia miejsca w codziennym doświadczeniu (Kusenbach, 2003: 462–464). Kwestię tę podkreśla dodatkowo Jon Anderson (2004: 254), pisząc, że ludzie i miejsca są „współskładnikami” rzeczywistości i uwzględnienie tego faktu jest konieczne, aby lepiej zrozumieć społeczne konstrukcje świata. Widać tutaj inspiracje Lefebvre’em, Anderson stwierdza bowiem, że miejsca nie są jedynie medium, ale również rezultatem ludzkiej działalności. Biorąc także pod uwagę możliwość ewokowania narracji, spacerzy badawcze mają większy w porównaniu z wywiadami pogłębionymi potencjał w zakresie spontanicznego poruszania przez osoby uczestniczące tematów związanych z miejscami (Evans, Jones, 2011: 856). Wywiady chodzone wykazują duży potencjał w zakresie tematów, ale także kierowania, uzależnionego od tego, kto jest lepiej zaznajomiony z terenem i kto ustala trasę (Evans, Jones, 2011).

Techniki mobilne, które wykorzystałem, przyjęły przede wszystkim formę spaceru, ale kilka z nich także przejeżdżki. Wybór samochodu wynikał z długości trasy, ograniczeń czasowych albo problemów z poruszaniem się niektórych uczestników. Punktem wyjścia do spaceru była prośba o pokazanie miejsc ważnych dla społeczności lokalnej oraz dla samego interlokutora lub samej interlokutorki. Zarysowywałem więc bardzo ogólną ramę, bez jednoznacznego wskazywania, że interesują mnie przede wszystkim miejsca związane z dawną granicą. W rezultacie otrzymywałem narracje dotyczące bogatej historii miejscowości (Radomyśl), indywidualnych opowieści rodzinnych (Lipa), ale też silnie splecione wokół relikwów granicy (Łążek Zaklikowski):

R1: [...] A tutaj była granica właśnie, tam gdzie gmina Radomyśl.

B: I tą ścieżką można sobie wzdłuż granicy pospacerować?

R1: Tak.

B: Ale to jak idziecie tędy, to mówicie, że idziecie na granicę?

R1: Nie, teraz to już jest jedno, się zapomniało.

B: Czyli tu, gdzie się kończą te drzewa, to jest?

R1: Tam to już tu granica przebiegała, morwy są dalej, powinny być... O to tu jest. Właśnie o tutaj.

B: I tutaj granica biegnie. I tam już Galicja [śmiech]?

R1: Tam już Galicja, tam jest też cmentarz pomordowanych.

B: Tak, tak, i tutaj sobie idzie.

R1: Tu leci na dół, jak tam na drugą stronę. [LZ_S1]

Pewna regularność odnosić się może do narracji osób dorosłych, które skupiają się na przeszłości, młodzież zaś na miejscach, w których spędza się czas wolny. Starłem się nie narzucać tras, lekkie zmiany marszrutę sugerowałem jedynie w sytuacjach, gdy w zasięgu wzroku pojawiało się miejsce powiązane z granicą, ale uczestnik zdawał się nie zwracać na nie uwagi. To samo w sobie jest znaczące, ale w związku z celem badania pogłębiałem wątki, zadając pytania, co to za obiekt, czy jest on znany uczestnikowi lub uczestniczce spaceru, jakie ma znaczenie dla społeczności. To dawało możliwość porównywania wywołanych i niewywołanych wypowiedzi.

Cały przemarsz rejestrowałem na wideo, przez co moje podejście jest bliskie opisywanemu przez Nóżkę i Martini (2015) fotospacerowi. W dyskusjach dotyczących wykorzystania metod wizualnych w metodach mobilnych pojawiają się pewne obawy w związku z tym sposobem generowania wiedzy. Dotyczą one konieczności kontrolowania urządzenia oraz jakości nagrania. Wbrew obawom otrzymałem bardzo dobrą jakość nagrania dźwiękowego, jednak problemem była potrzeba wielozadaniowości. Nie tylko musiałem orientować się w przestrzeni, słuchać wypowiedzi, interpretować je i pogłębiać, ale także kontrolować aparat – w moim urządzeniu nagrania nie mogą przekroczyć 29 minut. Konieczne było sprawdzanie, czy nie kończy się czas nagrania i czy nie zbliża się pora wymiany akumulatora. Podstawowa refleksja dotycząca sprzętu jest taka, by w miarę możliwości wyposażać się w urządzenie będące w stanie nagrać film o dowolnej długości, do tego w zapasowe akumulatory i kartę pamięci o dużej pojemności. Zaangażowanie drugiego badacza, który skoncentrowałby się na rejestracji, także może pomóc w całym procesie.

Film pozwala synchronizować opowieści uczestników z obrazem – gdy opowiadają o jakimś budynku, można ująć go w kadrze, a nawet zrobić zbliżenie.

Spacer, którym towarzyszą kamera wideo lub aparat fotograficzny, stanowią ponadto użyteczną technikę generowania wizualnych reprezentacji wartości przestrzennych. Każde przystąpienie i/lub wskazanie badanego traktować można jak wskaźnik istotności danego elementu przestrzeni, a co za tym idzie – przesłankę do zrobienia zdjęcia (Nóżka, Martini, 2015: 49).

Badaczki jakościowe i badacze jakościowi (Knigge, Cope, 2006; Jones, Evans, 2012; Martini, 2020; Wiśniewski, Pol, 2021) dostrzegają możliwość wsparcia generowanych danych przez systemy informacji geograficznej (ang. *qualitative GIS*). Podejście to umożliwia uzupełnianie danych przestrzennych znaczeniami oraz pozwala ściślej łączyć je z praktykami codziennymi i odświeżnymi osób uczestniczących w badaniach. Poprzez procedurę nazywaną transkrypcją przestrzenną (Jones, Evans, 2012) przemarsz można powiązać z konkretnymi fragmentami narracji. Natalia Martini (2020) wykorzystwała te informacje do funkcjonalnego podziału przestrzeni Krakowa ze względu na użyteczność dla osób bezdomnych. Pozwala to zatem ściślej wiązać przestrzeń z konkretną aktywnością.

Rysunek 3. Kadr z nagrania spaceru badawczego w Łątku. Ścieżka biegnąca trasą granicy

Źródło: archiwum autora.

Swój telefon komórkowy wyposażyłem w aplikację GIS, co dało mi możliwość rejestrowania danych przestrzennych. Biorąc pod uwagę fakt, że w poszczególnych fragmentach przestrzeni łączą się wątki indywidualne, rodzinne, zbiorowe, codzienne i odświętne, powiązane z odległą i bliższą przeszłością, a także terażniejszością, moim zamierzeniem było ustalenie, które z nich łączą się z obiektami powiązanymi z dawną granicą lub stwierdzenie, że znalazły się w obszarze społecznej niepamięci. Zważywszy na to, że podczas zwiadów również umieszczałem znaczniki w miejscach, które mnie zainteresowały, mogłem dokonać także analizy porównawczej między perspektywą badacza-outsidera i osoby, dla której dane przestrzenie i obiekty są elementami świata życia.

Podsumowanie

Badanie pogranicza fantomowego jest procesem czasochłonnym. Wynika to z faktu, że realizacja poszczególnych etapów wymaga wrażliwości teoretycznej, wyobraźni i skrupulatności, aby możliwie dobrze przygotować się do kolejnej fazy. Zgodnie z tezami George'a Marcusa różni się ono od typowej etnografii tym, że specyfika współczesnych społeczności lokalnych nie do końca umożliwia długotrwały, ciągły pobyt w terenie. Mieszkańcy stale przemieszczają się – do pracy, do lekarza lub na większe zakupy do Stalowej Woli. Długotrwałą obserwację zastępują krótsze, skoncentrowane na wydarzeniach, oraz spacerzy badawcze.

Wykorzystane techniki pozwoliły uwzględnić perspektywy aktorów zewnętrznych i wewnętrznych zaangażowanych w konstruowanie pogranicza fantomowego, zgromadzić różne typy danych (przestrzenne, materialne, narracyjne, ucieleśnione), ale także uwzględnić komponenty czasu i przestrzeni (w ujęciu Lefebvre'a). Kwestie te przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Zestawienie technik i generowanej wiedzy

Lp.	Technika	Perspektywa	Rodzaj danych wytwarzanych	Czas	Przestrzeń
1	Analiza map zaborców	Zewnętrzna, władzy	Przestrzenne	Przeszłość	Wyobrażona
2	Analiza map współczesnych	Zewnętrzna, władzy	Przestrzenne	Teraźniejszość	Wyobrażona
3	LIDAR	Zewnętrzna	Przestrzenne	Teraźniejszość	Postrzegana
4	Analiza pamiętników	Lokalna, indywidualna	Narracyjne	Przeszłość	Życia
5	Analiza dokumentów	Zewnętrzna, władzy; lokalna, władzy; lokalna, indywidualna	Narracyjne	Przeszłość, teraźniejszość	Wyobrażona
6	Zwiad badawczy	Zewnętrzna, indywidualna badacza	Przestrzenne, materialne, ucieleśnione	Teraźniejszość	Postrzegana
7	Obserwacja	Lokalna, grupowa, władzy	Przestrzenne, materialne, narracyjne	Teraźniejszość, odniesienie do przeszłości	Życia
8	Wywiad	Indywidualna informatora	Narracyjne	Teraźniejszość, odniesienie do przeszłości	Życia
9	Spacer badawczy (połączenie technik obserwacji i wywiadu)	Indywidualna informatora	Narracyjne, przestrzenne, materialne, ucieleśnione	Teraźniejszość, odniesienie do przeszłości	Życia

Źródło: opracowanie własne.

Można przyjąć, że mankamentem jest wykorzystanie tylko dwóch technik, które agregują dane dotyczące przestrzeni postrzeganej, ale na dobrą sprawę specyficznie socjologiczne znaczenie ma dopiero jej wartościowanie i użytkowanie, które dokonuje się w obrębie przestrzeni życia.

Gromadzenie różnego rodzaju danych i uwzględnienie w ten sposób wielowarstwowości zjawiska pogranicza fantomowego nie jest jedyną zaletą omawianego zestawu procedur. Wartością dodaną jest możliwość wzajemnego wspierania się przez wykorzystane techniki na poszczególnych etapach. Zaobserwowane w terenie obiekty materialne mogą stanowić pretekst do ponownego przyjrzenia się mapom archiwalnym lub zadania pytań w trakcie wywiadu, narracje uczestniczek i uczestników

wywiadów mogą zaś kierować uwagę badacza na poszczególne elementy krajobrazu. Mogą zatem sprzyjać uzyskiwaniu nasycenia teoretycznego. Oprócz zalet stosowanie wielu technik niesie pewne konsekwencje – powoduje wytwarzanie znacznej ilości materiału, która wymaga większego nakładu pracy związanego z ich zabezpieczaniem, porządkowaniem i analizą, jednak stosowanie procedur wywodzących się z metodologii teorii ugruntowanej – jak to opisuje Anna Kacperczyk – może sprzyjać rozwiązaniu tego problemu.

Fakt, że techniki wspierają się wzajemnie, może stanowić także wyzwanie dla planu badań. Dlatego nie należy traktować go sztywno. Wprawdzie opisałem procedurę, która wykazywała skuteczność podczas mojego pilotażu, ale warto zostawić pewien margines swobody, aby mieć możliwość dokonywania próbkowania teoretycznego (Charmaz, 2009; Glaser, Strauss, 2009). Istotą badań jakościowych jest bowiem elastyczność i podążanie za wytwarzaną wiedzą w taki sposób, aby objąć interesujące zjawisko możliwie najbardziej szczegółowo i z możliwie wielu perspektyw. Nie powinno się traktować na przykład analizy map i dokumentów na początkowym etapie jako definitywnie zamkniętej, ponieważ informacje zgromadzone podczas wywiadów mogą skłonić do ponownego przeszukania materiałów pisemnych pod kątem nowej wiedzy. Zebrane opowieści wskazują także na nowe miejsca, które warto eksplorować i poszerzyć w ten sposób teren badań.

Bibliografia

- Anderson Jon (2004), *Talking whilst walking: A geographical archaeology of knowledge*, „Area”, vol. 36(3), s. 254–261, <https://doi.org/10.1111/j.0004-0894.2004.00222.x>
- Anderson Leon (2014), *Autoetnografia analityczna*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. X, nr 3, s. 144–167.
- Angrosino Michael (2010), *Badania etnograficzne i obserwacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Banks Marcus (2013), *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barth Fredrik (2006), *Grupy i granice etniczne: społeczna organizacja różnic kulturowych*, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 348–380.
- Bartkowski Jerzy (2003), *Tradycja i polityka. Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Brambilla Chiara (2015), *Exploring the Critical Potential of the Borderscapes Concept*, „Geopolitics”, vol. 20(1), s. 14–34, <https://doi.org/10.1080/14650045.2014.884561>
- Brambilla Chiara, Laine Jussi, Scott James Wesley, Bocchi Gianluca (red.) (2015), *Borderscaping: Imaginations and practices of border making*, Burlington: Ashgate.
- Brunet-Jailly Emmanuel (2017), *On the agency of borderlands*, [w:] A. Grichting, M. Zebich-Knos (red.), *The social ecology of border landscapes*, London–New York: Anthem Press.

- Bukraba-Rylska Izabella (2007), *A hundred years of village monographs in Poland. Jubilee reflections*, „Polish Sociological Review”, vol. 160(4), s. 499–511.
- Charmaz Kathy (2009), *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Clifford James (2006), *Praktyki przestrzenne. Badania terenowe, podróże i praktyki dyscyplinujące w antropologii*, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 139–179.
- Cohen Anthony P. (1985), *The symbolic construction of community*, London: Routledge.
- Crampton Jeremy W. (1996), *Postmodernity and the territorial discourse of peace*, „GeoJournal”, vol. 39(4), s. 353–361.
- Crampton Jeremy W. (2001), *Maps as social constructions: power, communication and visualization*, „Progress in Human Geography”, vol. 25(2), s. 235–252, <https://doi.org/10.1191/030913201678580494>
- Czerny Andrzej (2015), *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, [w:] A. Czerny (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, s. 11–84.
- Ćwiek-Rogalska Karolina (2017), *Zapamiętane w krajobrazie: krajobraz kulturowy czesko-niemieckiego pogranicza w czasach przemian*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Denzin Norman K., Lincoln Yvonna S. (2009), *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 19–76.
- Dobrowolski Kazimierz (1967), *Teoria podłoża historycznego*, [w:] K. Dobrowolski (red.), *Studia z pogranicza historii i socjologii*, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 6–51.
- Donnan Hastings, Wilson Thomas M. (2007), *Granice tożsamości, narodu, państwa*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Evans James, Jones Phil (2011), *The walking interview: Methodology, mobility and place*, „Applied Geography”, vol. 31(2), s. 849–858, <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2010.09.005>
- Flick Uwe (2011), *Jakość w badaniach jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gądecki Jacek (2011), *Spacer jako forma doświadczenia przestrzeni codzienności*, „Analecta Archaeologica Ressoiviensia”, nr 6, s. 191–200.
- Gibbs Graham (2011), *Analizowanie danych jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Glaser Barney G. (2002), *Constructivist Grounded Theory?*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, vol. 3(3), <https://doi.org/10.17169/fqs-3.3.825>
- Glaser Barney G., Strauss Anselm L. (2009), *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Golka Marian (2009), *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hammersley Martyn, Atkinson Paul (2001), *Metody badań terenowych*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Harley John Brian (1989), *Deconstructing the map*, „Cartographica: The International Journal for Geographic Information and Geovisualization”, vol. 26(2), s. 1–20, <https://doi.org/10.3138/E635-7827-1757-9T53>

Hartshorne Richard (1933), *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, „Annals of the American Association of Geographers”, vol. 23(4), s. 195–228.

Haselsberger Beatrix (2014), *Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people*, „Planning Theory & Practice”, vol. 15(4), s. 505–526, <https://doi.org/10.1080/14649357.2014.963652>

Hirschhausen Béatrice von, Grandits Hannes, Kraft Claudia, Müller Dietmar, Serrier Thomas (2015), *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*, Göttingen: Wallstein Verlag.

Jones Phil, Evans James (2012), *The spatial transcript: analysing mobilities through qualitative GIS*, „Area”, vol. 44(1), s. 92–99, <https://doi.org/10.1111/j.1475-4762.2011.01058.x>

Kacperczyk Anna (2014), *Autoetnografia – technika, metoda, nowy paradygmat? O metodologicznym statusie autoetnografii*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. X, nr 3, s. 32–75.

Kacperczyk Anna (2016), *Spoleczne światy: teoria – empiria – metody badań. Na przykładzie społecznego świata wspinaczki*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Knigge LaDona, Cope Meghan (2006), *Grounded Visualization: Integrating the Analysis of Qualitative and Quantitative Data through Grounded Theory and Visualization*, „Environment and Planning A: Economy and Space”, vol. 38(11), s. 2021–2037, <https://doi.org/10.1068/a37327>

Kolb Bettina (2008), *Involving, Sharing, Analysing – Potential of the Participatory Photo Interview*, „Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research”, vol. 9(3), <https://doi.org/10.17169/FQS-9.3.1155>

Konecki Krzysztof (2000), *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Konecki Krzysztof (2005), *Wizualne wyobrażenia. Główne strategie badawcze w socjologii wizualnej a metodologia teorii ugruntowanej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. I, nr 1, s. 42–63.

Krajewski Marek (2013), *Są w życiu rzeczy... Szkice z socjologii przedmiotów*, Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.

Kula Marcin (2008), *Co zbudować, co zburzyć? O świadectwach pamięci w Polsce w 2007 r.*, „Przegląd Historyczny”, nr 99(1), s. 105–116.

Kurcz Zbigniew (2008), *Przedmiot socjologii pogranicza w świetle polskich doświadczeń*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Polskie pogranicza w procesie przemian*, Wałbrzych: Wałbrzyska Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości, s. 19–28.

Kurczewska Joanna (2015), *Kreacje małych ojczyzn*, „Societas/Communitas”, nr 19–20(1–2), s. 39–64.

Kusenbach Margarethe (2003), *Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool*, „Ethnography”, vol. 4(3), s. 455–485, <https://doi.org/10.1177/146613810343007>

Kvale Steinar (2012), *Prowadzenie wywiadów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kwilecki Andrzej (1988), *Tradycje socjologii polskiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 50(2), s. 237–262.

Lefebvre Henri (1991), *The production of space*, Oxford–Cambridge: Blackwell.

- Lisiecki Stanisław (2009), *O granicach naturalnych, politycznych, społecznych i... granicach w głowie: szkice do socjologii pogranicza polsko-niemieckiego*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Löwis Sabine von (2015), *Phantom borders in the political geography of East Central Europe: An introduction*, „Erdkunde”, vol. 69(2), s. 99–106, <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.01>
- Łukasiuk Magdalena (2011), *Socjologia architektury w badaniach krajobrazu kulturowego miasta*, „Przegląd Socjologiczny”, nr 60(2–3), s. 93–110.
- Macdonald Sharon (2013), *Memorylands: Heritage and identity in Europe today*, London: Routledge.
- Malicki Krzysztof (2016), *70 lat po Zagładzie: przeszłość Żydów w pamięci zbiorowej mieszkańców Rzeszowa*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Marcus George E. (1995), *Ethnography in/of the world system: The emergence of multi-sited ethnography*, „Annual Review of Anthropology”, vol. 24, s. 95–117.
- Martini Natalia (2020), *Using GPS and GIS to Enrich the Walk-along Method*, „Field Methods”, vol. 32(2), s. 180–192, <https://doi.org/10.1177/1525822X20905257>
- Nowak Jacek (2011), *Społeczne reguły pamiętania: antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nózka Marcjanna, Martini Natalia (2015), *Metody mobilne i wizualne w praktyce badawczej. Zastosowanie fotospaceru w socjologicznych badaniach map mentalnych i zachowań terytorialnych ludzi*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XI, nr 4, s. 34–50.
- Ossowski Stanisław (1984), *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pink Sarah (2007), *Walking with video*, „Visual Studies”, vol. 22(3), s. 240–252, <https://doi.org/10.1080/14725860701657142>
- Pokojska Justyna (2017), *Granice na pograniczu? Przypadek pogranicza polsko-słowackiego Sromowce Niżne – Czerwony Klasztor*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Porczyński Dominik, Wojakowski Dariusz (2020), *Borderlands from the resilience perspective: Diversification of state borders in former Austrian Galicia*, „Regional Science Policy & Practice”, vol. 12(5), s. 793–813, <https://doi.org/10.1111/rsp3.12306>
- Sacha Magdalena Izabella (2014), *Z biegiem Piaśnicy. Miejsca pamięci wokół „granicy fantomowej” na Północnych Kaszubach*, „Przegląd Zachodni”, nr 352(3), s. 169–183.
- Sadowski Andrzej (2008), *Pogranicze – Pograniczność – Tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, nr 14, s. 17–30.
- Sadowski Andrzej (2019), *Społeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Sadowski Andrzej, Czerniawska Mirosława (1999), *Tożsamość Polaków na pograniczach*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Siemaszko Jerzy (2018), *Ewolucja i rozwój metody AZP z punktu widzenia praktyka*, „Kurier Konserwatorski”, nr 15, s. 7–14.
- Silverman David (2008), *Prowadzenie badań jakościowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Słomka Jan (2021), *Pamiętniki włościanina: od pańszczyzny do dni dzisiejszych*, Tarnów: Studio Książki.

Sobczyński Marek (1993), *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, t. 14, Warszawa: Wydawnictwa Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.

Szlachcicowa Irena (2019), *Borderscapes – krajobrazy granic jako nowa perspektywa badań*, „Politeja”, nr 58(1), s. 15–29, <https://doi.org/10.12797/Politeja.16.2019.58.02>

Szpociński Andrzej (2014), *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae”, nr 17(4), s. 17–26.

Šimon Martin (2015), *Measuring phantom borders: the case of Czech/Czechoslovakian electoral geography*, „Erdkunde”, vol. 69(2), s. 139–150, <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.04>

Titles and Abstracts of Papers: St. Louis, 1935 (1936), „Annals of the Association of American Geographers”, vol. 26(1), s. 38–89, <https://doi.org/10.1080/00045603609357147>

Traba Robert (2017), *Krajobraz kulturowy: strategie badawcze i interpretacje. Uwagi wstępne*, [w:] R. Traba, V. Julkowska, T. Stryjakiewicz, *Krajobrazy kulturowe*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, s. 11–24.

Wiśniewski Rafał, Pol Grażyna (2021), *Acting for the Local Community: Hybrid Ethnography in the Careers of Local Culture Animators*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XVII, nr 3, s. 164–183, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.17.3.09>

Włodarek Mateusz (2021), *Studia socjologiczne nad architekturą. W stronę architektury jako procesu (re)konstruowania*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 65(3), s. 107–124, <https://doi.org/10.35757/KiS.2021.65.3.6>

Wojakowski Dariusz (2002a), *O technice malowania obrazów, czyli teoretyczne dylematy socjologii pogranicza*, „Przegląd Polonijny”, nr 29(3), s. 39–56.

Wojakowski Dariusz (2002b), *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Wojakowski Dariusz (2007), *Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.

Wojakowski Dariusz (2013), *Kłopoty z pograniczem. Socjologia wobec tradycji i ponowoczesności*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej”, nr 65, s. 419–431.

Zarycki Tomasz (2015), *The electoral geography of Poland: between stable spatial structures and their changing interpretations*, „Erdkunde”, vol. 69(2), s. 107–124, <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2015.02.02>

Cytowanie

Dominik Porczyński (2024), *Badanie pogranicza fantomowego. Omówienie technik i procedur*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 90–117, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.05>

Studying the Phantom Borderland: A Discussion of Techniques and Procedures

Abstract: In the paper, I undertake the problem of conducting research of the borderland of former Galicia and the Kingdom of Poland on the example of the project I carried out at the turn of 2021 and 2022. Because of the complexity of the problem, the procedure requires the integration of the borderland studies with approaches focused on the exploration of the relationship between the past and the present. It is necessary to reach the local and external actors; collect spatial, material, narrative, and embodied data; and recall values, attitudes, products, and practices.

In the text, I discuss the approach inspired by the multi-sited ethnography concept, including the mobility of the studied territory inhabitants and the involvement of the external structures of power. I indicate the ways in which this perspective can integrate different techniques: the analysis of maps and documents, observation, interviews, and go-alongs to produce rich, mutually complementary data, allowing possibly the best understanding of the research topic.

Keywords: phantom border, mobile methods, collective memory, maps, borderscaping

Domain Ontology: The New Method of Mapping the Field of Qualitative Research Practices¹

Grzegorz Bryda
Jagiellonian University in Krakow, Poland

Joanna Gajda
Independent scholar

Natalia Martini
Humboldt University of Berlin

Daniel Płatek
Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.06>

Keywords:

meta-analysis,
qualitative research,
domain ontology,
dictionary-based
content analysis, text
mining

Abstract: Already in the early 1990s, one could encounter the opinion that the state in which the field of qualitative research finds itself bears the hallmarks of the ‘curse of abundance’. Since then, the phenomenon of proliferation in the field has continued to gain momentum. Due to the dynamic growth of qualitative variants of research methodologies, methods and techniques, as well as the enormous internal diversity of the field, qualitative researchers are struggling to orient themselves in the field of their own research practice. Increasingly, many researchers signal the need to systematize their knowledge of the numerous contemporary variants of qualitative research practice. This article responds to this need. It presents a model of the field of contemporary qualitative research based on the IT concept of domain ontology, developed based on a multidimensional content analysis of five dominant methodological

¹ This article presents the findings of a research project entitled “The domain ontology as a model of knowledge representation about the contemporary field of qualitative research”. Conducted from 2017 to 2021, the project was led by Grzegorz Bryda and his team, with funding from the Polish National Science Center under the program OPUS 12, specifically in the category HS6_13, which focuses on theoretical sociology, methodological orientations, and empirical research variants. The project, bearing the Agreement Number 2016/23/B/HS6/00301, was executed by the Jagiellonian University’s Faculty of Philosophy.

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

journals presented in the form of a semantic network. The proposed model gives an insight into the essential elements of the field (epistemological approaches, data collection and analysis methods, classified into 369 ontological classes), as well as shows their clusters and inter-class relationships. It indicates the existence of three sub-fields characterized by the presence of different approaches and research methods, which differ in density and the strength of relationships. The ontological model of the qualitative research field is an important step toward the development of a domain qualitative research knowledge base, i.e., an information system organizing methodological knowledge that allows for trend monitoring, knowledge management, and effective use of knowledge in research practice.

Grzegorz Bryda

PhD, an Assistant Professor at Jagiellonian University's Institute of Sociology. He specializes in Cognitive Sociology, Digital Sociology, Qualitative and Mixed Research Methodology, with a focus on AI, LLM, and NLP/NLU applications in Content and Narrative Analysis. His expertise extends to CAQDAS, Social Science Computing, Text Mining and Digital Humanities. Formerly a Senior Consultant in Statistical Analysis and Data Mining at SPSS Polska (now IBM Predictive Solutions), he served as the Rector's Proxy for Quality Assurance Evaluation at Jagiellonian University (2008–2017). Currently, he leads the CAQDAS TM Lab and the Summer School for Qualitative Data Analysis and Research Methods.

e-mail: grzegorz.bryda@uj.edu.pl

Joanna Gajda

PhD, independent scholar, political scientist, and sociologist. She worked as a lecturer at the Pedagogical University and as a researcher at the Jagiellonian University in Kraków. Now, she is actively conducting a research project for business. Her research interests include the analysis of the use and application of qualitative methods in areas that are or may be defined as 'political,' and the potential re-analysis of qualitative data within the realm of business.

e-mail: gajda.aska@gmail.com

Natalia Martini

PhD, a researcher at the Georg Simmel Center for Metropolitan Studies, Humboldt University of Berlin. She has a strong interest in urban everyday life and creative methodological approaches for studying its varied spatialities and temporalities. Her work cuts across sociology and human geography, and favors an activist approach to scholarship. Natalia received her PhD from the Jagiellonian University in Kraków. She examined practices of inhabiting the city in a homeless situation. Her current research focuses on urban care.

e-mail: natalia.ewa.martini@gmail.com

Daniel Płatek

PhD, sociologist, affiliated at the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences. He is engaged in research on protests and collective mobilizations, sociological theory, historical sociology, and the use of social networks in research where press mentions are the source of data. Among his interests is also the use of NLP tools to analyze the processes that govern science.

e-mail: dplatek21@gmail.com

It is better to travel through a single land with a thousand pairs of eyes than a thousand lands with a single pair of eyes.

M. Proust

Introduction

As early as the early 1990s, it was argued that the state of the field of qualitative research was the 'curse of abundance'. 'Researchers have never before had so many paradigms, strategies of inquiry, and methods of analysis to draw upon and utilize' wrote Norman Denzin and Yvonna Lincoln (1994: 11) at the time. Since then, the phenomenon of proliferation in the field of qualitative research has taken hold. The creative overcoming of limitations realized during the triple crisis affecting the spheres of representation, legitimacy, and impact of qualitative research practice (cf. Denzin, Lincoln, 1994; 2005; 2011), has been accompanied by institutional pressure for innovation (Travers, 2009), resulting in the continuous development of new ways of research (Taylor, Coffey, 2009). This trend is reinforced by the penetration of qualitative methods into many different disciplines and hence contexts and areas of research. It is also reinforced by the acceleration of changes taking place in the social world, including through the development of new technologies, to which qualitative research methodology is trying to adapt. When confronted with new interdisciplinary research questions, traditional qualitative methods, born in anthropology and sociology, undergo adaptive modification or radical change (Wiles, Crow, Pain, 2011). The proliferation of the very ways in which qualitative research is conceptualized and carried out is also accompanied by an exponential growth of knowledge about it, particularly in the form of scientific articles published in dedicated journals, the growth of which has been observed since the beginning of the 21st century (Atkinson, 2005). New and numerous testimonies of individual qualitative research practices confirm the premise that the open nature of a qualitative research project resists relentlessly trying to capture it with a single, simple paradigm (Denzin, Lincoln, 2011). They also point to the increasing fragmentation of the qualitative research field, which goes hand in hand with increasing specialization in narrow sub-areas of qualitative research practice (Atkinson, 2005).

Due to the enormous internal differentiation of the field of contemporary qualitative research and the accompanying terminological confusion (Knoblauch, Flick, Maeder, 2005), qualitative researchers struggle to orient themselves within the domain of their own research practice. Following Paul Atkinson, one may say that the 'current state of qualitative research and research methods is confused' (Atkinson, 2005). This opinion is shared by editors of methodological journals (see, among others, Chenail, 2009) and authors of analyses synthesizing qualitative research findings (see, among others, Sandelowski, Barroso, 2003). They call attention to the low level of methodological awareness found among qualitative researchers. This is evidenced by, among other things, a lack of coherence between the research questions posed (implying the utilization of certain methodological strategies) and the strategies actually applied; between the methodological trends and research methods to which the practitioners refer and the methodological solutions which are, in fact, implemented; and between

the methodological orientations declared (assuming the presentation of results in a specific manner) and the results which are finally described (Sandelowski, Barroso, 2003; Chenail, 2009). The need to deal with the negative consequences of the 'curse of abundance' in the field of contemporary qualitative research is also signaled by researchers themselves. During professional conferences, they are more and more often addressing topics directly related to the issues of organizing knowledge about different variants of qualitative research practice and reducing the complexity of the semantic space of the field of contemporary qualitative research. They also complain about the lack of established and widely accepted criteria for evaluating qualitative research procedures and results (Ravenek, Rudman, 2013). Moreover, the increased methodological awareness of qualitative researchers gains relevance in the face of the contemporary debate on standards for practicing evidence-based science, which questions the credibility of research findings conducted by means of qualitative methods and, consequently, questions their social utility as unhelpful to policy makers (Lester, O'Reilly, 2015). The basis for formulating arguments to defend the status of qualitative research practice should be an in-depth, critical reflection on the current condition of the qualitative research field, which is encouraged by our ongoing project to develop a domain ontology of qualitative research.

This article presents a model for mapping and representing knowledge about the field of contemporary qualitative research, based on the IT-derived concept of domain ontology (Gruber, 1993; Munn, Smith, 2008), the methodology of dictionary-based content analysis (Short, McKenny, Reid, 2018) and the notion of semantic networks as a way of representing knowledge (Quillian, 1968). The term 'domain ontology' comes from knowledge engineering. It is used to describe an 'explicit formal specification of the terms in the domain of discourse and relations among them' (Gruber, 1993). Domain ontologies represent knowledge of a specific discipline or field through a specification of the 'terms used in a [...] domain, the definition of relationships among the terms, and the expression of the relationships in a hierarchical structure' (Lim, Song, Lee, 2004). They provide a systematic account of what 'exists' in particular domains, expressed in a way that can be processed by information systems.

Understood in this way, ontologies form conceptual patterns that reflect the structure of domains, providing insight into their classified elements and mutual configurations. Ontologies are knowledge models with two basic characteristics: 1) they are expressed in formal languages with well-defined semantics and 2) they are based on a common, conventional understanding and definition of concepts and the relationships between them in each community. As a way of representing the semantic space of a particular domain, ontologies provide a basis for communication between researchers, fostering the formation of a coherent way of addressing its themes. The consequence of creating domain ontologies may be the construction of knowledge bases, i.e. information systems organizing knowledge, which allow for monitoring trends, managing knowledge and its effective use in research practice. The domain ontology presented in this paper was created with usage of the methodology of dictionary-based content analysis and semantic networks. To create it, we used a classification dictionary developed based on multidimensional content analysis of articles from five leading methodological journals. The dictionary contains classes of methodological objects (such as epistemological approaches, data collection and analysis methods). A semantic network (Helbig, 2006) illustrates relationships

between the classes. The proposed approach to the analysis of the field of contemporary qualitative research is thus based on a system of networked knowledge representation that facilitates the analysis and presentation of the complex relations between the different elements of the field. In contrast to traditional thesauri or dictionaries, networks enable a holistic, structural view of what is happening in the knowledge field under analysis (Newman, Barabási, Watts, 2006). At the same time, thanks to the existence of a rich spectrum of metrics, we can ‘measure’ the strength of relationships between different classes of methodological objects.

We believe that the development of domain ontology – reflecting the qualitative research design – is an important step towards a digital compendium of knowledge about variants of qualitative research practices and, consequently, a platform for the exchange of experiences, leading to the improvement of research methods, as well as their better transparency, and thus to an increase in confidence in the results of qualitative research. Our project is part of a more general trend of systematizing knowledge (exemplified by Duevel, 2019) and interdisciplinary meta-reflection on practicing science (known as ‘science of science’). It is based on the analysis of large data sets, with the aim to learn the rules and regularities that govern the functioning of science. The subject of research in this area is productivity and creativity in science, as well as how the field of research is shaped, what research topics emerge, which methods and techniques are most often used in it, and which only marginally (Wang, Barabási, 2021).

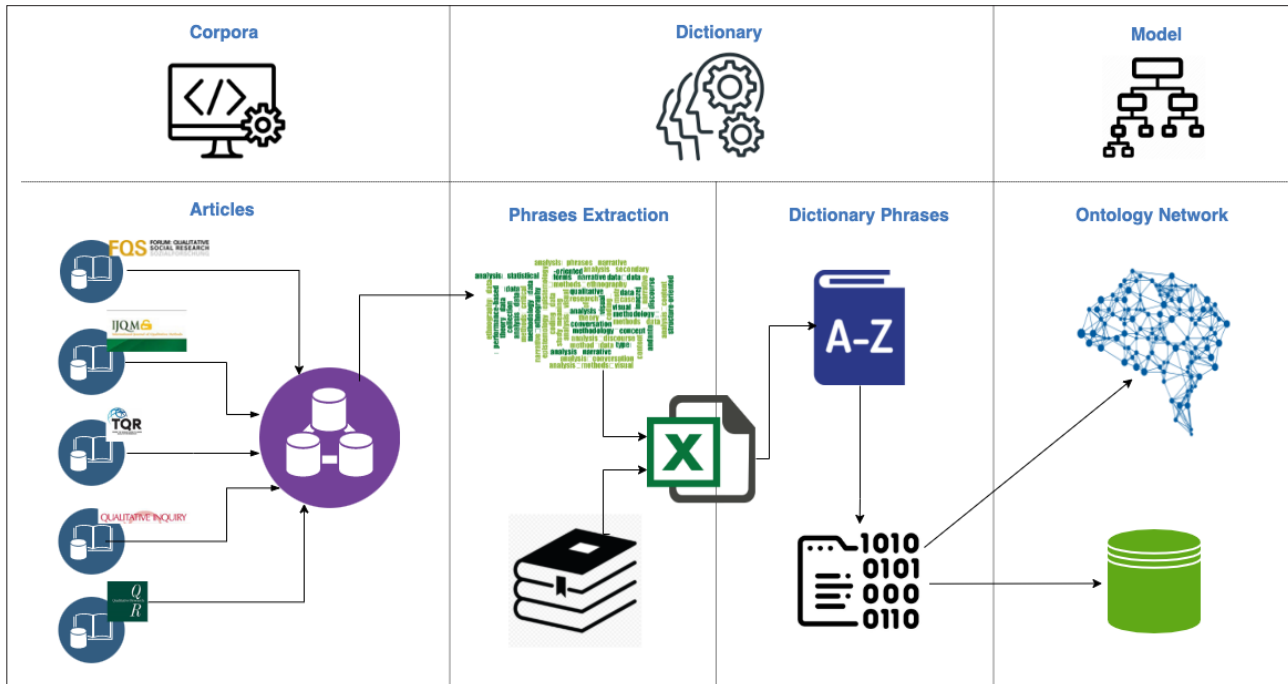
The article consists of a presentation of the methodology of the process of creating a domain ontology, starting with building a corpus of articles, extracting methodological phrases, developing and implementing a classification dictionary, and visualizing the relationships between the elements of the qualitative research field highlighted in the dictionary. Then, we characterize the field of contemporary qualitative research based on the interpretation of relations between the elements of the field visualized in the semantic network. The whole work ends with a reflection on the possibilities opened by the creation of a domain ontology for the methodology of qualitative research.

Methodology and analysis strategy

The adopted strategy for creating a domain ontology for qualitative research was aimed at discovering and systematizing methodological knowledge reflected in the living language used by researchers when describing their projects in articles published in scientific journals. The articles represent a variety of ways of conceptualizing and carrying out qualitative research, including those that, because of their originality or uniqueness, do not (yet) belong to the canon shaped by anthologies and textbooks. Due to their relatively short publication cycle, methodological journals are much quicker to react to changes occurring in the field of qualitative research, making it possible to spot trends not sanctioned by tradition. To a much greater extent, they also reflect the multitude of voices behind the diversity of qualitative research practice, which consists of the thoughts and actions of both authorities and novices and representatives of different disciplines.

In the process of building an ontology model of the field of contemporary qualitative research based on a multidimensional content analysis of methodological journals, we moved from traditional qualitative analysis, based on a text coding procedure, to quantitative content analysis. In our methodological approach, we combine corpus linguistics methods with computer-assisted qualitative data analysis (CAQDAS), content analysis, as well as natural language processing and text mining procedures (Berry 2004; Wiedemann, 2013; Bryda, Tomanek, 2014; Bryda, 2014; 2019; 2020). In the realm of contemporary qualitative research field, the shift from traditional qualitative analysis to a multidimensional approach combining quantitative content analysis, corpus linguistics, CAQDAS, and natural language processing (NLP)/text mining is driven by several compelling reasons. Firstly, the integration of quantitative methods addresses the limitations of manual text coding in traditional qualitative analysis, which can be subjective and constrained in scope. This shift allows for a more comprehensive and in-depth analysis of large volumes of data typically found in methodological journals, offering a broader perspective of the research field. Secondly, the use of quantitative content analysis and NLP/text mining techniques enhances objectivity and consistency in the analysis process. This is particularly important for developing a reliable and valid ontology model, as these methods help mitigate human bias and ensure uniformity in data interpretation. Efficiency and scalability are also key factors. The adoption of computer-assisted methods such as CAQDAS and NLP significantly accelerates the data analysis process, a vital aspect when dealing with extensive datasets. Moreover, these techniques excel at identifying complex patterns, trends, and relationships in text data, which might be overlooked or too labor-intensive to discern manually. Another advantage is the interdisciplinary nature of this approach. By merging corpus linguistics with CAQDAS and content analysis, the methodology benefits from a diverse range of insights, leading to a more robust and comprehensive understanding of qualitative research. Furthermore, contemporary qualitative research often involves diverse and evolving data formats. NLP and text mining are particularly adept at adapting to and analyzing these varied types of data. This adaptability is crucial for an accurate and relevant analysis in today's fast-evolving research landscape. Lastly, the use of advanced computational techniques significantly contributes to enhancing the ontology model. These methods enable the creation of a more detailed and precise model, capturing the complexities and nuances of contemporary qualitative research. In conclusion, this transition aims to harness the strengths of both qualitative and quantitative methodologies, utilizing state-of-the-art computational techniques to enrich the depth, accuracy, objectivity, and efficiency of the analysis. This fusion is essential for constructing an ontology model that accurately reflects the intricate and dynamic nature of contemporary qualitative research. The result of this fusion is the ontology classification dictionary of epistemological approaches and methods for collecting and analyzing the data described in the analyzed articles, which was then used to develop a domain ontology and visualize the relationships between ontology classes. The creation of the dictionary and ontology was a process consisting of four steps according to the following blueprint.

Figure 1. Blueprint for building the classification dictionary and the domain ontology model

Source: Authors' own study.

Creating a corpus of articles

The first stage focused on creating a corpus of texts. Subject to analysis were scientific full range of articles published between 1990 and 2020 in five leading methodological journals: “Qualitative Inquiry” (QI), “Qualitative Research” (QR), “International Journal of Qualitative Methodology” (IJQM), “The Qualitative Report” (TQR) and “Forum: Qualitative Social Research” (FQSR). The selection of journals for this study was guided by their distinctive role and position in the global community of qualitative researchers, as evidenced by high Impact Factor values, as well as the interdisciplinary nature of these journals. This approach was intended to mitigate potential biases associated with discipline- or subject-specific methodologies. Such situations may be common in more specialized journals such as “Qualitative Health Research” or “Qualitative Research in Education”. By focusing on these selected journals, our intention was to capture a comprehensive understanding of how qualitative research is conceptualized and practiced worldwide in the qualitative research community (Archibald et al., 2015). The scope between 1990 and 2020 has been demarcated by the year in which the oldest among the analyzed journals, TQR, was established and the year when the data collection stage within our project ended.

The raw files downloaded from the journals’ servers were converted to the txt. format. In the corpus, metadata such as publisher, journal title, year of publication, and author were entered for each article. We divided the article structure into title, abstract, keywords, body (the content of the article), and bibliography/references. We selected only articles written in English due to the need to standardize

the corpus and the subsequent coding procedure. The original corpus contained 8,267 articles. The exclusion of non-English texts from the analysis and the lack of access to the content of the oldest articles reduced the corpus to 7,524 articles. Finally, after applying the criteria of analytical inclusion: complete texts, scientific articles, we omitted reviews, editorials, conference reports, and poems. Other types of content serve different purposes, such as evaluation, opinion, or artistic expression. The corpus includes 7,281 articles from the five journals mentioned above.

Table 1. Journal corpora structure

Journal	Years	Articles	% Articles
TQR	1990–2020*	2,371	32.6%
FQS	2000–2020	1,140	15.7%
IJQM	2002–2020	927	12.7%
QR	2001–2020	1,114	15.3%
QI	1995–2020	1,729	23.7%
Total	1990–2020	7,281	100%

* No articles were published in 1993, 1998 and 1999.

Source: Authors' own study.

The extraction of methodological phrases

In the second stage, we drew a sample of articles (a third of the texts in the corpus)² and then read the selected articles and manually extracted phrases that were linguistic indicators of epistemological approaches, data collection and analysis methods. These are, on the one hand, the proper names of approaches and methods (e.g., 'digital ethnography', 'dyadic interview'), and on the other hand – linguistic expressions indicating their use (e.g., 'interview design'; 'interview protocol'; 'ethno-diary'). Owing to the sample, we also obtained linguistic patterns that we used in the process of automatic indexing and coding of the entire corpus of articles while checking the contexts in which the phrases occurred. The process of manual extraction of phrases took about a year and a half, as team members had to read whole texts and select phrases from them that could be considered methodological. We used two-step collaborative validation process. Manually extracted phrases were sent to the coordinator and he created a database from them. The database was then subject to cleaning. The team of coders worked on collections of assigned articles using the Antconc, the QDAMiner, and the Wordstat software, as well as the Django database specially created for the project. Then, using the linguistic

² This division is consistent with the methodological assumptions of Big Data, where in the process of analysis a dataset is divided into two subsets: learning, on which the model/tool is developed, and test, on which the model/tool is verified and validated. In practice, this division corresponds to the learning/testing set: 50/50 or 30/70.

patterns for phrases obtained in the previous stage, the articles were subjected to linguistic analysis using Sketch Engine software, the Oneclick. The aim of this analysis was an in-depth, automatic extraction of additional phrases and linguistic indicators. Finally, all phrases were analyzed by the research team in the context of their use in the articles (KWIC/KPIC) before being included in a dictionary classifying elements of contemporary qualitative research. The combination of manual and computer-assisted work by the research team and coders was an important step toward building the dictionary and creating a domain ontology. It made it possible to increase the face validity of the classification dictionary, its subsequent validation, and the creation of search patterns for methodological expressions. Thus, through the extraction and revision of phrases, a viable collection of proper names and linguistic indicators of specific research practices cited by article authors was created. The phrases extracted from the articles, in line with the notion of triangulation, were supplemented with linguistic phrases and expressions present in leading book publications on qualitative research methodology from the period 2006–2020 (see Appendix). This work was regarded as a complementary effort to the existing dictionary, aiming to incorporate instances of research practices that were referenced in the index of textbooks. These phrases had not yet been directly observed within the articles, and their inclusion in the dictionary served the purpose of preventing their omission or misclassification. In anticipation of their potential emergence in future articles, provisions have been made to accommodate their incorporation into the dictionary. Consequently, the resultant classification dictionary became an exhaustive collection of methodological language objects present in the analyzed corpus.

In our research approach, as detailed in the paper, we meticulously implemented a series of strategies to establish the credibility of our document analysis process and to ensure that biases are effectively avoided, leading to conclusions. We maintained a high level of methodological clarity. This was achieved by clearly outlining the methods used for document selection, analysis, and interpretation, making our research process open for scrutiny and validation. Understanding the importance of varied perspectives, we incorporated a full range of document from journal sources. This diversity helped mitigate the risk of bias that might arise from relying on a single journal. In addition, we employed cross-verification techniques across multiple documents to bolster the reliability of findings, identifying and correcting any inconsistencies or biases presented in individual documents. We assess the credibility, context, purpose, and potential biases of the authors of each document we analyze. Reflexivity is a key practice in research approach. We continuously reflected on and critiqued our own biases and how they might influence our analysis, ensuring a more objective approach. Peer review and feedback are integral components of our methodology. We subjected our analysis to scrutiny in identifying potential biases and blind spots. Researcher's triangulation and using multiple text analysis methods is another strategy we employed to confirm findings and strengthen the validity of this study. We consistently and sequentially applied analytical frameworks across all documents to maintain objectivity. Through these rigorous and methodical strategies, we ensure that our research not only addresses potential biases in document analysis but also enhances the credibility and persuasiveness of our conclusions, making a significant contribution to this field of study.

Building the dictionary

Building the classification dictionary of the elements of the qualitative research field was the final analytical step. It provided a bridge between the research practices described in the articles and the ontological system of knowledge representation of the field of contemporary qualitative research. In the process of building the classification dictionary, we adopted an inductive-deductive approach – we undertook a structured approach, blending inductive and deductive methodologies. The work proceeded in several stages, providing a systematic framework for representing elements of qualitative research.

The construction of the dictionary began with a detailed review of all the linguistic phrases and expressions collected in the previous phase (there were nearly 25,000 of them), which allowed us to become fully acquainted and familiar with the richness of the language of qualitative research methodology. By inductive analysis we identified key concepts and themes emerging directly from the data, leading to the creation of dictionary preliminary categories.

Then, we then refined these categories deductively, applying theoretical context to ensure systematic structuring frameworks. We proceeded to a compact division of phrases into sets. We distinguished seven main ones, three each in data collection and data analysis, and one referring to the paradigm adopted in the research (epistemological approaches) (see Table 2).

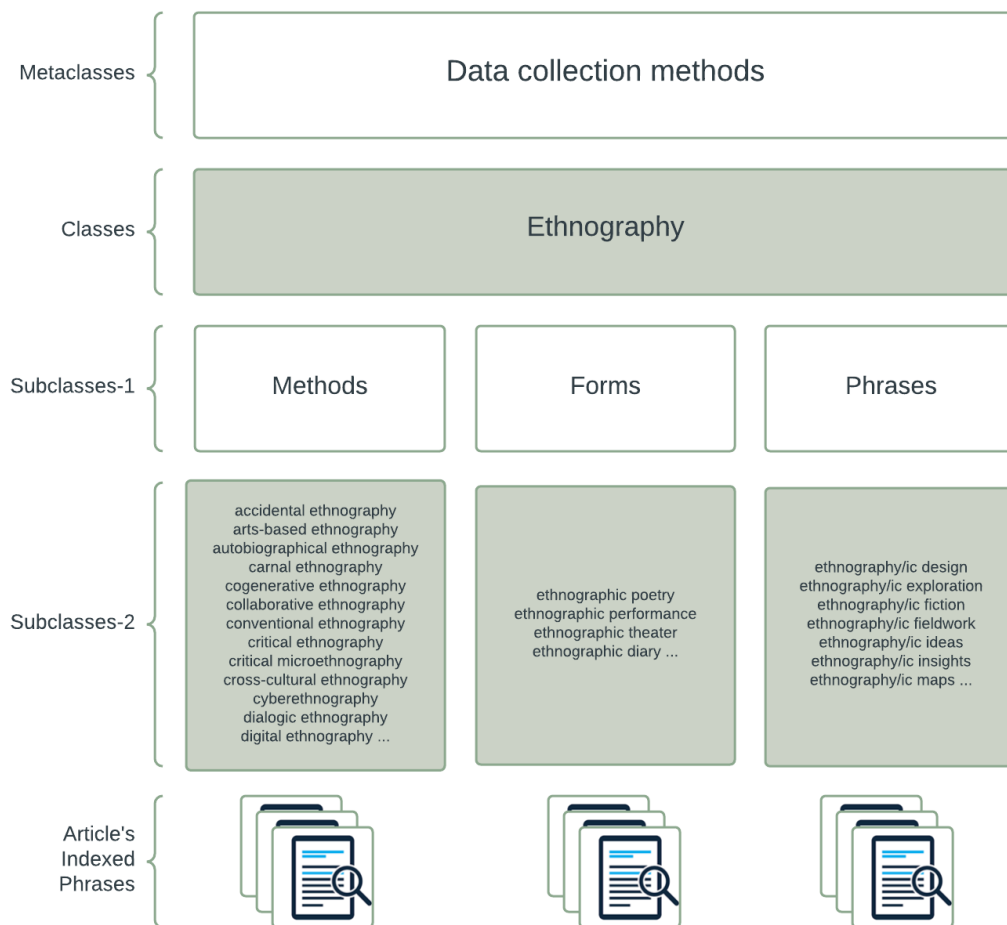
Lastly, guided by the need to reflect the research process in the domain ontology, we decided to choose three aspects: epistemological approaches and data collection and analysis methods. This choice was also determined by the high fragmentation and diversity of the elements of the qualitative research field, which made the subsequent use of the glossary and interpretation of the results difficult.

The epistemological approaches referred to broader paradigms of methodological thinking and philosophy of science (e.g. materialism, interpretivism), within which were located research methods relating to how data was collected (interview, ethnography) and related methods of data analysis (thematic analysis, content analysis). This division enabled the creation of a general classification framework for the dictionary, the detailed verification and further ordering of phrases, whose three sets (metaclasses in the dictionary) and subsets (classes in the dictionary) mentioned above made up the ontological picture of the field. The review of the extracted phrases within the sets representing data collection and analysis methods showed that they were characterized by polysemy and had different designations related to their use in articles. The phrases collected in this set referred to the proper names of methods or types of methods, the object of research, the type of research material generated by specific methods, the designation of products of the research process, forms of dissemination of research results, as well as research activities related to the application of a given method. To avoid polysemy, we decided to introduce an indirect division of phrases in the dictionary into three ontological categories: methods, forms, and phrases. The methods category includes explicitly expressed proper names of research methods (e.g., 'semi-structured interview') or their types (e.g., 'arts-based methods'). The forms category includes the names of both the object of study and the

research material (e.g., ‘narrative’, ‘biography’), or the research product or method of presenting the results (e.g., ‘film’, ‘drawing’). Phrases, on the other hand, are linguistic expressions that have specific designations related to the methods in question, but do not explicitly name them (e.g., ‘interview protocol’, ‘autoethnographic reflection’).

Following the logic of ontology creation, we also performed semantic reduction within classes and subclasses. In cases of synonymic similarity between phrases representing the same methods of data collection or analysis, we chose the name of the class more frequently occurring in the corpus (e.g., ‘conversation analysis’ instead of ‘conversational analysis’; in this case, the phrase ‘conversational analysis’ became a linguistic indicator of the class ‘conversation analysis’). The final division of all methodological phrases expressed in the structure of the classification dictionary reflects the order of generalization from the most general assignments at the level of metaclasses (set of epistemological approaches, set of data collection methods, set of data analysis methods), through classes (types/types of approaches and methods), to the most specific subclasses (subtypes) and their linguistic indicators (indexed phrases) present in the articles (Figure 2).

Figure 2. Classification dictionary structure

Source: Authors' own study.

The basis for the classification of each phrase was its morphosyntactic structure. Most commonly, a phrase is an adjective-noun or noun-noun combination. Before being assigned to a given class or subclass, each phrase was checked from a semantic point of view. We checked definitions and the linguistic context in which the phrases occur in articles and discussed in the project team the belonging of particular approaches and methods to particular ontology classes. Similarly, in the process of conceptualizing classes and subclasses, we worked interactively in teams, verifying through discussion any ideas for creating separate sets and subsets and classifying individual phrases. In the end, we obtained 369 ontology classes, 1,523 subclasses, and 2,452 indexed phrases in a dictionary classifying the basic elements of the qualitative research field.

Table 2. Ontology dictionary metaclasses

Metaclasses	Classes
Data analysis coding	61
Data analysis methods	128
Data analysis software	42
Data collection type	36
Data collection methods	55
Data collection sampling	6
Epistemological approaches	41
Total	369

Source: Authors' own study.

Dictionary building as collaborative work

These involve both conceptual work (designing the dictionary and class structure) and operational work on the dictionary (reconstructing/indicating relationships between classes, searching for linguistic indexes). The most difficult was to design the structure of ontology classes, to define them and then to group them according to the principle that each object was an index of a specific method. In practice, we had to deal with a huge amount of data: articles, which had to be selected and browsed, and phrases (language expressions), which had to be extracted, cleaned, and organized manually in the dictionary. At the same time, in accordance with the assumption of not relying on classification schemes present in methodological literature, we looked for a data-embedded, summary way of ordering the structure of the classes. We verified the bottom-up created structure analytically, moving from metaclasses, through classes to linguistic phrases (from sets to the objects belonging to them). Yet another challenge was to find a computer software to support the creation of the dictionary, which would allow the research team to work synchronously, given its spatial dispersion and different IT

and analytical competencies. In the end, a spreadsheet proved to be the most functional tool. It enabled teamwork in the period marred by the COVID-19 pandemic, compiling and uploading data, organizing phrases after extraction, and working on ontology classes. Working systematically with the spreadsheet and reading the phrases was an arduous task requiring patience and regularity. The plurality of attitudes and thinking styles of the project team members required a lot of discussions on the final structure of the classes and the dictionary itself. Phrases and classes were repeatedly reviewed in task subgroups and collectively before finding their place in the dictionary. For the more controversial examples, we discussed them as a team, checked the contexts of usage in the corpus and the existing definitions. It took a very long time to prepare the data for analysis due to the diversity of templates used by the publishers, the impossibility of converting files or removing information noise (meta-tags hidden in the text). Therefore, at this stage of data pre-processing, we used Python natural language processing scripts prepared just for this purpose. The conceptual and analytical work on the classification dictionary and its validation and testing took almost three years. The developed classification dictionary is an analytical model that can be used for a systematic study of relations between ontology classes, as well as for monitoring the dynamics of the field of qualitative research (studying changes in relationships over time). Increasing knowledge and competence in qualitative research methodology is an undisputed advantage. Working with linguistic phrases and expressions for many months has allowed us to become familiar with both the rich vocabulary used by qualitative researchers and the dominant methodological language in the field, which has contributed to an increased awareness of the diversity of qualitative research practices. An extremely enriching experience in the work of the research team – made up of people coming from three different research centers – was the clash of *habiti* and points of view concerning the knowledge of methods or forms of qualitative research, and, consequently, negotiating their final place in the dictionary.

Looking at the dictionary and through the dictionary

Just like creating a codebook, building a classification dictionary is an extremely important step in text data analysis. A well-designed codebook or dictionary determines how subsequent stages of analysis and the interpretation of its results will proceed. A classification dictionary is just a transitional stage in text data analysis and the creation of a domain ontology. The value of the dictionary as an analysis tool is determined only by its use regarding a corpus of articles. However, this use requires reflection on how ontology classes are present in articles. Therefore, the most difficult issue in the process of developing an ontology for contemporary qualitative research was to find a way to represent the classes in individual articles and in the corpus as a whole. Text representation is one of the key problems of natural language processing, text mining, and Information Extraction and Retrieval (IER). It involves searching for a suitable numerical representation of the meanings present in the processed text to make them mathematically computable and transformable. In the case of creating an ontology for the field of contemporary qualitative research, this concerns finding a way to represent the presence of methodological classes in the article and in the entire corpus. Based on our own analytical experience and literature review on text representation methods (Jurafsky, Martin, 2009), we decided to use in

the project the TF-IDF method, which is used to calculate the weight of words/phrases based on the number of their occurrences. TF-IDF is the product of two factors: the frequency of a word/phrase in a document (TF, Term Frequency) and the inverse frequency of the word/phrase in all documents (IDF, Inverse Document Frequency). In the TF-IDF model, each document is represented by a vector consisting of the weights of words/phrases present in that document. In simple terms, a document is checked for the individual words/phrases present in it. As a result, 'significance vectors' are created to determine the subject matter of the document. This approach makes it possible to determine the significance of a word/phrase in the context of its occurrence and to eliminate confusion regarding the classification of e.g. homonyms, i.e. identical-looking words with different meanings. In our case, the TF-IDF value refers to the occurrence of a methodological class. The more often a class occurs in the corpus, the lower the IDF score will be. With the TF-IDF statistic, we obtain the weight (relative frequency) of the class occurrence in the analyzed set of documents.

In the domain ontology project, we used n-gram linguistic expressions as indicators of epistemological classes, research method classes, and analytical method classes. N-grams, sequences of 'n' items from a text or speech, are adept at capturing the nuanced contexts that differentiate various academic methodologies and theories. This approach enhances the precision of categorizing text into specific domains, particularly useful in the complex and structured language of academic discourse. Moreover, n-grams facilitate the recognition of recurring linguistic patterns, essential for identifying consistent themes across a range of documents. This capability is particularly advantageous for automated text analysis, enabling efficient handling of large datasets. Additionally, the flexibility of n-grams to adapt to the specific terminologies of different research fields makes them an invaluable tool in building a robust and comprehensive ontology that accurately reflects the diverse methodologies and analytical approaches in various academic disciplines. By using TF-IDF, we obtained measures being indicators of the presence of specific ontology classes. In this way, we were able to create a dictionary representation of knowledge about the field of qualitative research that reports the frequency of occurrence of an ontology class both in an individual article and in a corpus, while at the same time taking into account the appropriate balance of the importance of a given class (thematic saturation) in the whole corpus. TF-IDF shows how a given article presents itself against the entire corpus. It allows comparing the saturation of an article with classes and determining its thematic scope in relation to other articles. It can also be used to group articles according to their thematic similarity. In the process of creating the domain ontology, we used TF-IDF not only to determine the saturation of articles with ontology classes or their thematic scope, but also to create a matrix of class representation in articles and in the whole corpus (article \times class). We then transformed it into a similarity matrix (class \times class), so as to reconstruct the relationships between the distinguished classes: paradigms, research methods, and analytical methods. Finally, we used the method of network analysis to represent the relationships between the ontology classes within the corpus.³ The network is a form of visual representation of

3 Our approach is close to semantic network analysis. This stream of research combines analysis of social ties such as friendship, professional cooperation, information exchange or mutual citation of scientists from different university centers, with a structural analysis of meanings presented as semantic associations. In contrast to this type of analysis, the network presented here does not include relations between social actors but, rather, basic elements of the qualitative research field (epistemological approaches and data collection and analysis methods).

the domain ontology, a map of the relationships between classes as summary indicators of what is happening in the field of contemporary qualitative research.

The first step in creating a visual representation of the domain ontology was the construction of a bi-modal network matrix. In columns, this matrix contained 185 distinguished classes of epistemological approaches, data collection methods and data analysis methods, and in rows – 7,281 articles from five journals. The network was then subjected to an affiliation procedure, i.e., the decomposition of bimodal networks into unimodal (1-mode) ones. It consists in transforming the matrix in such a way that it shows the relationships between the distinguished classes by their weighted distribution in the articles. The most commonly used algorithm here is the sums of cross products algorithm, which performs multiplication in the columns of matrices of the values of node A with node B and summing up the results. However, this procedure can lead to the overestimation of some node links (i.e., despite using the TF-IDF vector in the procedure to weight the classes in the articles, they would tend to cluster in certain journals). This is because some journals are thematically closer to a given ontology class. For example, in the journal “Forum: Qualitative Social Research”, much more was written about ‘metaphor analysis’ and ‘textual analysis’ than in other journals. Such a network will tend to concentrate this subject matter only in that journal. Therefore, we used the Jaccard index, which weighs each link against the overall distribution of participation of the class across all journals. Let us assume that the strength of the links between ‘metaphor analysis’ and ‘textual analysis’ is $10 / (120 + 82 - 10) = 0.05$, where the denominator is the sum of the occurrences of both classes minus the number of occurrences that are common to both classes (in the same journals). The result is a unimodal weighted network showing the distribution of co-occurrences of each class in the corpus. The unimodal network transformed in this way was then used to create a static, visual representation of the domain ontology of contemporary qualitative research of the five analyzed methodological journals from the last 30 years (Figure 3).

The network representation of the ontology of the field of contemporary qualitative research contains 185 classes. The semantic network is composed of nodes and ties.⁴ Each node represents a specific ontology class. The size of a node (point) indicates the degree of links that a given class has with other classes, i.e., the number of interclass relationships in the field. The largest points are the classes most frequently co-occurring with other classes. Each link has a value, which not only reflects the fact of its occurrence, but also indicates how strongly a given class is related to other ontology classes in the corpus. Another feature of a relationship is the distance between two related classes. The further they are from each other, the lower the value of their co-occurrence in the corpus. Conversely, if two nodes (two classes) close to each other can be observed, it means that more often the classes in question co-occur in the corpus. Co-occurrence indicates that researchers exclude or combine certain epistemological classes, collection method classes, and data analysis method classes. The distance between classes also shows how classes combine into specific subsets, forming clusters of approaches

⁴ The semantic network was prepared in the VOSviewer program. In the network visualization of the domain ontology presented above, for the sake of clarity we reduced the number of links to the 1,000 strongest occurrences.

epistemological classes, i.e., interpretivism, phenomenology, feminism, and objectivism. The fourth cluster consists of meta-analysis and case study classes. When studying these clusters, attention should be paid to the total strength of the interclass links which shows that these classes co-occur with one another in the analyzed articles.

The green cluster is formed by 56 ontology classes. Let us highlight some of them: discourse analysis, post-structuralism, cognitivism, or ethnomethodology. Conversational analysis and the paradigm of relativism also stand out. The latter has weak ties with foundationalism, a view that holds that there exist underlying judgments that are the foundation of cognition and that do not require justification through other judgments. So relativism, at least formally, will stand in opposition to this approach. Our study shows how opposing paradigms are used in texts and whether they are often spoken of in terms of their opposites. It is also worth tracing other nodes in the cluster, noting the strength of their connections to particular classes. For example, of great interest is the configuration of the feminist method, which belongs to the red cluster but at the same time is very strongly associated with the blue one. Despite belonging to a particular cluster, the feminist method is not strongly embedded in it and is also related to the classes of the green and blue clusters. By simultaneously tracking class configurations at two levels: global (the whole network and clusters) and individual (particular classes), one can extract useful information from the presented network. The red cluster contains 103 ontology classes, with the lowest density of relationships. It contains diverse classes that are not well-established in the world of qualitative research. This cluster is the most open of all to connectivity variation, suggesting that it is also open to innovative classes of data collection and analysis methods. In this cluster, imagination suggests potential connections. Can framework analysis be linked to network analysis? As one can see by following the connections of network analysis, it is close to structural analysis, but it is not mentioned in relation to text mining analysis, which is also in this cluster. Instead, the latter is strongly associated with content analysis, which, in turn, is associated with the 'mixed methods' class. All these connections are quite intuitive and reveal a specific 'chain' of the co-occurrence of classes in texts. At the same time, the interested reader can focus their attention on links that are weak or do not yet exist to discover potentially useful and innovative links.

It is also useful to understand the relationship between clusters and the classes (nodes) present in the network.⁵ Notably, the blue cluster has a strong relationship with the green cluster (the density of links). For example, methods (blue cluster) such as interview and narrative methods are with paradigmatic nodes (green cluster), such as deconstructivism, hermeneutics, materialism, positivism, or realism. For example, constructivism from the green cluster (visible in the online version of the network) is very much linked to classes from the blue cluster. This will, therefore, point to the inspiration of constructivism as some deeper way of understanding science and, as a result, qualitative research methodology. Similarly, visual analysis, hermeneutics, and discourse analysis (from the green cluster) are all related to the main classes from the blue one. The position of deconstructivism is surprising. It

⁵ A concise and comprehensive picture of the domain ontology of the field of contemporary qualitative research in the semantic network version is available at caqdas-tm.com/ontology.

is not as popular as it might seem. Between the green cluster, where deconstructivism can be found, and the blue one, there is only a link to narrative analysis, feminism, and interpretivism. Much more strongly, deconstructivism is embedded in the setting of classes from its cluster: poststructuralism, materialism, and discourse analysis. This suggests that this class has not yet been well-operationalized in terms of methods and is still only used as some theoretical inspiration.

The red cluster has denser connections to the blue cluster than to the green one. Its openness to connectivity variation shows that it is oriented toward innovation in combination with data collection and analysis methods. One of the central classes in this cluster – phenomenological analysis – is not related at all to the central classes of the blue cluster, but to its periphery – processual analysis, thematic analysis, comparative analysis, performative methods and meta-analysis. The same is true of another class central to the red cluster, namely interpretive analysis. It forms a strong link with the classes in the green and blue clusters. This class is, therefore, strongly embedded in data collection methods, analysis methods, as well as paradigms. On the other hand, its membership in the relatively inclusive red cluster makes it open to any innovative modifications.

The blue cluster is very strongly linked to the green one in the strategy area, and its links to the red cluster are in the analysis area. The category of mixed methods sits close to the red and blue clusters, showing links to many modes of analysis, while objectivism is intriguing as it appears very close to interpretivism and feminism.

Harnessing qualitative domain ontology

By utilizing qualitative domain ontology, researchers can overcome the challenges of information overload and information fragmentation in qualitative research. The ontology serves as a centralized repository of knowledge, allowing researchers to efficiently access and navigate relevant information, thereby streamlining their research process and saving valuable time and effort. The application of qualitative domain ontology promotes the adoption of standardized research practices and ensures consistency in qualitative research methodologies. Researchers can refer to the ontology to understand best established practices, avoid redundant efforts, and build upon existing knowledge. This standardization fosters a shared understanding and common language among qualitative scholars, facilitating collaboration, knowledge exchange, and the coherent development of the field. To summarize, we present six scenarios for the usage of qualitative domain ontology:

Scenario 1: Enhanced Research Collaboration

Researchers from different disciplines come together to work on a complex qualitative research project. Owing to the utilization of qualitative domain ontology, they have a shared understanding of research practices and terminology. This common foundation fosters effective communication, promotes interdisciplinary collaboration, and enables the seamless integration of diverse perspectives.

The researchers leverage the ontology to organize and align their methodologies, which leads to a comprehensive and rigorous study that produces valuable insights.

Scenario 2: The Identification of Emerging Research Practices

A group of qualitative researchers regularly updates the qualitative domain ontology with new research practices and methodologies that have recently emerged in the field. This ongoing effort allows them to identify and highlight emerging trends and innovative approaches. As a result, researchers across the globe consult the ontology to stay informed about the latest developments, enabling them to adapt their research practices accordingly and contribute to the advancement of qualitative research.

Scenario 3: Improved Research Transparency and Replicability

A researcher publishes a qualitative study accompanied by an ontology-based appendix. The appendix provides a detailed description of the research process, including data collection methods, analysis techniques, and underlying assumptions, all organized within the ontology's structure. This transparent documentation enhances the study's replicability, allowing other researchers to follow the same procedures and validate the findings. The ontology-based appendix serves as a valuable resource for researchers seeking to understand and replicate the study's methodology.

Scenario 4: Predicting Methodological Trends

A team of qualitative researchers regularly analyzes the qualitative domain ontology to identify patterns and trends in research practices. By observing changes and developments in the ontology over time, they notice a shift toward the incorporation of innovative data visualization techniques in qualitative analysis. Armed with this insight, the researchers anticipate that data visualization will become an increasingly prominent aspect of qualitative research methodologies. They begin to explore and incorporate these techniques into their own research, staying at the forefront of methodological advancements.

Scenario 5: Streamlined Qualitative Research Education

A university integrates the qualitative domain ontology into its curriculum for qualitative research methods. Students studying qualitative methodologies and data analysis have access to a structured and comprehensive knowledge base. The ontology serves as a guide, enabling students to navigate different research practices, understand their conceptualization and operationalization, and explore the interconnectedness of various methodologies. As a result, students gain a deeper understanding of qualitative research and are better equipped to apply appropriate methodologies in their future research endeavors.

Scenario 6: Cross-Disciplinary Research Funding

A funding agency is seeking research proposals that address complex social issues from the qualitative perspective. By utilizing the qualitative domain ontology, the agency can clearly identify and evaluate proposals that demonstrate a strong understanding of qualitative research practices. The ontology provides a standardized framework for assessing the quality and rigor of proposed

methodologies. This alignment enables the agency to fund projects that have a solid methodological foundation, leading to impactful and interdisciplinary research outcomes.

Qualitative domain ontology serves as a powerful tool for discovering new qualitative research practices and data analysis approaches. By organizing present-day knowledge, articulating erudition, shaping a consistent system of knowledge representation, and facilitating communication among qualitative scholars, the domain ontology thinking enables the cumulative development of methodological knowledge. It enhances research procedures, promotes transparency, and contributes to a coherent image of the field. Moreover, qualitative domain ontology facilitates the management and use of information, improves qualitative research education, and enables researchers to follow and predict methodological trends. Embracing qualitative domain ontology as a guiding framework empowers researchers to push the boundaries of qualitative research and drive its continued evolution and innovation.

The mapping conclusions

Domain ontology promotes the development of methodological awareness and 'being up to date' in the field of one's own research practice through the discovery of the patterns of methodological conduct present in the individual acts of implementing qualitative research practices. Domain ontology is a response to the manifestations of the 'curse of abundance' observed in the field of contemporary qualitative research: the crowding of research and analytical methods/techniques, the exponential growth of methodological knowledge, the fragmentation and thematic specialization, and the terminological chaos. The distinguishing feature of the method of systematizing knowledge on qualitative research practices and their variants adopted in this article is the interdisciplinary methodology of mixed content analysis and text mining based on combining inductive and deductive thinking embedded in a living scientific language. The classification dictionary, to which we have given considerable attention in this article, is a necessary and crucial step toward systematizing and representing knowledge about these practices. It serves both to ensure terminological consistency and explore the relationships between ontology classes (nodes in the network), and then to analyze and uncover the internal dynamics of the field of qualitative research.

Our study is advantageous for academic knowledge development as well as practical applications. By representing classes in articles, we can illustrate the diversity of qualitative research methodologies. In this multiplicity of ontology classes and the existing relationships between them, there emerge patterns of connections between approaches and methods of data collection and analysis. The result is a coherent picture of a seemingly incoherent field, which once again shows that insightful analyses on large datasets make it possible to see order in chaos. What appears disordered from a subjective point of view (the course of abundance) is framed within a clear, albeit complex, picture of qualitative research practices (domain ontology). One begins to realize that what appears to be a space of individual choices about combining approaches and methods of data collection and analysis is, in fact, a set of patterns accumulated over the years. By systematizing knowledge of these patterns of

conducting research, one can understand and shape the process of cumulative development of these patterns contributing to the improvement of existing qualitative research methodologies. However, ontology allows us not only to become aware not only of the past, but also to anticipate some connections and show possible links. Ontology is not just a strictly academic exercise but, rather, work on knowledge consciousness that allows researchers from sometimes very distant regions of the field to come together, recombining the methods and techniques used, and ultimately innovating. We hope that the consequence of developing domain ontologies will be the building of a knowledge base, i.e., an information system organizing knowledge, which will allow monitoring methodological trends, managing knowledge, and using it effectively in research practice. Finally, academics can use ontologies as a teaching tool to facilitate visual orientation in the complexity of methods, techniques, and paradigms. The map provides the opportunity to trace the relationships between different classes, making it easier to see dominant ones surrounded by those that may be considered peripheral. Having in sight the whole map instead of an encyclopedic description of methods, as used in traditional propaedeutics, offers the opportunity to see important relationships between classes.

The interdisciplinary methodology we have developed for systematizing and representing knowledge, based on domain ontology, a classification dictionary, and knowledge mapping – a network representation of ontologies – represents a first step toward systematizing knowledge about the field of contemporary qualitative research practices of the last 30 years. However, it is a static picture that requires both deeper insight and a broader view. The development of domain ontology is a long-term project that requires further, more complex activities, i.e., a continuous expansion of the corpus of analyzed articles (e.g., medical, health, pedagogical, and management sciences), the automation of procedures for the extraction and discovery of new classes in the dictionary, the construction of a complex analytical model using natural language processing, but, above all, a study of the nature of the relationships between ontology classes, the dynamics of the field, and development trends. Ultimately, we also want to enrich our ontology with research topic classes. It is our belief that such a comprehensive combination of research topic classes and data collection and analysis methods as well as epistemological approaches reflects a real picture of what is happening in the field of contemporary qualitative research.

Appendix

1. Given L.M. (2011), *The Sage encyclopedia of qualitative research methods*, Sage.
2. Jensen K., Jankowski N.W. (2015), *A handbook of qualitative methodologies for mass communication research*, Routledge.
3. Lune H., Berg B.L. (2018), *Qualitative research methods for the social sciences*, Pearson.
4. Leavy P. (2020), *Oxford handbook of qualitative research*, Oxford University Press.
5. Belk R.W. (2016), *Handbook of qualitative research methods in marketing*, Elgar.
6. Tracy S.J. (2020), *Qualitative research methods: Collecting evidence, crafting analysis, communicating impact*, Wiley.

7. Schwandt T.A. (2015), *The Sage dictionary of qualitative inquiry*, Sage.
8. Flick U. (2017), *The Sage handbook of qualitative data analysis*, Sage.
9. Flick U. (2018), *The Sage handbook of qualitative data collection*, Sage.
10. Wood F., Bloor M. (2006), *Keywords in Qualitative Methods: A Vocabulary of Research Concepts*, Sage.

References

Archibald Mandy, Radil Amanda, Zhang Xiaozhou, Hanson William (2015), *Current Mixed Methods Practices in Qualitative Research: A Content Analysis of Leading Journals*, "International Journal of Qualitative Methods", vol. 14(2), pp. 5–33, <https://doi.org/10.1177/160940691501400205>

Atkinson Paul (2005), *Qualitative Research – Unity and Diversity*, "Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research", vol. 6(3), <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.4>

Bryda Grzegorz (2014), *CAQDAS, Data Mining i odkrywanie wiedzy w danych jakościowych*, [in:] J. Niedbalski (ed.), *Metody i techniki odkrywania wiedzy. Narzędzia CAQDAS w procesie analizy danych jakościowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, pp. 13–40.

Bryda Grzegorz (2019), *From CAQDAS to Text Mining. The Domain Ontology as a Model of Knowledge Representation About Qualitative Research Practices*, [in:] P.A. Costa, L.P. Reis, A. Moreira (eds.), *Computer Supported Qualitative Research, New Trends on Qualitative Research*, Berlin–Heidelberg: Springer, pp. 72–88, https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-31787-4_6 (accessed: 1.09.2023).

Bryda Grzegorz (2020), *Whats and Hows? The Practice-Based Typology of Narrative Analyses*, "Przegląd Socjologii Jakościowej", vol. XVI, no. 3, pp. 120–142, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.16.3.08>

Bryda Grzegorz, Tomanek Krzysztof (2014), *Od CAQDAS do Text Miningu. Nowe techniki w analizie danych jakościowych*, [in:] J. Niedbalski (ed.), *Metody i techniki odkrywania wiedzy. Narzędzia CAQDAS w procesie analizy danych jakościowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, pp. 191–218.

Chenail Ronald J. (2009), *Communicating Your Qualitative Research Better*, "Family Business Review", vol. 22(2), pp. 105–108.

Denzin Norman, Lincoln Yvonna (eds.) (1994), *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage.

Denzin Norman, Lincoln Yvonna (eds.) (2005), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Third Edit, Thousand Oaks: Sage.

Denzin Norman, Lincoln Yvonna (eds.) (2011), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Fourth Edi, Thousand Oaks: Sage.

Duevel Casey (2019), *SAGE Research Methods*, "The Charleston Advisor", vol. 19(4), pp. 38–41, <https://doi.org/10.5260/chara.19.4.38>

Gruber Thomas (1993), *A Translation Approach to Portable Ontology Specifications*, "Knowledge Acquisition", vol. 5(2), pp. 199–220.

Helbig Hermann (2006), *Knowledge Representation and the Semantics of Natural Language*, Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.

Jurafsky Daniel, Martin James (2009), *Speech and language processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition*, New Jersey: Pearson Prentice Hall.

Knoblauch Hubert, Flick Uwe, Maeder Christoph (2005), *Qualitative Methods in Europe: The Variety of Social Research*, "Forum Qualitative Sozialforschung", vol. 6(3), <https://doi.org/https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.3>

Lester Jessica Nina, O'Reilly Michelle (2015), *Is Evidence-Based Practice a Threat to the Progress of the Qualitative Community? Arguments From the Bottom of the Pyramid*, "Qualitative Inquiry", vol. 21(7), pp. 628–632.

Lim Soo-Yeon, Song Mu-Hee, Lee Sang-Jo (2004), *The Construction of Domain Ontology and Its Application to Document Retrieval*, [in:] T. Yakhno (ed.), *Advances in Information Systems. ADVIS 2004*, "Lecture Notes in Computer Science", vol. 3261, Berlin–Heidelberg: Springer, pp. 117–127, https://doi.org/10.1007/978-3-540-30198-1_13

Munn Katherine, Smith Barry (2008), *Applied Ontology: An Introduction*, Frankfurt: Ontos Verlag.

Newman Mark, Barabási Albert-László, Watts J. Duncan (eds.) (2006), *The Structure and Dynamics of Networks*, New Jersey: Princeton University Press.

Quillian M. Ross (1968), *Semantic memory*, [in:] M. Minsky (ed.), *Semantic information processing*, Cambridge: MIT Press, pp. 216–270.

Ravenek Michael John, Rudman Debbie Laliberte (2013), *Bridging Conceptions of Quality in Moments of Qualitative Research*, "International Journal of Qualitative Methods", vol. 12(1), pp. 436–456.

Sandelowski Margarete, Barroso Julie (2003), *Classifying the Findings in Qualitative Studies*, "Qualitative Health Research", vol. 13(7), pp. 905–923.

Short Jeremy C., McKenny Aaron F., Reid Shane W. (2018), *More Than Words? Computer-Aided Text Analysis in Organizational Behavior and Psychology Research*, "Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior", vol. 5(1), pp. 415–435, <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032117-104622>

Taylor Chris, Coffey Amanda (2009), *Editorial – Special Issue: Qualitative Research and Methodological Innovation*, "Qualitative Research", vol. 9(5), pp. 523–526.

Travers Max (2009), *New Methods, Old Problems: A Sceptical View of Innovation in Qualitative Research*, "Qualitative Research", vol. 9(2), pp. 161–179.

Wang Dashun, Barabási Albert-László (2021), *The Science of Science*, Cambridge: University Press.

Wiedemann Gregor (2013), *Opening up to Big Data: Computer-Assisted Analysis of Textual Data in Social Sciences*, "Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research", vol. 14(2), <https://doi.org/10.17169/fqs-14.2.1949>

Wiles Rose, Crow Graham, Pain Helen (2011), *Innovation in Qualitative Research Methods: A Narrative Review*, "Qualitative Research", vol. 11(5), pp. 587–604.

Cytowanie

Grzegorz Bryda, Joanna Gajda, Natalia Martini, Daniel Płatek (2024), *Domain Ontology: The New Method of Mapping the Field of Qualitative Research Practices*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 118–141, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.06>

Ontologia dziedzinowa. Nowa metoda mapowania pola jakościowych praktyk badawczych

Abstrakt: Już w latach dziewięćdziesiątych pojawiła się opinia, że obszar badań jakościowych cierpi na „klątwę urodzaju”. Zjawisko to przybiera na sile wraz z dynamicznym rozwojem różnych wariantów metodologii, metod i technik badawczych. Badacze jakościowi napotykać trudności na różnych etapach swojej kariery i dostrzegają potrzebę uporządkowania wiedzy na temat współczesnych wariantów badawczych praktyk jakościowych. Niniejszy artykuł odpowiada na tę potrzebę, prezentując model pola współczesnych badań jakościowych, oparty na koncepcji informacyjnej ontologii dziedzinowej. Model ten został opracowany na podstawie wielowymiarowej analizy treści pięciu kluczowych czasopism metodologicznych i przedstawiony w formie sieci semantycznej. Dla porządku wyodrębniono trzy obszary: podejścia epistemologiczne, metody zbierania i analizy danych, które sklasyfikowano w 369 klasach ontologicznych. Ponadto model ukazuje skupiska i zależności między tymi elementami oraz wskazuje na istnienie trzech podobszarów, które charakteryzują się różnymi podejściami i metodami badawczymi, różniącymi się gęstością i siłą zależności. Ten ontologiczny model współczesnego pola badań jakościowych stanowi istotny krok w kierunku opracowania bazy wiedzy na temat tej dziedziny. Może on służyć jako system informacyjny do organizacji metodologicznej wiedzy, monitorowania trendów, zarządzania wiedzą oraz skutecznego wykorzystania jej w praktyce badawczej i dydaktycznej, poszerzając spojrzenie na dostępne praktyki i zwiększając pewność wśród badaczy do zastosowania różnych podejść w zbieraniu danych i analizie.

Słowa kluczowe: metaanaliza, badania jakościowe, systematyzacja wiedzy, ontologia dziedzinowa, słownikowa analiza treści

Structural Conflict in the Polish Migrant Community in the UK

Jarosław Kozak

The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.07>

Keywords:

structural conflict, migration, conflict of goals, conflict of values

Abstract: The article presents the results of the author's research concerning the place and characteristics of structural conflict in the functioning of the Polish migrant community in the UK. The backdrop for the analyzed phenomenon was post-accession migrations. Giving rise to phenomena and processes significant to the development of social structure, they constitute one of the critical factors in social change. The study used qualitative analysis to identify which of the analyzed social areas generated structural conflicts in the investigated environment. Structural conflict, in its many dimensions, was present not only between migrants and the host society, but also between migrants from different countries and between migrants from the same diaspora. This called into question the previously prevalent belief about the cohesion of the migrant community. The present study may serve as a point of departure for further explorations concerning issues such as structural barriers in a multinational society.

Jarosław Kozak

Ph.D. in sociology and is an assistant professor at the Catholic University of Lublin, Poland. His scientific interests revolve around quantitative and qualitative research methodologies within the issues of migration studies, the sociology of religion, and morality (attitude dynamics). Last major publications (2023) include: *The New Parochialism? Polish Migrant Catholic Parishes on the Path of Change*, "Review of Religious Research", vol. 65(1); *Polish Return Migration after Brexit: A Sociological Forecast*, London–New York.

e-mail: jaroslaw.kozak@kul.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Introduction

Migrations are a significant element of social life today. The Polish migrant community in the United Kingdom is an important research field, if only because it ranks among the largest and most active migrant communities in Europe (Dunin-Wąsowicz, 2022). The dynamic increase in economic migration to that country after Poland's accession to the EU in 2004 led to the emergence of a relatively large community of Polish people, built around their own sociocultural system and considerably significant to the functioning of the British society (Isański et al., 2023: 3).

To fully understand Polish migration to the UK, it is crucial to distinguish between two significant migration waves: post-war migration following World War II and post-accession migration after the year 2004. Though united by migrants' nationality, these two periods differ in many respects. Post-war migrants, often escaping from conflicts and persecutions, had different experiences and aspirations than post-accession migrants, who arrived in the UK mainly in search of better economic opportunities (Wodawski, Fel, Kozak, 2023). The present article aims to explore these differences, analyzing the education, professional skills, and integration of both groups. Through this comparison, I intend to show how complex and diverse the experience of Polish migrants in the UK can be.

What has been highlighted in the literature so far is the importance of migrant community cohesion (Grzymała-Kazłowska, 2013; Nowak, Nowosielski, 2016; Djundeva, Ellwardt, 2020). This approach is typical of the multicultural corporatism model (Gromkowska-Melosik, 2021), in which ethnic minorities are treated as totalities with one voice.

Some criticism has been leveled against this assumption. Among other issues, it concerns the under-exploration of conflicts in immigrant organizations or the non-exploration of conflict between individuals living in a social space outside their place of origin (Garapich, 2008). Against this background, it seems interesting from a research point of view to explore the phenomenon of conflicts existing in the Polish migrants' place of settlement in the context of the processes involved in their "entry" into the majority community. Elise Féron distinguished several types of conflicts in the migrant diaspora, such as transferred, autonomizing, symbolic, discursive, social, and physical conflicts. The types particularly important here are Social and Autonomizing Conflicts, which can be regarded as structural. These conflicts are deeply rooted in social, political, economic, and cultural structures. Social conflicts are directly related to social structures, such as spatial segregation and a lack of social contacts, whereas autonomizing conflicts are reflected in and contribute to structural inequalities and tensions in the host country. Féron's article shows how these conflicts are transferred, maintained, and transformed by diasporas, underscoring the complexity and multidimensionality of problems associated with migration and integration. Transferred conflicts can "autonomize," adapting to new sociocultural and political contexts (Féron, 2017). The present study on the community of Polish migrants in the UK shows an example of such dynamics.

The aim of this article is to present the results of the author's research concerning the place and characteristics of structural conflict in the functioning of migrant communities as exemplified by the Polish diaspora in the UK.

The sociological perspective on conflict

Conflict is a universal phenomenon, inevitably associated with social life. The concept of conflict can be considered from different angles, e.g., as a process in which an individual or group strives to achieve their goals by eliminating, gaining control over, or even destroying an individual or group pursuing similar or identical goals (Jehn, 1997). A conflict of interest may result in a struggle or clash between opposing forces. Theories of conflict present social systems as full of tensions and conflicts existing between their constituent parts (Morgan, 1981). Different types of social structures have different tolerance of conflict. Rigid ones favor the accumulation and violent explosion of tensions. In more flexible structures, there are mechanisms allowing for conflicts to surface and for the sources of discontent to be eliminated (Jeong, 2008).

In the sociological perspective, the theory of conflict is focused on pinpointing the social forces that generate conflicts of interests, values, and needs, and on identifying social inequalities or problems with the distribution of power and resources. Conflict-generating factors include a high degree of interdependency within a political class or hierarchy, a high degree of inequality in the distribution of resources, and low upward social mobility, also referred to as social advancement (Andreoni, Chang, 2019).

The literature also discusses the sources of conflict situations. Christopher Moore divided conflicts into five categories: data conflicts – stemming from poor information transfer or wrong conclusions; interest conflicts – when the pursuit of one interest renders the pursuit of another impossible; **structural conflicts – stemming from the working structure of an organization or, more broadly, a social structure**; relationship conflicts – when a conflict moves from the level of interests to the personal level; and value conflicts – stemming from different beliefs, principles, religions, or world-views (Moore, 2014).

In the case of a migrant community, conflicts may involve both individual and collective entities. To analyze selected types of conflict situations, the study used one of the main typologies of conflict, distinguishing its structural, interactionist, and psychological aspects. In the present article, the focus is placed exclusively on the first of these. It is assumed that, even in the rapidly changing contemporary world in which a conflict can lead to social change, social phenomena exhibit a certain degree of order and structure (Frankfort-Nachmias, Leon-Guerrero, Davis, 2019). Although the current text concerns only one dimension of conflict, the qualitative empirical analysis was meant to yield a relatively rich characterization of the investigated phenomenon from the structural perspective.

The structural perspective on conflict

The **structural perspective on conflict** is the case when, in a given social system and at a particular time, conflicts of interest (Mucha, 2014) or structural incompatibilities (Rahim, 2023) are observed that objectively exist, which means they can be detected using methods considered to be scientific, but are not necessarily realized by the social actors. A conflict of interest may consist in the incompatibility of values or goals (Kok, de Bakker, Groenewegen, 2019). The limited amount of desired goods makes it impossible to fully satisfy all the interests and aspirations of the groups functioning in a given system (Hofstede, 1980). Structural incompatibility is the case, for instance, when one social group is privileged at the expense of another one. In the context of population movements, certain groups of migrants, particularly those with irregular legal status or from disadvantaged backgrounds, often face greater challenges in accessing education and employment opportunities in their host countries. They may also experience higher instances of discrimination. Many studies show that migrants often get jobs in low-paid sectors, where they work in difficult conditions, without proper social benefits. In such cases, they may fall victim to ill treatment and worker exploitation, which also leads to social inequalities (Harris, Gawlewicz, Valentine, 2022). Another key factor in structural conflict is the lack of access to public services (Shankley, 2024). However, it is important to note that this varies by context. For instance, prior to Brexit, Polish migrants had full access to public services such as the NHS, though the situation has become more complex in the post-Brexit era. A lack of support from the host country may result in migrants feeling abandoned or ignored by the society of that country. This, in turn, may lead to disrespect, mutual prejudice, and tensions between migrants and native inhabitants, or even between groups of migrants from different diasporas (Rzepnikowska, 2023)

The state of research

In their research on conflict in diasporas, various authors have contributed to a nuanced understanding of their roles and dynamics in their countries of origin and settlement. Terrence Lyons (2007) and Maria Koinova (2011) delved into the impact of these diasporas on conflict escalation and de-escalation. In migration studies, Karsten Paerregaard (2010), Stephen Castles and Alastair Davidson (2020) as well as Steven Vertovec (2009) explored their integration and transnational connections. The concept of diaspora was further refined by William Safran (1991) and Martin Sökefeld (2006), who focused on aspects such as dispersion, collective memory, and commitment to the homeland. Yossi Shain (2007) discussed the internal diversity within these groups. Fiona Adamson (2005) and Pnina Werbner (2002) addressed the complex and often unpredictable nature of migrant communities. Elise Féron (2013) introduced the idea of “autonomization,” analyzing how diasporas adapted and transformed conflicts from their countries of origin in new settings. This body of literature collectively offers a comprehensive view of the intricate identities, loyalties, and roles of diasporas, bridging the fields of migration studies and peace and conflict studies.

In the literature exploring conflict within Polish migrant diasporas, the primary focus is on analyzing conflicts within organizations established by these migrants. This includes both formally established migrant NGOs and other organized groups often referred to as “migrant communities.” It has been observed that what distinguished Polish migrants during and after World War II from other diasporas in the UK was the fact that in the Polish community migrant organizations began to emerge almost immediately. Simultaneously, conflicts began to arise both within and between these organizations. One of the issues that became symbolic of the social conflict in the Polish *émigré* community in the UK was the diarchy of the government in exile (Habielski, 2004) known as the “Berg affair,” sparked off by the revealed collaboration of Polish political representatives active in the UK with American intelligence (Friszke, 1999). The essence of that conflict was the use of funds obtained from the American intelligence by Polish migrant communities, which was interpreted in terms of espionage. These situations hindered the unification of the *émigré* community for many years (Ziętara, 1993). An internal structural conflict in the Polish diaspora was also present in the Catholic Church and concerned jurisdiction over Polish Catholics in the UK after the end of World War II (Wesoły, 1994). Scholars have also described conflicts of the Polish diaspora, including the Polish government in exile, with the UK’s government and with the government in Poland. The conflicts concerned issues such as inadequate systemic regulations concerning, for instance, educational solutions for the children of Polish migrants in the UK (Radzik, 1991) or the Polish University Abroad, recognized by neither Polish nor British authorities (Siomkajło, 2003). A good illustration of the internal conflicts among Polish people in the UK is the conflict of the authorities of the Polish Scouting and Guiding Association (ZHP) in Britain, with the Polish migrants involved in this organization. The authorities issued an order that prohibited scouting instructors from visiting Poland, even to see their families. Scholars investigating the phenomenon even wrote about “spreading hatred of Poland” in the Polish diaspora at that time, resulting in an internal conflict in the form of refusal to accept the situation in which migrants’ children would be cut off from their homeland in the name of the policy pursued by migrant organizations in the UK, among other reasons (Sword, 1996). Another scholar, Roch Dunin-Wąsowicz, draws attention to a broader systemic conflict in the activities of Polish communities, manifesting itself in a discord between the organizations of “old” and “new” migrants in the UK and concerning a clash of the existing forms of their activity with the currently proposed new forms (Dunin-Wąsowicz, 2022).

An important event that significantly influenced the form and functioning of the Polish diaspora in the UK was the accession of Poland and other Central and Eastern European countries (the A8 group) to the European Union in 2004. It meant wide access to the UK labor market for migrants. Polish people quickly became the dominant group among all migrants in the UK. The new phenomenon of “economic migration” soon generated new types of conflicts. One of the factors contributing to structural conflict – characterized by incompatible values, goals, or interests – is the perceived challenge of maintaining the Polish culture and customs within the community of Polish people in migration contexts. This situation can lead to cross-cultural conflicts, including disputes over the religious upbringing of children in migration conditions, which has been discussed in some research studies (Fel, Kozak, Wódka, 2022). A systemic conflict has also been found over issues such as Polish people’s diminished opportunities regarding access to healthcare (Troccoli et al., 2022), access to education for

Polish migrants' children (Sadura, 2022), and the devaluation of social and cultural capital visible, for instance, in the migrant diaspora in the UK becoming effectively established in the low-qualification and low-income segment (Kaprāns, 2023). Discrimination-based conflicts between migrant groups of different nationalities have been reported as well (Narkowicz, 2023).

Other authors describe the phenomenon of structural conflict stemming from the stigmatization and marginalization of migrants in the host community. The phenomenon of “pathological integration” has been observed, manifesting itself in Polish migrants engaging in certain forms of racism toward other migrant groups by “conforming” to the existing hierarchy of races in the British society (Sime et al., 2022). Another symptom of the structural conflict concerning Polish migrants in the UK is the phenomenon of “conditional citizens” – individuals who are conditionally accepted by the British society, with the acceptance often being contingent upon their adherence to certain societal norms or expectations. This concept, as explored in Magda Mogilnicka’s research (2022), resonates with the findings from the project on welfare conditionality led by Peter Dwyer and others (2019), which sheds light on how such conditionalities impact the integration and acceptance of migrants in the host society. Still other researchers investigating this phenomenon discuss a systemic conflict materializing in migrant labor exploitation (Scott, Craig, Geddes, 2012), concerning not only individuals working in the secondary labor market sector (Shankley, 2023), but also those working in professions that require considerably higher qualifications (Gawlewicz, Narkowicz, Wright, 2023).

Method

The main aim of the project was to conduct field research focused on selected Polish migrants in the UK. The techniques used included individual in-depth interview with migrants living in the UK and elements of non-participant observation in the seats of Polish community organizations in that area.

Parallel to field research in the Polish migrant community, a study was conducted among experts who, due to their professional role or social function, had particularly extensive knowledge about the functioning of Polish migrants in the UK. The experts included a Polish community journalist, umbrella organization activists, and Polish Saturday school staff members. The technique employed for the study was individual in-depth interview. The transcribed content of the interviews underwent thematic analysis using the Atlas.ti software, whose aim was to systematically organize and code the data. This method facilitated identifying and exploring recurrent themes and patterns present in the interview responses (Ngalande, Mkwinda, 2014).

The study included 59 Polish migrants living in the UK. The youngest respondent was 16 years old and the oldest one was 63. The sample was relatively balanced in terms of gender, with 33 women and 26 men. The length of the respondents’ residence in the UK ranged from 3 to 28 years. The oldest participant in the study was born in the UK. These and other socio-demographic variables are presented in Table 1.

Table 1. The socio-demographic characteristics of the sample

Category	M	SD	Additional information
Age	39.5	11.4	Range of birth years: 1959–2006
Year of immigration	2010	4.7	Range of years: 2005–2019
Declaration of faith	4.6	1.9	Scale: 1–7
Engagement in religious practices	2.5	2.3	Scale: 1–7
Perceived financial situation	5.2	1.0	Scale: 1–7
Command of English	5.3	1.3	Scale: 1–7
Citizenship			11.1% dual nationality
Occupation type			49.0% intellectual; 27.7% physical; 16.6% mixed; 6.7% retired
Education			55.4% higher; 16.8% M.A. degree; 11.1% vocational; 5.6% secondary; 11.1% not specified

Source: Author's own research.

To sum up, the sample included in the present study reliably reflects the complex and multidimensional picture of the Polish community in the UK, confirmed in other studies as well: the respondents' diverse age, the constant influx of migrants in recent decades (Byrne et al., 2020), the diversity of approaches to religion and religious practices (Duda-Mikulin, 2013), the generally positive perceived financial situation (Kilkey, Ryan, 2020), good command of English, the dominance of Polish citizenship versus a minority having dual nationality, the prevalence of white-collar workers, and the high percentage of individuals with higher education (Kozak, 2023).

The language used during the interviews was Polish. Translation was carried out by professional translators, whose task was to retain as much of the original content and as many of the original meanings expressed by the respondents as possible. It should be noted that translators make their mark on research results and may even play the role of analysts and cultural brokers, which may influence the interpretation of the collected data (Temple, Young, 2004). In the case of the interviews with Polish respondents, the translation procedure was carried out very carefully. The translators were qualified and experienced professionals, and the entire procedure was monitored and discussed with them in such a way that the translation process did not negatively impact the quality of the collected data. During the procedure, we tried to take account of the translation-related cultural and linguistic issues in order to ensure the reliability and accuracy of interpretations.

Results

As mentioned before, this article aims to present the results of analyses concerning the subset of responses that help capture the specificity of the structural conflict in the Polish migrant community in the UK. The collected material makes it possible to categorize the migrants' experience in this regard. The analysis of research results will, therefore, be focused on the following analytical categories associated with the structural perspective on conflict: unrealized structural conflicts, the incompatibility of values, the incompatibility of interests or goals, discrimination, racism, migrant exploitation, and the insularity of the migrant diaspora.

Unrealized conflicts

An area that can lead to conflicts of interest is diverse cultural background. Although cultural diversity is a valuable source of community enrichment, it can also lead to structural conflicts, and migrants themselves are not fully aware of the potential for conflict involved in the situation they have found themselves in. One of the female respondents describes a conflict situation faced by her ethnically-mixed family. The conflict concerned the upbringing of children:

Sometimes the father unknowingly agrees for the child to be brought up in the Polish tradition, and then it turns out he is annoyed by the fact that they speak Polish, which causes a conflict in the family. This often happens in mixed marriages (Karol/M32; 21)¹.

Another respondent directly comments on the unrealized conflict that can occur in the sphere of mental incomprehension by the host country's society:

The mentality here is completely different, and so is the culture. In this respect, they [British people] lack a little of the understanding of our culture that we have (Beata/W15; 41).

A different interviewee underlines that Polish migrants were not fully aware of the fact that, when deciding to come to the UK, they were entering a multicultural society. What becomes a cause of frustration is the feeling of disproportion, a sense of concern for their identity, and a lacking sense of community in the face of the society's cultural mosaic:

We often hold multiculturalism against the British, it often doesn't sit well with the Polish people" (Magdalena/W40; 36);

1 Respondent identifications: M – man; W – woman; numbering: the first number is the respondent's ordinal number; the second number is the respondent's age; experts are additionally indicated with "exp."

[...] there are certain things that you may find surprising and then annoying as a Pole because you were brought up in a different culture, things you may feel uncomfortable about or even outraged at – and this is where conflicts arise (Michał/M50; 34).

The unawareness of a structural conflict can also manifest itself in the domain of children's integration and assimilation into the community they are in:

There certainly are situations where, let's say, a family is bringing up children only in Polish and paying completely no attention to the things going on in England, and because of this the child may also be slightly more rejected by the community (Barbara/W12; 37);

[...] the children are English rather than Polish already. The Polish upbringing is lost on them (Łukasz/M37; 33).

Contact with the new community may lead to an unrealized loosening of emotional ties in migrants' families:

There are many women here who started having children very early and each child is from a different father, for example, so there is no stability to speak of or [family] values transmitted from Poland (Kamila/W31; 43).

Another key factor behind unrealized structural conflict is a discrepancy in the level of access to public services, such as healthcare. The respondents complained about the low standard of healthcare in the UK:

Doctors are often unable to make a correct diagnosis; they try to fix most problems in the early phase of treatment with painkilling pills. Many of my Polish friends prefer to go to Poland to see a doctor or have a medical procedure (Joanna/W28; 54);

[...] the health service in Poland is of much higher quality than in the UK (Małgorzata/W45; 37);

[...] those jokes about Paracetamol being good for everything are not really jokes – they are the truth, because this is how things are. Paracetamol is good for everything (Barbara/W12; 37).

One of the respondents remarked that she did not realize that access to psychological and therapeutic support in the UK was difficult:

Assistance is horrendously expensive, because a good therapist here starts from 55–60 pounds per hour. If you live on a minimum wage and earn 10 pounds per hour – then there is a problem (Anna/W9; 42).

A different respondent pointed out the unawareness of limited access to the satisfaction of spiritual needs:

What is visible here is a shortage of groups in which you could deepen your faith (Tomasz/M55; 32).

Migrants also expressed surprise about the structural formal and legal limitations regarding education in the UK:

What shocked me was the fact that, for example, a Catholic school had to set aside places for children of other religions, which means if a Muslim child wants to attend a Catholic school he or she has the right to attend it [...]; my friend's daughter was not admitted to a school because they had to set 5 places aside for such children (Kamila/W31; 43).

It should be noted that the causes behind this state of affairs include the support of community cohesion through educational policy, which requires managing broader forms of diversity and acknowledging the inequalities between ethnic and religious groups in the pursuit of their civil rights (Flint, 2007).

The incompatibility of values

The incongruence inherent in the structural perspective on conflict can consist in the incompatibility of values, goals, or interests (Kok, de Bakker, Groenewegen, 2019). This is reflected in many of the respondents' words:

Some people also experience a conflict because they [Polish people] would like to preserve as much Polish tradition as possible, while many young Polish people, especially Polish women, become secularized and "convert" to English values, so they are far more individualistic than you would expect someone from a Polish family to be (Anna/W9; 42);

Children socialize in different circles and have different values, too (Barbara/W12; 37).

One of the interviewees observed, however, that with the passage of time the processes of adaptation to the new setting take place in individuals' consciousness. He also indicated the direction and stages of this process – from negation, through tolerance, to acceptance:

The Polish people who have been migrants in the country for some time begin to tolerate different values and a different culture, but those who are recent migrants try to fight those values because they don't want to get to know and understand them (Grzegorz/M20; 57).

A conflict of values can be seen not only in the relations between the host and migrant communities but also within the diaspora, between what can be called the old (post-war) and the new (economic) migrants. An internal cross-generational conflict is observable:

When it comes to the conflict between older and younger Polish people, it is certainly visible. This may stem, above all, from the age difference and from different world views, the difference of opinions, values [...]. It is often the case that older people believe their opinion matters the most,

because they are older and have lived longer, so they totally ignore younger people's opinions, and this can lead to some friction (Paweł/M52; 30);

The "old émigré community" does not like the new expatriates. They contemptuously call us "drifters from Poland." They believe they have a monopoly on Poland in the UK. This surely [amounts to] a conflict of values. For them, after the war, the most important place was the church, and for us it is the pub. They still think of themselves as disadvantaged: by the British, by communism, and now reportedly it is we who put them at a disadvantage by being here (Wojciech/M57, 44).

The incompatibility of interests or goals

The structural perspective on conflict among migrants may refer to situations in which interests or goals clash. A conflict situation can also happen between migrants of the same nationality. An example of a structural conflict among migrants can be an economic conflict. The migrants who arrive in a new country in search of a better life may compete with one another for access to financial resources:

There are those [migrants] who do not necessarily seek to live in harmony with others. They simply want everything for themselves, they are very egoistic, very greedy, and very jealous (Barbara/W12; 37).

The conflict may be dynamic not only in the sphere of values but also in the sphere of goals and means (Styk, 1987). Another interviewee pointed out that a structural conflict could take the form of a clash over social status:

Most of them are immigrants who came here to earn money or to escape justice, a small percentage of the Polish people are those who emigrated because they had no job, but in Britain they have ambitions greater than sitting in front of the TV, so they start to compete with one another, sometimes in unhealthy ways (Ewa/W18exp; 45).

Discrimination

Discrimination can also be a form of structural conflict that stems from inequalities in society. Colloquially referred to as "unfair treatment," it is usually found in sociology in the theory of racial and ethnic relations (Switat, 2018), and denotes a cultural phenomenon of confusing attitudes against foreigners – in other words, ethnocentrism. Discrimination consists in disadvantaging a certain group of people, depriving them of equal rights, or persecuting them based on their origin, race, ethnicity, or class (Pietrzak, 2021). It gives rise to a minority group – a group whose members are discriminated against by the majority of the population in a given society. Among minority group

members, a strong sense of being discriminated against stems partly from the insularity of the diaspora in relation to the wider environment, which, in turn, intensifies the collective sense of exclusion (Koos, Seibel, 2019).

Discrimination can take various forms. The respondents observed that “discrimination [was] most often verbal in form” (Magdalena/W42; 51) and usually based on ethnicity:

I work for the guard, and a report from London came in recently, stating that there was very strong discrimination there against other social minorities (Beata/W15; 41),

or on a different accent:

If you speak with an accent, you are to some extent automatically discriminated against; others do not directly offend you, but they move away from you (Magdalena/W39; 23).

This issue was presented similarly by a different respondent:

A Polish accent, passport, and surname make your life difficult and make it hard for you to get a job. As for the job – sometimes your background determines how high you can get in your post (Magdalena/W39; 23).

Interviewees observed that discrimination due to a foreign accent or ignorance of the language was quite frequent in British schools toward migrants’ children:

My friend’s sons felt strongly discriminated against in Wales because they had been born in Poland and had an accent (W16; 40);

[...] it sometimes happens that the British forbid the Polish people to speak Polish at work. Children in English schools sometimes face discrimination due to their nationality or accent, because they go to church, or simply because of where they come from (Ewa/W18; 45).

The respondents indicate generational differences in the manifestations of discrimination and attempt to diagnose its causes. As they observe, one of these causes lies in the fact that “British children shout out loud what their parents say quietly” (W18; 45), or “the reason is children’s ignorance about what discrimination and racism consist in” (M24; 28). Another interviewee remarked:

I feel that negative behavior, maybe even racism, originates with this younger generation. People born in the 1980s and older British generations have a better attitude to the Polish people [than the younger generation of the British] (Agnieszka/W3; 37).

Apart from discriminatory behaviors triggered by their language accent, migrants often hear comments that they are not welcome in the UK and should return to their country, because migration results in competition in the labor and services market:

I have heard from a few British people that Polish people come here to take their jobs (Katarzyna/W33; 40);

[...] there are English people who hate emigrants because they are losing in their own lives and because they believe they are entitled to everything; but it is the same in Poland – Polish people say that [other migrants] take their jobs from them and that flats are more expensive because of them (Anna/W9; 42).

A different respondent observed that this was a fairly common charge against migrants, found not only in the British society:

It is like in every other country – whether you go to Italy or anywhere else, there is always someone complaining about jobs being taken from them, but this is not true (Monika/W51; 50).

One of the respondents remarked that xenophobic behavior toward migrants had intensified immediately after the Brexit referendum:

Racist [slogans] happened, written on toilet or bathroom walls especially in 2016, when Britain made the decision to leave the European Union, and these were places where people of tens of different nationalities worked; you entered a toilet and read: “Get the f... out of my country” (Jacek/M22; 46);

[...] it happened to me the day after the Brexit referendum that I went to work, received an e-mail, and read: “Are you packing your bags?” – this was an e-mail from my boss (Marcin/M48exp; 49).

Another interviewee noted that the frequency of discrimination depended on the type of place of residence:

This discrimination is much more visible in the British countryside because the countryside is inhabited exclusively by the English, so a foreigner moving in causes great confusion (Magdalena/W39; 23).

This is caused, among other factors, by the higher homogeneity of native inhabitants in rural areas:

In the countryside there are many more English people than in cities, which makes them a more closed community (Malwina/W44; 17).

Racism

The phenomenon of racism functions in various ways, depending on the specificity of the context. This is because racism can be a moral, scientific, political, or popular problem, and in each of these domains it requires a separate analysis. Even so, this phenomenon is undoubtedly part of the structure and functioning of society (Pak, 2021). Originally, in sociology, racism was interpreted in the spirit of the evolutionist thought and took a racial anthropological direction. Some scholars were adherents of the theory postulating the division of humanity into competing races – they were known as social Darwinists. Thus, they maintained the tradition in the theory of conflict dating back to Ibn Khaldun (Johnson, 2022). Today, debates concern “new racism,” also referred to as “neo-racism,” which stresses cultural rather than racial or anthropological differences between groups of people. Dividing individuals into “our folk” (or “natives”) and “others” (or “strangers”), as opposed to classic racism, neo-racism recognizes culture, language, and religion as the basic criteria differentiating groups. The idea of neo-racism is that superiority and inferiority hierarchies are constructed based on the values attributed to the majority culture, with the results that the groups which are not part of the majority are marginalized (Squire, Yao, Zenner, 2023).

Somewhat surprisingly, the respondents in the study expressed the belief that Polish migrants themselves frequently adopted racist attitudes toward other migrants:

Some Polish people will complain about racism, but many of those do turn into racists themselves when they go to Poland, because they complain about Ukrainians, for example; but this does not change the fact that there are many English people who are racists. There is a great deal of this kind of quiet racism in England, [which manifests itself in the belief] that you are worse and that they are a little better (Anna/W9; 42).

Another interviewee pointed to a difference between the manifestations of xenophobia in Polish and British societies:

In Poland, racism is of the outright variety, while in England it is there but they won't tell you that to your face (Anna/W9; 42).

Although racism in the UK takes a covert form, it may also take an overt and organized one. This awareness was shown by a young respondent who mentioned the English Defence League, an extreme right-wing movement with an Islamophobic tinge, founded in 2009:

There is an organization in Britain, a strongly racist one – it is called EDL, and their supporters want the deportation of immigrants [...]. They protest against our presence in their country, but this is life. It is a typical nationalistic organization (Jan/M25; 16).

One of the interviewees observed that the spread of British people's negative behaviors toward migrant communities in the UK might be rooted in a fear of those arriving:

Racism is when you feel threatened, so the English feel threatened, because there are cities such as Southampton, where 25.0% are Polish people (Anna/W9; 42).

Cultural diversity, not always comprehensible for a British person, does not necessarily carry only negative connotations. One of the interviewees believes that the different treatment that Polish people receive stems from the characteristic traits of Polish society:

There can be a positive kind of racism, because most Polish people have a reputation for being good and hard-working employees, and this shocks some of the British (Anna/W9; 42).

As noted before, the classic dichotomy of "our folk" vs. "others" is also present in migrant communities of different nationalities in the UK. For someone to be perceived as "other" (a "stranger") there must be social interaction and a disagreement (conflict) over the meaning of the same values. According to Georg Simmel, the stranger status is synonymous with the strangeness of origin, which means that strangers are not specific individuals but a certain category of people (Simmel, 1950). The above is confirmed by the words of one of the interviewees:

This works the other way too; many Polish people have a negative attitude to people from India or Pakistan. The Polish people often call them Pakis – this is a racist term used by the Polish people; nobody speaks about it, but you can observe it often. Even Polish people are called such names by other Polish people if they are not recognized as Polish at first glance (Jakub/M24; 28).

Other interviewees reach interesting conclusions, pointing out that, while accusing the British of xenophobia, Polish people observe similar attitudes in the Polish diaspora not only toward other migrants, but also toward individuals declaring sexual otherness. This, in turn, leads to the lack of understanding and the lack of acceptance of such behavior in the British society:

[in the UK] especially Polish people are usually racists, they are not exactly fans of lesbians, gays, and the like (Magdalena/W40; 36);

[...] we often even argue with the English over this, and they always defend whatever we attack (Małgorzata/W45; 37).

The lack of acceptance for cultural otherness may manifest itself in migrants' families in the context of the personal relationships that migrants' children enter into:

[...] parents may discriminate against their child's partner and disagree with their decisions (Magdalena/W39; 23).

Exploitation

The phenomenon of discrimination can be divided not only according to grounds of discrimination (racial origin, ethnic origin, nationality, religion, gender, sexuality), but also according to forms of discrimination. In the case of the Polish diaspora in the UK, it is possible to observe a certain model of workplace discrimination materializing in the phenomenon of human capital exploitation. The respondents observe that Polish migrants have a reputation for being hard-working and that this is a reason why they receive unequal treatment:

Polish people have a reputation for being industrious and capable of doing many things on their own, so instead of calling in a specialist, for example to change a light bulb, employers make the Polish people do the necessary work (Michał/M50; 34).

Some situations lead to a structural conflict in the form of competition:

Polish people are, by nature, a more industrious nation than the British, thanks to which they begin to get promoted and climb up the career ladder; they are seen as the bad guys because they work in a foreign country and earn more than the British do (Marcin/M47; 43).

The effect of human capital exploitation is visible in the community of migrants themselves:

At the beginning, when I arrived in England, many people said: "Don't associate with the Polish people." I feel sorry about it because I always try to help everyone, but many people become very greedy; they want it all for themselves, they become more selfish, and then it is easier for them to take advantage of others; this is exactly why you have to be careful whom you associate with, but it is like that everywhere (Kamila/W31; 43);

[...] some friends of mine lost their jobs precisely because of other Polish people; they thought they could trust one another and confided a secret to them, but the others used this against them (Magdalena/W39; 23);

[...] the crabs in a bucket mentality – if someone is doing a little better, you have to pull them down; hence the unhealthy jealousy and envy (Anna/W9; 42).

The respondents observed that the ignorance of the English language could lead to the exploitation of migrants by those who wanted to take advantage of the situation for their own purposes. One of the interviewees is aware of this:

I realize that I am in a totally privileged position – I speak good English, I know my rights, so the English cannot take advantage of that (Anna/W9; 42).

Inadequate command of English prevents individuals from properly functioning in the society, to a large extent in many life domains, and this, in turn, has effects that include labor exploitation.

Cultural insularity

Ethnocentrism is often accompanied by the insularity of migrants' diaspora. The Polish diaspora in the UK is regarded as closed and insular by the respondents themselves: "There are people who behave as if they were to live in a ghetto" (Anna/W9exp; 42). The isolation of a group from external influences can lead to the emergence of structural conflicts. A community shut away in its culture limits the opportunities of access to desirable goods, which, in turn, prevents the full realization of the interests or goals of the groups functioning within a given system (Hofstede, 1980). A strong majority of respondents stressed that labor exploitation was not the only consequence of the ignorance of English. Access to basic products and services being limited for those who do not know the language of their country of settlement can lead to individuals' self-isolation in the host society. Individuals being enclosed within the culture of their native language results in a structural conflict:

Polish people are educated and intelligent people, but sometimes they lack the courage to speak (Magdalena/W41; 41);

[...] for me, the greatest difficulty was the lack of an English accent, which sometimes made it hard for me to communicate with friends (Malwina/W44; 17);

[...] the most frequent difficulty preventing a Pole from getting promoted is language problems (Mateusz/M49; 29);

[...] others often take advantage of poor English at work, which puts a "mute" in a worse position (Marcin/M47; 43).

As indicated by the presented analysis of qualitative research results, in the case of the migrant community, a systemic conflict exists not only between the migrant diaspora and the host country, but also among the migrants – those from the same country of origin and those of different nationalities. When trying to find new places to live in an entirely different environment, individuals are faced with tensions and conflicts, including systemic ones (Tomczak, 2014). Therefore, the policy of respect for differences in a multicultural society requires integrative effort not only from the majority society, but also from migrants themselves.

Analyzing the socio-demographic variables, it is possible to observe how certain characteristics influence the experiences and perceptions of conflicts among Polish migrants in the UK.

It turned out that differences in the amount of time spent in the UK had an effect on attitudes toward conflicts. For example, Barbara (W12; 37), who had emigrated in 2009, shared her experience associated with the assimilation and the preservation of the Polish identity. Her experiences differed from those reported by Łukasz (M37; 33), who had left Poland slightly earlier and described his observations concerning integration in the British society.

Gender differences also played a significant role in the way the respondents experienced conflicts. Women, such as Magdalena (W40; 36), frequently expressed doubts connected with preserving family and cultural values. In contrast, men, like Jan (M25; 16), often focused on the economic and social aspects of conflicts.

The respondents' age had an impact on their perception of conflicts, too. Younger respondents, like Malwina (W44; 17), were more focused on cultural identity and integration, while older ones, such as Grzegorz (M20; 57), experienced conflicts associated with long-term changes in the community and their effect on traditional values.

Data concerning religiosity, engagement in Polish community organizations, financial situation, and education shows how important it is to consider diverse socio-demographic factors when analyzing the experiences and perceptions of conflicts among Polish migrants in the UK. For instance, Karol (M32; 21), who reported strong religious commitment (rating 6) and frequent engagement in religious practices (in scouting and scouts' meetings), may have different experience in the context of cultural conflicts and social integration than Michał (M50; 34), who did not report faith or religious practices (rating 0). Karol may be more focused on maintaining Polish traditions, while Michał may have a different perspective on assimilation and social interactions.

Similarly, Marcin (M47; 43), who rated his engagement in the Polish community organizations 5 and has a good command of English (rating 7), may have different experience connected with social and professional integration than Mateusz (M49; 29), who rated his engagement 3 and is also good at English (rating 7). Marcin, with higher engagement in the Polish community, may be more focused on maintaining the Polish identity, while Mateusz, lower in engagement, may experience other forms of social interaction.

With regard to financial situation, Anna (W9; 42), who rated her situation 7, may have different prospects concerning competition in the job market and different integration opportunities than Joanna (W28; 54), whose financial situation was rated 3. Being in a better financial situation, Anna may experience fewer economic and social barriers, while Joanna may be faced with greater challenges in these domains.

Education influences migrants' experiences as well. For example, Kamila (W31; 43), who has higher education (Master of Engineering), may have different professional and social experience than Grzegorz (M20; 57), who has basic vocational experience. Having higher education, Kamila may have access to different professional and social opportunities than Grzegorz.

In other words, the analysis of socio-demographic variables reveals how different aspects of life impact the experiences and perceptions of conflicts among Polish migrants in the UK. The clear differences between the respondents in the amount of time spent in the host country, gender, and age show the complexity of their experience. Longer residence in the UK, as in Barbara's case (W12; 37), favors adaptation and integration, whereas more recent migrants, such as Łukasz (M37; 33), may experience greater difficulties. Gender differences reveal that women more often focus on maintaining family and cultural values, while men tend to focus on economic aspects. Age impacts the way younger and older migrants perceive changes in the community and traditional values.

Data concerning religiosity, engagement in Polish community organizations, financial situation, education, and command of English additionally highlight the diversity of their experience. Karol's (M32; 21) strong religious commitment influences his perception of cultural conflicts, just like Marcin's (M47; 43) engagement in Polish community organizations has an effect on his experiences of integration. As in the case of Anna (W9; 42) versus Joanna (W28; 54), and Kamila (W31; 43) versus Grzegorz (M20; 57), financial situation and education show how different life conditions shape work-related and integration-related experience.

To sum up, understanding the socio-demographic variables provides a deeper insight into the dynamics of the community of Polish migrants. Taking account of the duration of residence, gender, age, religiosity, social engagement, financial situation, education, and command of English allows for a more complete understanding of the complex and multidimensional experience of Polish migrants in the UK. This analysis underscores how important it is to include these factors in further research in order to better understand and resolve conflicts among migrants.

Discussion

The typology mentioned earlier in this article is based on distinguishing three perspectives on the phenomenon of conflict: structural, interactionist, and psychological. The article aimed to present the results of the author's research concerning the place and characteristics of structural conflict in the functioning of migrant communities as exemplified by the Polish diaspora in the UK. The decision to limit the explorations to the structural aspect of conflict stems from several important reasons. Firstly (and most importantly), structural phenomena exert the strongest influence on the emergence of conflicts in society and, as a result, significantly determine their characteristics, types, consequences, and management methods. Secondly, according to some researchers, these phenomena are relatively the least explored and analyzed (Kozina, Pieczonka, 2018).

The use of the structural perspective as an interpretative framework for the analysis of the results of field research conducted among Polish migrants in the UK confirmed its high potential for systematizing the identified conflict phenomena. The analyses of interviewees' responses made it possible to distinguish the following subtypes of these phenomena: unrealized conflicts, the incompatibility of values, the incompatibility of interests or goals, discrimination, racism, migrant exploitation (mainly in the labor domain), and cultural insularity.

Unrealized conflicts

Unrealized structural conflicts occur in situations of contrary duties, motives, tendencies, plans, and actions of individuals or social groups, classes, or nations, when the acting subjects are not aware of the possibility of a conflict arising and of the course of that conflict (Ossowska, 1985). This definition points to a pattern in which anyone can be involved in a structural conflict with anyone without being aware of the fact at the time of making decisions or engaging in actions. What fits into the profile of unrealized structural conflict is the respondents' experiences associated with their unawareness of the consequences of "entry" into a multicultural society. These experiences concern social practices within specific communities, the situation of the individual, and his/her abilities to function in a multicultural space. Other qualitative research, conducted among Polish people in Poland (2019), in the context of the currently emerging migration-related multiculturalism in this country, confirms the rising awareness of the emerging pluralistic society and the consequences this brings (Łodziński, Nowicka, 2021). It can, therefore, be said that the Polish people living in Poland today seem to be more aware of the development of a multicultural environment and the consequences of this fact than the Polish people migrating to the UK in the past, who seemed surprised at that time with the way a multicultural society functioned.

Unrealized structural conflicts constitute an area unexplored in previous studies on migrant conflicts. Among other issues, the present study reveals an interesting phenomenon of migrants' identities clashing within the same diaspora – between different generations – within the social structure of the host country. The respondents themselves drew attention to this special type of structural conflict. Challenges correlating with the structural issue of integration and assimilation may be related to different types of national identity represented by migrants in the country of settlement, which differ depending on the migrant's attachment to the country of origin, openness to the country of settlement, uncertainty about the current life situation, and preference for what has been acquired in the process of socialization in the country of origin or settlement (Kozak, Fel, Wódka, 2021). The context of unrealized structural conflict in the migrant community is undoubtedly an interesting field for further explorations, because it can lead to a disruption of social integrity or to the loss of social bonds. Unrealized structural conflicts can dynamize social tensions and deepen the divisions, which can lead to the structural social disintegration of individuals.

Values

The incompatibility of values is also partly related to a systemic conflict concerning adaptation, associated with the adjustment of individuals, groups, or organizations in the process of cooperation. Part of the conflict of values is a conflict of attitudes, stemming from the incompatibility and discrepancy between judgements regarding specific attitudes, behaviors, or moral evaluations (Nowak, Plucińska-Nowak, 2022). More precisely, in the structural perspective, a conflict of values is generated based on distinct systems of values and ethical principles that individuals are guided by in their everyday life and work. It is assumed that this kind of conflict is one of the most difficult ones to resolve, because it stems from the prior internalization of beliefs, morality, religious principles, and worldviews (Coombs, 1987). The interviewees' responses reveal a conflict of values in areas such as the normative systems of religiosity or morals. The respondents also mentioned a conflict of values within the diaspora, between the old and new generations. This may be due to the fact that the value system of the first post-war Polish migrants was different – less liberal. Consequently, older migrants entrenched themselves in cultural fundamentalism, currently showing a lack of openness to new generations of migrants and at the same time strengthening the stereotypical division into the “old” *émigré* community symbolized by the heroic veteran and the “new” migration captured by the slightly derisive metaphor of the Polish plumber (Meardi, 2009). In his qualitative research among Polish migrants, Michał Garapich openly writes about “generational and ideological conflicts”. Whereas the activities of the old Polish community were focused on maintaining national identity, post-accession migrants are often critical of this kind of martyrological narrative that attempts to dogmatize the values of the post-war generation and establish them as the only right ones for the Polish diaspora (Garapich, 2019). Some authors explain this state of affairs with the fact that post-war migration was often interpreted as a form of exile from the country of origin. At that time, a conflict manifested itself in the choice between “ghettoized existence amid fellow exiles, or escape and possible immersion in a sea of foreigners” (Williams, 1970). The older generation of *émigrés* stopped in their world of values, refusing to admit that the new generation of migrants might have different aspirations, motives, and goals, and that they might be guided by different values in their lives. This led to a structural conflict in the form of refusal to accept the new wave of migrants from Poland in the structure of the emigration network.

The incompatibility of interests or goals and exploitation

The analysis of the research material also allowed the identification of conflicts of interests, goals, and labor exploitation. In the interviewees' responses, this conflict was present in various constellations of social relations: Polish migrant vs. the British society; Polish migrant vs. other migrant diasporas; Polish migrant vs. Polish migrant. The predominant problem discussed was the systemic conflict manifesting itself in worker exploitation. The respondents accused the British of taking advantage of them and exploiting them in their workplaces. They often stressed the dislike of Polish people in the British society through the lens of competition in the labor market or even jobs being taken away from the British. While the dislike of Polish people manifested in the

British society – often viewed through the lens of labor market competition and perceived job displacement – aligns with findings from previous studies, it is noteworthy that this pattern extends to perceptions of other nationalities as well. The interviewees indicated that the structural conflict manifests itself not only in competition in the labor market, but also in divergent attitudes toward professional duties. For instance, the respondents noted a distinct “work culture” associated with other nations that was not well received (“They have a different ‘work culture,’ and we don’t like it as a nation” (Wojciech/M57; 44). This extension of the conflict to broader cultural aspects of work and professional attitudes reflects a more complex picture of intergroup dynamics in the context of migration. In research on social conflicts, the feeling of dislike toward others has been related, among other things, to individuals’ perceived incompetence in many domains of life, including professional life (Ufkes et al., 2012).

The third pattern of conflict of interest is found among Polish people themselves. It stems partly from an emotional mentality marked by envy and mistrust. One of the interviewees accurately called this phenomenon the “crabs in a bucket” syndrome (W9; 42). This corresponds with qualitative research on the self-portrait of a Pole. In 2015, responding to the question: “What do you think a typical Pole is like? What characteristics do you associate him/her with?” what respondents mentioned in the first place was jealousy and envy caused by an individual conflict of interest understood in a narrow sense (Omyła-Rudzka, 2015). Sociologists describe this state of affairs using the category of social trust. Trust gives a sense of predictability of the partners’ behavior. Mistrust, by contrast, consists in estimating potential losses (Stankiewicz, 2016). Surveys conducted by Poland’s Public Opinion Research Center (CBOS) have been sounding a warning for years that Polish society is characterized by mistrust stemming from a conflict of interest (75%). A strong majority of Polish people believe that one has to be very careful in relations with others and that those who trust others – strangers – and who appreciate the role of trust in business are in the minority (Omyła-Rudzka, 2015). This is an alarming phenomenon in the Polish society, because trust is referred to as “the most valuable type of social capital” contributing to the coherence of goals in society (Sztompka, 2007: 244). It is assumed that societies can be classified according to the level of trust that their members show toward one another (Wódka, 2017). If this level is high, a culture of trust grows stronger, and trust is an important behavior-regulating norm. If, by contrast, trust is low, society is dominated by a culture of cynicism, which contributes to the emergence of conflicts of interests or goals.

An answer to the above phenomenon can be sought in mimetic theory. The essential elements of this theory are the motives of desire and the other. It becomes a desire to imitate the other in areas that include acquiring commonly valued goods, namely: power, prestige, and material values (in addition to health – a *sine qua non* condition for all the remaining goods). The other, in this situation, can be any subject involved in the conflict – an individual or group expressing the same desires to have certain goods. The smaller the distance between the object of desire and the rival, the more the danger of conflict between the subjects increases (Romejko, 2015).

Discrimination and racism

Systemic conflict is also associated with the phenomena of discrimination and racism. Aversion to migrants arriving in the country of settlement is perceived by the respondents as a kind of British *vox populi*, openly voicing the anxieties of the majority society. The arrival of a significant number of migrants in the UK can be seen as intensifying the long-standing phenomenon of scapegoating in the British society – a trend that has been evident as far back as the history of migration in the country goes. Issues in welfare, such as housing shortages, have often been attributed, on the one hand, to the presence of migrants and, on the other, to perceived inaction by authorities, who are accused of prioritizing social welfare for newcomers over native British citizens. This perspective acknowledges that scapegoating in the context of migration is not a new occurrence in the UK but, rather, a recurring theme in its history as a country shaped by in-migration. Some researchers openly speak about an anti-immigrant ideology of *moral panic* in the UK, which largely affected the Polish people living in the British Isles. This ideology petrified stereotypical ideas about Polish people in relation to issues such as threats associated with the labor market; consequently, it contributed to the social marginalization of migrants (Fitzgerald, Smoczynski, 2015).

The interviewees reported that racism was visible also in the Polish migrants' attitudes toward other nationalities in the UK. Researchers investigating this phenomenon observed that the dominant discourse in the Polish community portrayed migrants of other ethnicities and nationalities, often presenting "the other" as an opponent not belonging to a particular ethnic group (Pakszys, 2022). The noticeable type of structural conflict materializing in the form of racism toward other migrants in the UK does not entirely correspond with the classic model of this phenomenon, since many migrants arriving in this country, including Polish people, formally belong to the white race, they are commonly perceived as though they were racially different. The systemic conflict currently manifesting itself in what has been called the "new racism" (neo-racism) and "modern racism" relates to the diverse world of culture and values rather than to differences in the anthropological sense. It refers to phenomena that consist in certain prejudices being exhibited in an indirect and subtle way, partly because social norms prescribe tolerance for other groups. In their 1994 study, Elliot Aronson and colleagues observed that individuals generally sought to avoid suspicion of racism (Aronson, Wilson, Akert, 1994: 577). Sociological studies reveal that the traditional negative attitudes in Polish communities have changed into new forms of "symbolic racism" and "subtle prejudice." The previous stereotypes and prejudices have been evolving toward less overt and less direct forms (Grzymała-Kazłowska, 2012: 160).

This qualitative study sheds further light on the issue of cultural conflict as manifested in cultural racism. It reveals that, while accusing the British of racism, Polish people themselves may exhibit xenophobic behaviors toward other cultures – a finding that corroborates the existing research on this complex interplay of prejudices and cultural dynamics. Moreover, this phenomenon is visible in the Polish community in the UK, and the respondents themselves are aware of it. The phenomenon of Polish people's xenophobic behaviors toward other cultures and nationalities in the UK is confirmed

by the latest sociological research. Semi-structured interviews with Polish people in the UK, conducted in 2019–2020, revealed Polish migrants' complex racist practices toward "strangers." It turned out that such behaviors present among the Polish people were caused, among other things, by their need to distance themselves from other migrant groups (Narkowicz, 2023).

Cultural insularity

When discussing structural conflict, the respondents spoke not only about attachment to their own culture and the resulting isolation from other cultures. Based on the conflict experienced in the community of emigrants, they very often drew attention to the context of inadequate command of English and its consequences. The respondents pointed out that although even before leaving their homeland some migrants had already had a cultural capital, including some knowledge of the language of the destination country, the situation of living in an insular Polish diaspora enabled them to function freely in the new place without improving their language skills. Individuals experienced a structural conflict materializing in the limited possibility of climbing up the social ladder due to being "stuck" in the community of migrants.

While clustering in ethnic enclaves is beneficial immediately after arrival, in the long term it may weaken the integration of immigrants into the host society and intensify the structural conflict that consists in migrants isolating (self-isolating) from the host society. Other researchers also point out that migrants may have difficulties finding a better paid job and a weakened need to learn the language of the new country if they isolate from the society of the place of settlement and are too strongly anchored in the migrant community (Zborowski, Gałka, 2008).

It should be noted, however, that the structural conflict manifesting itself in the cultural insularity of migrants in the UK is not specific to the Polish community. Examples of such situations are also visible in other diasporas, where migrants cluster in ethnic enclaves. The migrants who came to the UK, for example, from the Indian subcontinent are a highly closed social group that cultivates its own traditions and customs and integrates into the new society to a rather small degree. The same is the case with immigrants from Africa, who likewise not only refuse to integrate into the new society linguistically – or, in broader terms, culturally – but also have great problems assimilating in London's labor market. This concerns mainly women, who adhere to the traditions brought from their home countries and, for example, do not take up employment. Their social role comes down to taking care of children and tending to hearth and home (Zawadewicz, 2008).

The improvisational lifestyle of some Polish people in the UK, particularly those with limited skills in the local language, may have more far-reaching consequences. It is observed that, in many places where the migrant diaspora is present, there are no signs of social participation in the local communities. As a result of isolation, migrants are unwilling to engage in the British society (Dunin-Wąsowicz, 2022). Thus, the structural conflict materializing in the social insularity of the migrant diaspora has interesting implications regarding the need for further sociological research into this area.

Conclusion

The study of conflict presents multifaceted challenges, necessitating a comprehensive approach that extends beyond mere analysis of social structures, identifying various dimensions and levels of social diversity; it also requires the analysis of different social categories, communities, and groups, their interests, aspirations, and goals, and the social relations between them (Mucha, 2011). The results of the author's research show the difficulty of migrants' functioning in a social structure that is new to them. Structural conflicts are caused, for instance, by the fact that a part of the Polish society still carries the mark and complex associated with life behind the Iron Curtain. The interviewees' responses included the theme of low self-confidence, complexes, and ignorance of British people's mentality. As it turned out, these conflicts often took the form of previously unrealized incongruities. Years of political and cultural isolation, huge differences in living standards and financial status, and no freedom of travel have arguably led to diminished levels of self-confidence among Polish people when abroad. A significant barrier is the limited skills in the host country's language; this can impede not only the expression of emotions but also the understanding of nuances in social relations, resulting in considerable challenges. Multicultural and historically famous for its openness to other cultures, Poland became culturally homogeneous in the post-war years; as a result, every clash with the cosmopolitan culture of the British Isles carries an additional challenge for the functioning of individuals in a multicultural society, which may give rise to structural conflicts (Kwiatkowska, 2014).

Based on the results of research on Polish migrants in the UK, it can be observed that, even though Élise Féron's theory points to the structural nature of social and autonomizing conflicts, which are deeply rooted in social, political, economic, and cultural structures (Féron, 2017), the present study revealed no cases of conflicts transferred from the country of origin to the new setting of the host country. Instead of transferring the existing conflicts, migrants adapt and redefine their experiences, which is consistent with the concept of "autonomizing" conflicts as discussed by Elise Féron. Conflicts in diasporas may, therefore, undergo transformation and become autonomous, adjusting to the new sociocultural and political conditions. However, the study revealed no process of dynamization, consisting in a direct transformation and transfer of conflicts from the country of origin to the country of settlement, which means these conflicts take on a unique character specific to the new context that the migrants live in.

The unexpected findings yielded by the analysis of qualitative research results concerned the respondents' conscious tendency to engage in xenophobic behavior toward migrants of other nationalities in the UK and the lack of acceptance for Polish economic migration exhibited by the older generation of the UK's Polish community. The presence of xenophobic tendencies in the migrant community undoubtedly has an impact on the development of negative stereotypes regarding the "new" strangers and the strengthening of these stereotypes about the "old" ones in the British society. According to the interviewees, the latter phenomenon reflects a conflict of goals in the Polish migrant community and points to the generational character of the conflict of values between different generations within the same migrant diaspora. In respect to Polish people's racism toward other nationalities, it may

show a desire to retain the privileged social position in the place of settlement. This position may stem from the already mentioned social acceptance for Polish people as conditional citizens in the UK. The outcome is visible in Polish migrants' attitude of social reserve toward migrants from other countries.

The trap of structural conflict that Polish migrants can fall into at the beginning of their residence outside their country of origin was concisely presented by Polish sociologist Jerzy Mikułowski-Pomorski, who synthetically described the structural conflicts experienced by a Polish migrant:

The stranger assumes that people are similar to one another and expects those of a different culture to show behaviors similar to rather than different from their own. This is a mistake, for even the same elements of culture are understood in disparate ways, and behaviors that appear to be *normal* hold unexpected contents. The stranger then encounters behaviors and human reactions that they are unable to explain in light of their own values and experiences, [...] they try to adapt to the conditions but are aware of the failures suffered (Mikułowski Pomorski, 2012: 356–357).

However, the presentation of the social locations and manifestations of structural conflicts in the migrant community offered in this article is not a comprehensive one; it does not include all types of phenomena. The analysis covered those that appeared in the interviewees' responses most frequently. The specificity of the presented empirical portrayal of the structural aspect of conflict lies in its qualitative character, limiting the possibilities of describing structural conflicts in the migrant community. Broader comparative empirical research is recommended, which would identify the conditions that have the strongest influence on the emergence of structural conflicts and that, as a result, determine their characteristics, types, and outcomes to a significant degree. The presented characteristics of the social locations and manifestations of structural conflicts in the migrant community may serve as a contribution to the identification and further analysis of such conflicts.

References

- Adamson Fiona B. (2005), *Globalisation, Transnational Political Mobilisation, and Networks of Violence*, "Cambridge Review of International Affairs", vol. 18(1), pp. 31–49, <https://doi.org/10.1080/09557570500059548>
- Andreoni Antonio, Chang Ha-Joon (2019), *The political economy of industrial policy: Structural interdependencies, policy alignment and conflict management*, "Structural Change and Economic Dynamics", vol. 48, pp. 136–150, <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2018.10.007>
- Aronson Elliot, Wilson Timothy D., Akert Robin (1994), *Social Psychology: The Heart and the Mind*, New York: Harpercollins College Publishers.
- Byrne Bridget, Alexander Claire, Khan Omar, Nazroo James, Shankley William (2020), *Ethnicity, Race and Inequality in the UK: State of the Nation*, Bristol: Policy Press, <http://library.open.org/handle/20.500.12657/22310> (accessed: 1.09.2023).
- Castles Stephen, Davidson Alastair (2020), *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781003061595>

Coombs Clyde H. (1987), *The structure of conflict*, "American Psychologist", vol. 42(4), pp. 355–363, <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.42.4.355> (accessed: 1.09.2023).

Djundeva Maja, Ellwardt Lea (2020), *Social support networks and loneliness of Polish migrants in the Netherlands*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 46(7), pp. 1281–1300, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1597691>

Duda-Mikulin Ewa (2013), *Migration as opportunity? A case study of Polish women: migrants in the UK and returnees in Poland*, "Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje", vol. 23(4), pp. 105–121, <https://bibliotekanauki.pl/articles/473531.pdf> (accessed: 1.09.2023).

Dunin-Wąsowicz Roch (2022), *Polish Immigrant Organisations in the UK after 2004: Between Lack of Unity and Increased Recognition*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny", vol. 2(184), pp. 47–67, <https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.22.011.15837>

Dwyer Peter James, Scullion Lisa, Jones Katy, Stewart Alasdair (2019), *The impact of conditionality on the welfare rights of EU migrants in the UK*, "Policy & Politics", vol. 47(1), pp. 133–150, <https://doi.org/10.1332/030557318X15296527346800>

Fel Stanisław, Kozak Jarosław, Wódka Marek (2022), *Polacy w Wielkiej Brytanii wobec brexitu. Studium socjologiczne*, Lublin: Wydawnictwo KUL, https://www.researchgate.net/publication/360473072_Poles_in_Great_Britain_toward_Brexit_A_Sociological_Study_Polacy_w_Wielkiej_Brytanii_wobec_brexitu_ Studium_socjologiczne (accessed: 1.09.2023).

Féron Elise (2013), *Diaspora politics: From "long distance nationalism" to autonomization*, [in:] D. Halm, Z. Sezgin (eds.), *Migration and Organized Civil Society*, London: Routledge, pp. 63–78, <https://doi.org/10.4324/9780203103821>

Féron Élise (2017), *Transporting and re-inventing conflicts: Conflict-generated diasporas and conflict autonomisation*, "Cooperation and Conflict", vol. 52(3), pp. 360–376, <https://doi.org/10.1177/0010836716671759>

Fitzgerald Ian, Smoczynski Rafal (2015), *Anti-Polish Migrant Moral Panic in the UK: Rethinking Employment Insecurities and Moral Regulation*, "Sociologicky Casopis", vol. 51(3), pp. 339–361, <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2015.51.3.180>

Flint John (2007), *Faith schools, multiculturalism and community cohesion: Muslim and Roman Catholic state schools in England and Scotland*, "Policy & Politics", vol. 35(2), pp. 251–268, <https://doi.org/10.1332/030557307780712979>

Frankfort-Nachmias Chava, Leon-Guerrero Anna, Davis Georgiann (2019), *Social Statistics for a Diverse Society*, London: Sage Publications.

Friszke Andrzej (1999), *Życie polityczne emigracji*, Warszawa: Biblioteka Więzi, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjTstq7-amAAxWdKRAIHa2hDUMQFnoECBwQAQ&url=https%3A%2F%2Fzpe.gov.pl%2Fpdf%2F10YtVqfU&usg=AOvVaw2Tl7FG-hwRYt_CLZBj_prg&opi=89978449 (accessed: 1.09.2023).

Garapich Michał (2008), *Odyssean Refugees, Migrants and Power: Construction of the "Other" within the Polish Community in the United Kingdom*, [in:] D. Reed-Danahay, C. Brettell (eds.), *Citizenship, Political Engagement and Belonging. Immigrants in Europe and the United States*, New Jersey: Rutgers University Press, pp. 124–144.

Garapich Michał (2019), *Polskie organizacje imigranckie w Wielkiej Brytanii – raport z analizy danych zastanych*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/70758/ssoar-2019-garapich-Polskie_organizacje_imigranckie_w_Wielkiej.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-2019-garapich-Polskie_organizacje_imigranckie_w_Wielkiej.pdf (accessed: 1.09.2023).

Gawlewicz Anna, Narkowicz Kasia, Wright Sharon (2023), *Heroes or Villains? Migrant Essential Workers and Combined Hostilities of Covid-19 And Brexit*, "Discover Society: New Series", vol. 3(2), pp. 1–5.

Gromkowska-Melosik Agnieszka (2021), *Globalna tożsamość korporacyjnego lidera i edukacja międzykulturowa*, "Edukacja Międzykulturowa", vol. 15(2), pp. 75–90, <https://doi.org/10.15804/em.2021.02.04>

- Grzymała-Kazłowska Aleksandra (2012), *Postawy wobec mniejszości i imigrantów w Polsce na tle Europy*, [in:] A. Jasińska-Kania (ed.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, pp. 131–164.
- Grzymała-Kazłowska Aleksandra (2013), *Ku socjologii mobilnego społeczeństwa? Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologii*, "Studia Socjologiczne", vol. 210(3), pp. 31–52, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.cejsh-093c1e1b-4ead-4754-9cc0-45cb1a9951fe/c/Grzymała-Kazłowska.pdf> (accessed: 1.09.2023).
- Habielski Rafał (2004), *Polski Londyn*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Harris Catherine, Gawlewicz Anna, Valentine Gill (2022), *Attitudes towards immigration: responses to the increased presence of Polish migrants in the UK post 2004*, "Migration and Development", vol. 11(1), pp. 1–20, <https://doi.org/10.1080/21632324.2019.1697489>
- Hofstede Geert (1980), *Culture and Organizations*, "International Studies of Management & Organization", vol. 10(4), pp. 15–41, <https://doi.org/10.1080/00208825.1980.11656300>
- Isański Jakub, Nowak Marek, Kozak Jarosław, Eade John (2023), *The New Parochialism? Polish Migrant Catholic Parishes on the Path of Change*, "Review of Religious Research", vol. 1(4), pp. 1–21, <https://doi.org/10.1177/0034673X231171040>
- Jehn Karen A. (1997), *A Qualitative Analysis of Conflict Types and Dimensions in Organizational Groups*, "Administrative Science Quarterly", vol. 42(3), pp. 530–557, <https://doi.org/10.2307/2393737>
- Jeong Ho-Won (2008), *Understanding Conflict and Conflict Analysis*, London: Sage, https://books.google.com.tr/books?hl=pl&lr=&id=6tBl2nylydAC&oi=fnd&pg=PP2&dq=Different+types+of+social+structures+have+different+tolerances+for+conflict.+Rigid+ones+are+exposed+to+their+accumulation+and+violent+explosion&ots=cXeD7gfYXn&sig=Ph63sZxxZtHaPC56JHZTrcOol_4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (accessed: 1.09.2023).
- Johnson Adayshia (2022), *Ibn Khaldun's Views on Race: Influences by Early Life/Childhood, Climate, Geography, and Geographic Segmentation*, "Johns Hopkins University", vol. 3(1), pp. 1–7, <https://mackseyjournal.scholasticahq.com/article/55659-ibn-khaldun-s-views-on-race-influences-by-early-life-childhood-climate-geography-and-geographic-segmentation> (accessed: 1.09.2023).
- Kaprāns Mārtiņš (2023), *'They laughed at me, but I left that job': occupational agency of Latvian migrant workers in the United Kingdom*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 49(5), pp. 1191–1209, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2035702>
- Kilkey Majella, Ryan Louise (2020), *Unsettling Events: Understanding Migrants' Responses to Geopolitical Transformative Episodes through a Life-Course Lens*, "International Migration Review", vol. 55(1), pp. 227–253, <https://doi.org/10.1177/0197918320905507>
- Koinova Maria (2011), *Diasporas and secessionist conflicts: the mobilization of the Armenian, Albanian and Chechen diasporas*, "Ethnic and Racial Studies", vol. 34(2), pp. 333–356, <https://doi.org/10.1080/01419870.2010.489646>
- Kok Anne M., Bakker Frank G.A. de, Groenewegen Peter (2019), *Sustainability Struggles: Conflicting Cultures and Incompatible Logics*, "Business & Society", vol. 58(8), pp. 1496–1532, <https://doi.org/10.1177/0007650317703644>
- Koos Sebastian, Seibel Verena (2019), *Solidarity with refugees across Europe. A comparative analysis of public support for helping forced migrants*, "European Societies", vol. 21(5), pp. 704–728, <https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1616794>
- Kozak Jarosław (2023), *Sources of knowledge about Brexit and the assessment of information activities undertaken by the Polish and British authorities among Poles living in the United Kingdom*, "Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny", vol. 85(3), pp. 161–182, <https://doi.org/10.14746/rpeis.2023.85.3.10>
- Kozak Jarosław, Fel Stanisław, Wódka Marek (2021), *Religijność a tożsamość narodowa polskich migrantów w Wielkiej Brytanii w dobie brexitu*, "Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II", vol. 64(3), pp. 3–29.

Kozina Andrzej, Pieczonka Agnieszka (2018), *Strukturalne uwarunkowania konfliktów organizacyjnych*, "Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu", no. 543, pp. 81–97, <http://dx.doi.org/10.15611/pn.2018.543.07>

Kwiatkowska Elżbieta (2014), *Funkcjonowanie społeczne w środowisku wielokulturowym na przykładzie polskich emigrantów na Wyspach Brytyjskich*, [in:] J. Nikitorowicz, J. Muszyńska, B. Boćwińska-Kiluk (eds.), *Od wielokulturowości miejsca do międzykulturowości relacji społecznych. Współczesne strategie kreowania przestrzeni życia jednostki*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, pp. 52–70, https://old.noe.uwb.edu.pl/files/file/PDF/PUBLIKACJE/Od_wielokulturowosci_miejsca_do.pdf#page=52 (accessed: 1.09.2023).

Lyons Terrence (2007), *Conflict-generated diasporas and transnational politics in Ethiopia*, "Conflict, Security & Development", vol. 7(4), pp. 529–549, <https://doi.org/10.1080/14678800701692951>

Lodziński Sławomir, Nowicka Ewa (2021), *Wielokulturowość w wielkim mieście. Wspólnota pokoleń, siła wykształcenia i stosunek do imigracji w świetle badań jakościowych*, "Studia Socjologiczne", vol. 2(241), pp. 71–96, <http://dx.doi.org/10.24425%2Fsts.2021.137289>

Meardi Guglielmo (2009), *A suspended status: The puzzle of Polish workers in the West Midlands*, [in:] H. Fassmann, M. Haller, D.S. Lane (eds.), *Migration and Mobility in Europe: Trends, Patterns and Control*, Cheltenham, Edward Elgar, Cheltenham: Edward Elgar, pp. 102–122, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=XcQK1zSxVJYC&oi=fnd&pg=PA102&dq=polish+veteran+and+polish+plumber+migration+in+uk&ots=QqCwSMYXT0&sig=BLUOHYhi9wyUiqLbiYjINd58D8&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (accessed: 1.09.2023).

Mikułowski Pomorski Jerzy (2012), *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Kraków: Universitas.

Mogilnicka Magda (2022), *Conditional citizenship in the UK: Polish migrants' experiences of diversity*, "Ethnicities", vol. 22(6), pp. 838–856, <https://doi.org/10.1177/14687968221089926>

Moore Christopher W. (2014), *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*, San Francisco: John Wiley & Sons.

Morgan Gareth (1981), *The Schismatic Metaphor and Its Implications for Organizational Analysis*, "Organization Studies", vol. 2(1), pp. 23–44, <https://doi.org/10.1177/017084068100200103>

Mucha Janusz (2011), *Jak badać dynamikę i konflikt w społeczeństwie polskim?*, "Studia Socjologiczne", vol. 1(200), pp. 339–352, <https://bibliotekanauki.pl/articles/427707.pdf> (accessed: 1.09.2023).

Mucha Janusz (2014), *Socjoterapeutyczne aspekty zarządzania sytuacją konfliktową w wymiarze jednostkowym i społecznym. Kilka uwag wprowadzających*, [in:] M. Plucińska-Nowak (ed.), *Rozwiązywanie sytuacji konfliktowych w wymiarze jednostkowym i społecznym*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, pp. 11–20.

Narkowicz Kasia (2023), *White enough, not white enough: racism and racialisation among Poles in the UK*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 49(6), pp. 1534–1551, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2154913>

Ngalande Rebecca Chikondi, Mkwinda Esmey (2014), *Benefits and Challenges of Using ATLAS.ti*, [in:] S. Friese, T. Ringmayr (eds.), *Fostering Dialog on Qualitative Methods*, Berlin: Universitätsverlag der TU Berlin, pp. 1–5, <https://api-depositononce.tu-berlin.de/server/api/core/bitstreams/88cf2894-dd92-4a65-ac98-615495e1c6cd/content> (accessed: 1.09.2023).

Nowak Witold, Nowosielski Michał (2016), *Zarys uwarunkowań funkcjonowania organizacji imigranckich – propozycja modelu wyjaśniającego*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny", vol. 3(161), pp. 31–52, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-051eff6e-e70a-4091-bb22-d5c8dbe9f7fa/c/St.Migrac_3-16_3-W.Nowak_i_in.pdf (accessed: 1.09.2023).

Nowak Witold, Plucińska-Nowak Martyna (2022), *Konfliktowy wymiar zorganizowania imigrantów – przypadek polskich organizacji imigranckich w Szwecji*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny", vol. 2(184), pp. 161–183, <http://dx.doi.org/10.4467/25444972SMPP.22.016.15842>

Omyła-Rudzka Małgorzata (2015), *Autoportret Polaków i postrzegany dystans kulturowy wobec sąsiadów*, Warszawa: CBOS, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_126_15.PDF (accessed: 23.07.2023).

Ossowska Maria (1985), *Normy moralne. Próba systematyzacji*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Paerregaard Karsten (2010), *Interrogating Diaspora: Power and Conflict in Peruvian Migration*, [in:] R. Bauböck, T. Faist (eds.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 91–107, <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/34853> (accessed: 23.07.2023).

Pak Yoon K. (2021), “Racist-Blind, Not Color-Blind” by Design: Confronting Systemic Racism in Our Educational Past, Present, and Future, “History of Education Quarterly”, vol. 61(2), pp. 127–149, <https://doi.org/10.1017/heq.2021.5>

Pakszys Elżbieta (2022), *Doświadczenie Innego: postkolonialne oblicza rasizmu*, “Sensus Historiae”, vol. 46(1), pp. 299–310, <http://sensushistoriae.epigram.eu/index.php/czasopismo/article/view/630> (accessed: 1.09.2023).

Pietrzak Nicole (2021), *Stygmatyzacja i dyskryminacja imigrantów i mniejszości etnicznych. Rozważania w kontekście pandemii COVID-19*, [in:] M. Iwaniuk, B. Bujalska (eds.), *Dysfunkcje i szanse współczesnego społeczeństwa*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel, pp. 74–84, https://www.researchgate.net/profile/Nicole-Pietrzak/publication/354921098_Stygmatyzacja_i_dyskryminacja_imigrantow_i_mniejszosci_etnicznych_Rozwazania_w_kontekście_pandemii_COVID-19/links/615432da14d6fd7c0fb8d9f4/Stygmatyzacja-i-dyskryminacja-imigrantow-i-mniejszosci-etnicznych-Rozwazania-w-kontekście-pandemii-COVID-19.pdf (accessed: 1.09.2023).

Radzik Tadeusz (1991), *Szkolnictwo polskie w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Rahim M. Afzalur (2023), *Managing Conflict in Organizations*, Abingdon–New York: Routledge, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=zQa6EAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT14&dq=conflict+types+incompatibility&ots=sENGDsw_QQ&sig=YrMa4eAjcUcg4oUihbYhYF7zMJg&redir_esc=y#v=onepage&q=conflict%20types%20incompatibility&f=false (accessed: 1.09.2023).

Romejko Adam (2015), *Polacy w Wielkiej Brytanii: interpretacja mimetyczna*, Tuchów: Poligrafia Redemptorystów, <https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/62849/edition/56562?language=en> (accessed: 6.01.2023).

Rzepnikowska Alina (2023), *Racialisation of Polish migrants in the UK and in Spain (Catalonia)*, “Journal of Ethnic and Migration Studies”, vol. 49(6), pp. 1517–1533, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2154912>

Sadura Przemysław (2022), *The class-related educational strategies and national capital of Polish migrants in the UK (England)*, “British Journal of Sociology of Education”, vol. 43(5), pp. 754–769, <https://doi.org/10.1080/01425692.2022.2058462>

Safran William (1991), *Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return*, “Diaspora: A Journal of Transnational Studies”, vol. 1(1), pp. 83–99, <https://doi.org/10.3138/diaspora.1.1.83>

Scott Sam, Craig Gary, Geddes Alistair (2012), *Experiences of forced labour in the UK food industry*, New York: Joseph Rowntree Foundation, <https://www.jrf.org.uk/experiences-of-forced-labour-in-the-uk-food-industry> (accessed: 1.09.2023).

Shain Yossi (2007), *Kinship & Diasporas in International Affairs*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=AD1xQ5dih18C&oi=fnd&pg=PP17&ots=lwWZaQd7R6&sig=FBifwddxKSBXnGCqWdBBKARpubk&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (accessed: 1.09.2023).

Shankley William (2023), *Gender, modern slavery and labour exploitation: experiences of male Polish migrants in England*, “Journal of Ethnic and Migration Studies”, vol. 49(5), pp. 1274–1291, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2021.2000853>

Shankley William (2024), *The racialization of whiteness in migrants' residential decisions: the case of Polish migrants in England*, "Ethnic and Racial Studies", vol. 47, pp. 123–144, <https://doi.org/10.1080/01419870.2023.2215853>

Sime Daniela, Tyrrell Naomi, Käkelä Emmaleena, Moskal Marta (2022), *Performing whiteness: Central and Eastern European young people's experiences of xenophobia and racialisation in the UK Post-Brexit*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 48(19), pp. 4527–4546, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2085678>

Simmel Georg (1950), *The Stranger*, [in:] K.H. Wolff (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*, vol. 402, Glencoe: The Free Press, p. 408–410, <http://timothyquigley.net/vcs/simmel-stranger.pdf> (accessed: 1.09.2023).

Siomkajło Alina (2003), *Stan edukacji i oświaty polonijnej w Wielkiej Brytanii*, Lublin: Norbertinum.

Sökefeld Martin (2006), *Mobilizing in transnational space: a social movement approach to the formation of diaspora*, "Global Networks", vol. 6(3), pp. 265–284, <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2006.00144.x>

Squire Dian, Yao Christina W., Zenner Keni (2023), *Neo-Racism, Academic Advisor Intercultural (In)competence, and the Hindering of International Student Success*, "Journal of Student Affairs Research and Practice", vol. 61(4), pp. 1–15, <https://doi.org/10.1080/19496591.2022.2147014>

Stankiewicz Emilia (2016), *Kapitał społeczny w perspektywie interdyscyplinarnej*, "Kwartalnik Prawo – Społeczeństwo – Ekonomia", vol. 4, pp. 44–65, <https://repozytorium.amu.edu.pl/server/api/core/bitstreams/c78355fa-2302-4cc1-8154-c409420ac292/content> (accessed: 1.09.2023).

Styk Józef (1987), *System wartości a pokrewne kategorie badania życia społecznego*, "Roczniki Nauk Społecznych", vol. 15(1), pp. 125–142, <https://bibliotekanauki.pl/articles/1871859.pdf> (accessed: 1.09.2023).

Switat Mustafa (2018), *Rasizm i mechanizmy mu pokrewne w kontekście badań nad diasporą arabską w Polsce*, "Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny", vol. 1(167), pp. 189–218, <https://doi.org/10.4467/25444972SMPP.18.009.8918>

Sword Keith (1996), *Identity in Flux. The Polish Community in Britain*, London: UCL School of Slavonic and East European Studies (SSEES), <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10078280/1/SSEES0012.pdf> (accessed: 1.09.2023).

Sztompka Piotr (2007), *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków: Znak.

Temple Bogusia, Young Alys (2004), *Qualitative Research and Translation Dilemmas*, "Qualitative Research", vol. 4(2), pp. 161–178, <https://doi.org/10.1177/1468794104044430>

Tomczak Maria (2014), *Między wielokulturowością a kulturą wiodącą. Niemieckie debaty wokół imigracji*, "Przegląd Zachodni", vol. 350(1), pp. 95–110, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=39303> (accessed: 1.09.2023).

Troccoli Giuseppe, Moreh Chris, McGhee Derek, Vlachantoni Athina (2022), *Diagnostic testing: therapeutic mobilities, social fields, and medical encounters in the transnational healthcare practices of Polish migrants in the UK*, "Journal of Migration and Health", vol. 5, pp. 1–8, <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2022.100100>

Ufkes Elze G., Otten Sabine, Zee Karen I. van der, Giebels Ellen, Dovidio John F. (2012), *The effect of stereotype content on anger versus contempt in "day-to-day" conflicts*, "Group Processes & Intergroup Relations", vol. 15(1), pp. 57–74, <https://doi.org/10.1177/1368430211417832>

Vertovec Steven (2009), *Transnationalism*, London–New York: Routledge, https://books.google.pl/books?hl=pl&lr=&id=084dVpMaRmYC&oi=fnd&pg=PP1&ots=FtEtu3U8mZ&sig=mN6keNQXmoMcRlywm3MyFD84oCY&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (accessed: 1.09.2023).

Werbner Pnina (2002), *The place which is diaspora: Citizenship, religion and gender in the making of chaotic transnationalism*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 28(1), pp. 119–133, <https://doi.org/10.1080/13691830120103967>

Wesoły Szczepan (1994), *Podwójna jurysdykcja dla Polaków w Anglii. Z dziejów emigracji polskiej w Wielkiej Brytanii*, [in:] K. Mochlińska, Z.E. Wałaszewski (eds.), *W służbie emigracji. 25 lat posługi pasterskiej księdza arcybiskupa Szczepana Wesołego Delegata Prymasa Polski dla duszpasterstwa emigracji*, Londyn: Veritas Foundation Publication Centre, pp. 90–110.

Williams Robert C. (1970), *European Political Emigrations: A Lost Subject*, "Comparative Studies in Society and History", vol. 12(2), pp. 140–148, <https://doi.org/10.1017/S0010417500005727>

Wodawski Marek, Fel Stanisław, Kozak Jarosław (2023), *Polish Return Migration after Brexit: A Sociological Forecast*, London–New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781003449843>

Wódka Marek (2017), *Social and Economic Significance of Moral Capital*, "Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym", vol. 20(4), pp. 65–75, <https://doi.org/10.18778/1899-2226.20.4.05>

Zawadewicz Magda (2008), *Życie codzienne w muzułmańskim Londynie*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Zborowski Andrzej, Gałka Jadwiga (2008), *Migracje stałe i czasowe z Polski po akcesji do Unii Europejskiej*, [in:] D. Ilnicki, K. Janc (eds.), *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, "Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego", vol. 3, pp. 39–37, <https://www.repozytorium.uni.wroc.pl/publication/146968/edition/137342/przekształcenia-regionalnych-struktur-funkcjonalno-przestrzennych-europa-bez-granic-nowe-wyzwania-ilnicki-dariusz-red-janc-krzysztof-red?language=pl> (accessed: 1.09.2023).

Ziętara Paweł (1993), *Misja ostatniej szansy. Próba zjednoczenia polskiej emigracji politycznej w latach 1952–1956*, "Przegląd Historyczny", vol. 84(2), pp. 199–220, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczny/Przeglad_Historyczny-r1993-t84-n2/Przeglad_Historyczny-r1993-t84-n2-s199-220/Przeglad_Historyczny-r1993-t84-n2-s199-220.pdf (accessed: 1.09.2023).

Cytowanie

Jarosław Kozak (2024), *Structural Conflict in the Polish Migrant Community in the UK*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 142–173, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.07>

Konflikt strukturalny w społeczności migrantów polskich w Wielkiej Brytanii

Abstrakt: Artykuł prezentuje wyniki badań własnych dotyczących miejsca i charakterystyki konfliktu strukturalnego w funkcjonowaniu społeczności migrantów w Zjednoczonym Królestwie. Ma on charakter zarówno poznawczy, jak i praktyczny, gdyż pozwala nie tylko zrewidować zasadność jednej z podstawowych typologii konfliktu, ale także zidentyfikować na jego podstawie różne obszary konfliktu strukturalnego w środowisku migrantów. Tłem analizowanego zjawiska stały się migracje poakcesyjne, które, wywołując zjawiska i procesy istotne dla kształtowania się struktury społecznej, stanowią jeden z najważniejszych czynników zmiany społecznej. Posłużono się metodą analizy jakościowej, pozwalającej zidentyfikować, które z analizowanych obszarów społecznych wywołują konflikty strukturalne w badanym środowisku. Okazało się, iż konflikt strukturalny w wielu jego wymiarach występuje nie tylko pomiędzy migrantami a społeczeństwem kraju osiedlenia, ale ma on także miejsce pomiędzy migrantami z różnych krajów oraz między migrantami z tej samej diaspory. Tym samym zostało poddane pod dyskusję dotychczas dominujące przekonanie o spójności społeczności migrantów. Niniejsze opracowanie może stanowić przyczynek do dalszych rozważań, m.in. na temat występowania barier strukturalnych w społeczeństwie wielonarodowym.

Słowa kluczowe: konflikt strukturalny, migracja, konflikt interesów, konflikt wartości

Women in Masculinized Occupations, Men in Feminized Occupations: Experiences of Gender Occupational Minorities and Their Roles within the Occupational Group¹

Olga Czeranowska
SWPS University, Poland

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.08>

Keywords:

gender, gender occupational minorities, horizontal segregation

Abstract: Horizontal gender segregation divides the labor market into ‘feminine’ and ‘masculine’ occupations. However, some individuals choose occupational paths which are not consistent with the expectations for their gender, thereby becoming a minority in their occupational group. We propose the joint term ‘gender occupational minorities’ to describe their situation. We aim to supplement previous research with a combined analysis of the two gender groups, enabling a more general perspective on the meaning of gender in the labor market as well as a comparison of how similar mechanisms work in opposite gender contexts. Based on Pierre Bourdieu’s practical principles of gender occupational segregation, women working in IT/new technologies and men working in childcare/education were chosen as the project’s target groups. In this paper, we focus on the experience of being a gender occupational minority on the Polish labor market as well as on the role of gender occupational minorities within the occupational group.

Olga Czeranowska

PhD, sociologist. Her research interests include the sociology of work and gender studies. In her doctoral thesis, she examined individual perspective on occupational prestige. Since 2021, Olga Czeranowska has been an assistant professor at the SWPS University, Faculty of Social Sciences in Warsaw.

e-mail: oczernowska@swps.edu.pl

¹ The publication co-financed by the the Ministry of Education and Science subsidies for maintaining and developing the didactic and research potential of the SWPS University.

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Gender division of work, dividing the labor market into 'feminine' and 'masculine' occupations, can be seen both as a statistical fact and as a sociological phenomenon with corresponding social implications (Gromkowska-Melosik, 2013). Still, some individuals choose career paths that are not 'expected' for their gender. The situation of men in feminized occupations and women in masculinized occupations is described in the literature as gender-atypical employment (Hussein, Christensen, 2017; McClintock, 2020; Moskos, 2020) or non-traditional employment (Potter, Hill, 2009; Whittock, 2018; Bonfert et al., 2021). We propose an alternative, more subject-centered term of 'occupational gender minorities'. We argue that occupational gender minorities can be treated as extreme cases in the analysis of gender's meaning on the labor market. Women in 'masculine' occupations are the extreme case of femininity being an 'exception' in a world that is generally tailored to men (Perez, 2021). On the other end of the spectrum, men in 'feminine' occupations present a unique case in which masculinity is not a default option.

Notably, the majority of existing studies on men in 'feminine' occupations and women in 'masculine' occupations is focused on one gender (with Williams, 1989 being one exception), frequently in the context of a single occupational group. Therefore, the research problem of our project was to analyze men in feminized occupations and women in masculinized occupations together. This approach aimed to bridge the gap in the existing research by finding similarities and differences between these two extreme cases of gender manifestations in the realm of work. This approach also makes it possible to look beyond occupational group cultures and identify more general mechanisms.

In this paper, we focus on the experience of being in a gender occupational minority. Members of the minority conceptualize role prescribed to them within the occupational group. Our two research questions are:

1. How do men in feminized occupations and women in masculinized occupations feel about their minority status?
2. What is their role within the occupational group?

We are aware that the gender binary system is arbitrary and has negative effects on people who do not fit into one of these categories (Richards et al., 2016; Nicholas, 2019). Nevertheless, stereotypes, as simplified beliefs about certain groups, tend to follow the binary between masculine and feminine, without much nuance. Consequently, in this paper, the terms 'feminine' and 'masculine' are used in quotation marks to indicate that they concern those stereotypical visions of femininity/masculinity.

Occupational segregation and gender stereotypes

Gender occupational segregation is defined as "a non-representative distribution of individuals from various demographic categories across different occupations" (He et al., 2019: 4). It can take the form of vertical or horizontal segregation. The former type of segregation means limited opportunities of career progression for a woman, as chances of achieving positions and jobs with the highest incomes and occupational prestige depend on the individual's gender. Horizontal gender segregation refers

to the division of the labor market into ‘feminine’ and ‘masculine’ occupations. This division is connected with the stereotypical traits and characteristics of the two genders (but also with gender roles prescribed by the given society’s norms and culture – cf. Krzyżanowska, 2012). Stereotypically feminine traits include being caring, facilitative, and supportive, while stereotypically masculine traits include being aggressive, competitive, and powerful. Moreover, in many societies, femininity is “a set of characteristics which hinder (due to, e.g., tradition and convictions of what women should do and how) participation in the labour market, obtaining the same income as men or access to career advancement on full and equal terms with men” (Krzyżanowska, 2012: 97). These gender stereotypes are persistent and shared in different national and occupational contexts (Ku, 2011; Huppatz, Goodwin, 2013; Litosseliti, Leadbeater, 2013; Didham, 2015; McEntee-Atalianis, Litosseliti, 2017; McDowell, 2019). Pierre Bourdieu lists three practical principles of gender occupational segregation, combining both horizontal and vertical aspects. The first principle is connected to the belief that feminine occupations are those that form a continuation of feminine roles in the family: care, education, and service. The second aspect results from the subordinate role of women in society, where masculine authority frequently leads to feminine occupations and job positions being seen as auxiliary in relation to masculine ones (cf. Acker, 2006). Finally, the third aspect is linked to men’s monopoly of technical knowledge and the ability to operate machines (Bourdieu, 2004). Therefore, the first aspect of segregation explains why feminized occupations are connected with care and children, and the third accounts for the masculinization of occupations dealing with new technologies and machines. As different sectors of the labor market can be analyzed as social fields (Bourdieu, 2004, cf. Grenfell, James, 2004), with their own logic and rules, expectations of the gender of occupation’s incumbents can be seen as one of the field’s rules of admission (cf. Kopciwicz, 2005 for an analysis of gender in the polytechnic IT education).² Moreover, Bourdieu’s aspects of segregation are consistent with the binary opposition between emotional femininity and rational masculinity (Kelan, 2007).

The negative effects of vertical segregation on women’s careers may be more obvious. Nevertheless, Marc Gärtner, Eli Scambor, and Erika Bernacchi (2020) argue that horizontal segregation is one of the most important factors contributing to the lack of gender equality, as it affects work status and income. As a result of horizontal segregation, women are underrepresented in occupations connected with technology (STEM), while there are less men in occupations connected with care (social, medical, and educational). Both of these phenomena are consistent with Bourdieu’s principles. Moreover, when care work and emotional labor are categorized in terms of their ‘innate female nature’ (and not skills to be learned), they are devalued (Donley, Barid, 2017). Notably, ‘naturally masculine’ characteristics such as physical strength and technical abilities are not treated in the same way. Consequently, in aggregate terms, feminized occupations offer lower salaries and lesser opportunities for promotion (Kalinowska-Nawrotek, 2005; Kopciwicz, 2005; Levanon, England, Allison, 2009; England, 2010; Janicka, 2020; Pelley, Carnes, 2020).

2 Given the traditional division of family roles, horizontal segregation also reflects what kinds of jobs are easier to connect with care duties – men are more frequently able to work jobs that require long and unpredictable hours (but also offer high income), while women are expected to be ‘on-call’ for their family role (Goldin, 2021, cf. also Cha, 2013 for the relationship between expected overwork and gender segregation on the labor market).

It is important to note that although the feminization and masculinization of occupations can be linked to an essentialist view of gender, connected with certain innate characteristics and skills, the proportions of men and women in occupational groups change with time and social context, which is why occupations can change their gender profile. This tendency is consistent with the fact that femininity and masculinity are social constructs created and maintained in historical contexts (Kopciewicz, 2005). For example, at the beginning of the 19th century, teaching was a 'masculinized occupation' that changed into a typical 'feminine occupation' (Gromkowska-Melosik, 2013). Similarly, while caring and healing were traditionally feminine roles, when medicine became a science and gained in prestige, it was transformed into predominantly male domain and remained so till the 20th century (Kulik, Dąbek, 2020, cf. also Lindsay, 2007; Simpson, 2009; Donley, Baird, 2017; Brown, Fleming, Silvestri, 2021 for different occupational groups and contexts).

Apart from the gender division of work based on labor market stereotypes, occupational groups tend to recreate this division on a smaller scale. Just as the labor market is divided into stereotypically 'masculine' and stereotypically 'feminine' occupational groups, within one occupational group certain specializations or tasks can be perceived as more feminine or more masculine (Woodfield, 2016; Pelley, Carnes, 2020; Campero, 2021; Czeranowska, 2021). Even the most feminized occupations can include some tasks and specializations that can be considered more masculine (and *vice versa*) – for example, teaching maths or physical education is the 'masculine' specialization within the 'feminine' occupation of primary school teaching. This phenomenon may reflect the fact that even people who themselves break gender norms by entering occupations atypical of their gender may hold quite traditional views on both themselves and their colleagues of the other gender (Fuszara, 2008; Jankowska, 2008).

Associations between gender and certain occupational roles include both an expectation regarding occupational choice and an assessment of choices already made, since social approval is connected with choosing a gender-typical occupation. This encouragement to choose gender-typical occupational paths is visible at the individual level from the perspective of both an employee and an employer, who is encouraged to hire candidates of the gender fitting the position (Moskos, 2020). Moreover, at the institutional level, these gender-type skills are reflected in education systems and human resource management (Hsiung, 2022). Nevertheless, there are some exceptions, where individuals make occupational choices that go against conventional gender expectations.

Occupational gender minorities

Some individuals choose occupational paths contrary to what would be stereotypically fitting for their gender, being the 'outliers in a gender-segregated workforce' (McClintock, 2020: 912). This phenomenon has been called gender-atypical employment (Hussein, Christensen, 2017; McClintock, 2020; Moskos, 2020) or non-traditional employment (Potter, Hill, 2009; Whittock, 2018; Bonfert et al., 2021).

The occupational gender minorities can also be linked with the theory of tokenism (Kanter, 1977 after Stichman, Hassell, Archbold, 2010), according to which underrepresented groups are more likely to have different negative experiences in the workplace as well as experience three ‘perceptual tendencies’: assimilation (perceiving all members of the token group similarly, according to the stereotypes), visibility (higher levels of scrutiny), and contrast (exaggerating differences between tokens and the dominant group). In Rosabeth Moss Kanter’s theory, the numerical proportions in which those consequences happen are 15% or less of the token group (Kanter, 1977 after Stichman, Hassell, Archbold, 2010). However, this focus on the numerical proportions was criticized (Yoder, 1991). Moreover, as Christine Williams’ (1992) study of men in feminized occupations shows, the tokenism theory seems to explain only the situation in which the minority group is also the one with lower status. In a more recent study, Charlotte Holgersson and Laurence Romani (2020) have shown that the experiences of token groups can also be affected by organizational culture and norms.

Personal motivations and circumstances for entering an occupation atypical of individuals’ gender vary from coincidence and choosing it as a temporal solution to conscious choice based on personal interests and values (Fuszara, 2008). Santiago Campero and Roberto Fernandez (2018) argue that, at least at the stage of recruitment, both men and women are disadvantaged if competing for jobs in gender-atypical workplaces, meaning that those who manage to enter the occupation are highly selected (Madsen, Brekke, Fekjær, 2023). However, once men enter the feminized occupation, they may expect certain privileges, as they are often quickly promoted to the highest, managerial positions in the feminized workplace. This phenomenon is conceptualized by Christine L. Williams (1992) as a ‘glass escalator’, elevating men into positions of authority. In contrast, women in masculinized occupations encounter various barriers that impede their integration into masculinized occupational groups (del Maira-Vidal, 2018). Sharla Alegria (2019) analyzes token processes in the context of the tech sector, showing that women do not experience the ‘glass escalator’ to help them achieve higher positions in masculinized workplaces. White women, however, tend to be moved from more technical positions to managerial ones, as these positions are connected with more ‘feminine’ social skills. Women of colour, however, do not experience even this ‘glass step stool’ process.

Moreover, Małgorzata Fuszara (2008) describes the experience of men in feminized occupations as ‘being a raisin’ [in a cake], which is a Polish metaphor used to refer to one person who is different from the rest of the group. Most typically, this is used only for men in a group of women, but can also be used to describe other differences. Unfortunately, this metaphor cannot be translated into English, but there is a similar one in German (*der Hahn im Korb sein*). ‘Being a raisin’ implies being special, unique, different from others in the group, but also receiving special treatment – in Fuszara’s (2008) study, male interviewees not only felt accepted in their workplaces, but also admitted that they received additional support (or even care) from their female colleagues. ‘Being a raisin’ is, therefore, generally a positive experience, although in the case of a real cake, it is a question of personal preference – some people (especially children) may choose to pick the raisins out.

It is less common for men to enter traditionally feminine occupations than for women to enter occupations that are traditionally assigned to men (Moskos, 2020; McDowell, 2021). Ruth Simpson (2009)

notices that the fact that the inflow of men into feminized occupations is slower than the inflow of women into masculinized ones is “perhaps reflective of the sacrifices in both pay and status, as well as the possibility of encountering disapproval from family and peers, that can accompany these career decisions” (Simpson, 2009: 5). For example, in Fuszara’s study (2008), some interviewees encountered negative reactions to their occupational choice, especially regarding low incomes typical of feminized occupations, making them unfit for the breadwinner role (cf. McClintock, 2020 for romantic costs of working in feminized occupations for men).

Consequently, the research on men in feminized occupations is less abundant than studies on women in masculinized occupations. The major part of the existing research (Simpson, 2009; O’Keeffe, 2018; Galley, 2020) focuses on men in care work, as this is considered a stereotypically ‘feminine’ task, both in private and in occupational contexts. Simpson describes her book on men in feminized occupations as a book ‘about men who serve and care’ (Simpson, 2009: 3), which seems to be a good identifier of the majority of ‘feminine’ occupations. These are occupations that are traditionally held by women and which are notable for requiring ‘feminine’ skills and attributes (e.g., sensitivity, service, nurturance, and beauty) that society normally attributes to women. Anna Dudak (2021) researched men in feminized occupations in the specific Polish context (social workers, librarians, teachers, and other staff members from educational institutions). The majority of the interviewees see their position as a gender minority as advantageous, feeling that they receive better, special treatment (consistent with the phenomenon of ‘being a raisin’). Nevertheless, some of them feel alienated in their workplaces. They also admit that feminized occupations tend to be low-paid, which affects their financial position, which is consistent with earlier findings (Fuszara, 2008, cf. also Jankowska, 2008), showing the slow pace of changes in reducing gender differences in the Polish labor market.

Research on women in masculinized occupations is generally focused on occupations based on physical work, where the role of physicality is pivotal (Woodfield, 2016; Wright, 2016; Rydzik, Ellis-Vowels, 2019). However, other highly masculinized occupational fields are not reliant on body and physical strength. Technological progress was initially thought to offer gender neutrality on the labor market, but gendered stereotypes remained stable, even when the nature of work was changed by new technologies (Wajcman, 1991). The IT sector is characterized by a strong occupational culture based on masculinity (Hari, 2017). This occupational culture values traditionally masculine traits, such as certain physical look, technological skills, and geekiness (Kenny, Donnelly, 2020). There is also a perception that IT skills are one of the ‘innate’ abilities connected with gender, not something that everyone can learn with enough practice (Ensmenger, 2010). Engineering culture is also based on a strong technical/social dualism, where women are considered expressive and men – instrumental (Faulkner, 2000; 2007). Mastery in engineering is only considered possible for those who forgo the ‘social’ aspects and focus only on the ‘technical’ or ‘real’ aspects of engineering, and thus women are automatically excluded (Faulkner, 2007).

Importantly, both men in feminized occupations and women in masculinized occupations have mostly been researched in case studies of a particular gender, in the context of a specific occupational

group, and with a focus on occupational group cultures. This study aims at building a more general analysis of gender occupational minorities, concentrating on the consequences of their minority status. By comparing and contrasting the experiences of men in feminized occupations and women in masculinized occupations, we aim at using extreme case analysis to understand the general mechanisms within the meaning of gender and gender division of work on the labor market.

Data and methods

The data comes from the project “Occupational Gender Minorities. An Analysis of the Situation of Women in Masculinised Occupations and Men in Feminized Occupations”, co-financed by the Ministry of Education and Science subsidies for maintaining and developing the didactic and research potential of the SWPS University.

The project’s main aim was to analyze the experiences of men in feminized occupations and women in masculinized occupations, treating occupational gender minorities as extreme cases.

Individual in-depth interviewing methodology was used. The sample consisted of 27 interviews with members of occupational gender minorities, including 13 interviews with women and 14 interviews with men. Recruitment criteria were based on the gender stereotypes of ‘feminine’ work being centered around children and ‘masculine’ work being connected with new technologies, according to Pierre Bourdieu’s (2004) principles. In order to obtain comparable groups, we focused on highly skilled occupations. In the case of women, the interviewees were mostly graduates of engineering, currently working in positions connected with information technologies.³ Men were professionals working with children in education and care institutions (preschool and early school teachers, psychologists, etc.). Full information on the interviewees is presented in Table 1 in the Appendix.

The project was positively reviewed by the Empirical Research Ethics Committee of the Institute of Social Sciences (USWPS). The participants’ informed consent was obtained before the interviews. Because of the epidemiological situation, as well as the geographical dispersion of the project participants, interviews were conducted via a video conferencing tool (Google Meet). All the interviews were conducted in Polish, recorded (audio only), and transcribed to enable analysis. Interviews were conducted by women – the project’s PI and other female interviewers. All personal information in the transcriptions was anonymized.

Qualitative analysis was conducted with the help of the Atlas.ti QDAS software. The analysis methodology was based on systematic text condensation (Malterud, 2012). Systematic text condensation

³ Because of the high numbers of women entering the IT sector later in life, we also included some participants who had completed non-engineering tertiary education and gained qualifications needed for their current job positions through academic and non-academic courses and informal education.

is a descriptive and exploratory method for thematic analysis, which focuses on the meaning of presented experiences for the individuals. It is based on Amadeo Giorgi's (2003) psychological phenomenological analysis, putting interviewee perspective in the center of attention. The first step in the analysis consisted of identifying the initial themes in the data and translating them into codes. Two main initial codes used in the presented analysis included: *Working with people of the opposite gender* (subcodes: *Positives* and *Challenges*) and *Occupational gender minority roles and duties* (subcodes: *Feminine role in masculine occupations* and *Masculine roles in feminine occupations*). After the coding, fragments of the data which were assigned the same code were analyzed together in order for the researchers to find shared elements of meaning in various interviewees' experiences. Finally, synthetic descriptions were prepared and quotes were found to illustrate them (Malterud, 2012).

All the participants were currently living and working in Poland (although some were working remotely for international companies). It is, therefore, essential to take into account the context of the Polish labor market, which is shaped by economic, cultural, and societal factors, including traditional, patriarchal gender norms persisting in the society as well as the role of right-wing conservatism in country's political landscape (cf. Gwiazda, 2021). Many forms of gender discrimination on the labor market are still present as well as the traditional gender division of work both in the occupational and family sphere (Kotowska, Sztanderska, Wóycicka, 2009). Maternity and the country's policies regarding working mothers are also an important context of women's chances in the labor market (Michoń, 2008). Moreover, as Barbara Kalinowska-Nawrotek (2005) notices, the situation of women in the Polish labor market after 1989 was influenced by insufficient access to institutionalized childcare (a tendency which is still present in the 21st century; cf. Bargu, Morgandi, 2018; Suwada, 2021). The processes happening in the contemporary labor market can also be linked to the Eastern European history of women's emancipation and relations between genders – in the Polish context, public and private spheres are perceived as opposing, and women's 'natural' realm of responsibility is placed in the private sphere (Kopciewicz, 2005; Kalinowska-Nawrotek, 2005).

The level of economic activity among women is generally lower than for men, and this also applies to the level of employment (Statistics Poland, 2022). Moreover, the average monthly income is lower for women in all occupational groups (compared to men in the same groups). Women are also more frequently employed in the public sector (schools, administration, healthcare), while the most masculinized sectors in the national economy are construction, mining, and quarrying (Statistics Poland, 2018). Due to data availability, we do not have exact numbers on most occupations' feminization/masculinization. Statistics Poland presents data on gender proportions only at the level of great occupational groups. The most feminised groups are: Professionals and services as well as Sales workers, while the most masculinized are: Craft and related trades workers as well as Plant and machine operators and assemblers (Statistics Poland, 2022). Krystyna Janicka's (2020) analysis of the POLPAN 2018 dataset paints a similar picture, with women being most overrepresented in occupational groups: Administrative and clerical staff, Non-technical specialists, and Trade and service workers.

Experiences of being an occupational gender minority

In most cases, this status of being a statistical minority persisted throughout the interviewees' work life. However, the proportions of men and women in the workplace or team strongly varied (both in the IT and childcare/education groups), depending on the organizational environment. Men, in contrast to women, had a very strong sense of being an exception, or a very rare case (which is visible in Kaspian's quote below). Some of the male interviewees even doubted if the realization of our project sample (which was initially set at 10 interviewees from each group) was feasible due to the extremely low numbers of men in childcare/education. On the contrary, women did not put such a strong emphasis on being a minority in their workplace or occupational group.

[...] my internship supervisor, she told me that once, there was a male teacher in a preschool where she was working. So there are some men [in preschool education], but they are very rare, a [rare] phenomenon. (Kaspian, M, 26, preschool teacher)

As mentioned earlier, an important metaphor used traditionally in Polish to describe men in a feminine environment (not only occupational) is 'being a raisin' (Fuszara, 2008). As it is quite common in Polish every-day language, it was spontaneously used by the interviewees to describe their situation. The male interviews felt that their status of an occupational gender minority is connected with certain advantages, especially in terms of better treatment which they receive from their co-workers (Fuszara, 2008; Dudak, 2021). The interpersonal relations between minority and majority groups were, therefore, portrayed as very positive.

Sometimes I feel more profits from it [being a men in a feminized occupation], because these female colleagues, yes, whether younger or older, whether they are ladies from the administration, school office, I have the impression that they are sometimes even nicer to me, because I am what is popularly called a 'raisin' (Stefan, M, 32, primary education teacher)

Although the raisin metaphor is traditionally used when men are in the minority (the only boy in the class, the only male teacher in the school), some of our female interviewees also used it to describe the positive aspects of their experience. For example, Maria, who is a business intelligence developer, felt that being the only woman in many work contexts is generally a positive situation (despite a few situations in which she was treated in a condescending way). She felt that her 'raisin' status gives her a leverage in that she is recognizable and, because of that, more likely to receive extra support or career advice. In such cases, aspects of the token status (visibility and contrast) described by Rosabeth Moss Kanter (1977 after Stichman, Hassell, Archbold, 2010) take a positive turn, resulting in more opportunities and additional support.

I am getting great support and also a lot of advice, so these are the advantages, and it seems to me too that, due to the fact that I am a woman who is present online, somewhere in the IT environment, this is why older colleagues, who already have many years of experience in the

industry pay more attention to me [than to her male colleagues], because I am a 'raisin'. (Maria, F, 28, business intelligence developer)

In terms of being seen and remembered, because of the minority status, men focused especially on the physical difference between them and their female colleagues, which makes them stand out in the workplace. Such direct reference to the role of gendered bodies was not evident in the women's narratives. In Jacek's quote below, he presents himself as contrasting with his female colleagues, which is the reverse of the tendency to see the members of the token group as similar (Kanter, 1977 after Stichman, Hassell, Archbold, 2010).

When I was the only man who was always in the school area, it was easier to remember me than my female colleagues [...] It's easier to recognize Jacek than Ania, who has blonde hair. There are three female colleagues named Ania and all of them have blonde hair. (Jacek, M, 31, teacher in an integrational school/common room teacher⁴)

Another common thread was the connection between being a gender occupational minority and being 'spared' some less pleasant aspects of the job. In the case of Łucja, who is a programmer and data scientist, this meant that unpleasant or entitled clients are more likely to argue with her colleagues than with her. Due to being a woman, she does not have to deal with as much conflicts or verbal aggression as her male colleagues. According to Łucja, it is clients themselves who try to be more civil with her, presumably seeing her gender before her professional status.

I think that gender makes it easier for me, that if the client is upset, he will have a fight with some guy from my team. But they [clients] try to be nice to me. [...] if it happens that the client is actually extremely ill-mannered in his way of communicating, I'm usually the one least affected by it. (Łucja, F, 32, programmer/data scientist)

On the contrary, Kaspian, who is a preschool teacher described the situation when, starting a new job, was encouraged to ask for additional support if he encountered challenges in the 'caring' aspect of his work. The preschool's headmaster (female) told him that the cleaning lady would be ready to help him with the children and he should not be ashamed to ask for her help. As the cleaning lady is not (in all probability) a qualified teacher, the preschool's headmaster must have assumed that she possesses those caring skills naturally, as a woman.

Because when I started work, I got an assurance that if I could not cope with something, in the sense of, let's say, 'maintenance'... That you need to take care of the child, so to say, tidy them up, that is, dress them, change their clothes, and so on. The headmaster informed me that she

4 A common room teacher is a person who cares for children in a common room – a place in school where children can spend time outside their lesson hours (especially younger children, for whom it would not be safe to return home alone). There are some activities organized in the common room (arts and crafts, games, etc.), but children can also play or do their homework independently.

talked to the cleaning lady, who would help me if I needed, so that I would not be ashamed to ask for help (Kaspian, M, 26, preschool teacher)

In both Łucja's and Kaspian's cases, being spared the less pleasant elements of the job (but only along the lines of gender stereotypes) is consistent with the positive aspects of 'being a raisin' (Fuszara, 2008). Still, those situations also show that, despite positive interpersonal relations and friendly atmosphere in the workplace mentioned before, members of occupational gender minorities are seen by their work environment via the lens of gender stereotypes. Consequently, they may be perceived as incapable of dealing with some aspects of the job; their status, therefore, is simultaneously 'privileged' and weakened by the lack of trust in their competencies.

Occupational gender minority roles

Apart from influencing an individual's work experience, the occupational gender minorities are also important from the occupational group perspective. Specific roles and duties are given to and/or spontaneously taken on by occupational gender minorities. These roles and duties appear to be strongly connected with gender stereotypes, creating a secondary gender division of work within the occupational group (Bourdieu, 2004). One important role connected with being an occupational gender minority, both in the case of men and women, seems to be of social character. Both male and female interviewees said that their presence was good for the atmosphere in the workplace, although this positive effect had a different character for each gender. Men talked more about conflicts in their workplaces – mostly not overt disagreements, but gossip and passive aggression. They saw this kind of negative social interaction in the workplace as a problem resulting from its feminization, and felt that the presence of more men could help solve it.

There should be more men in schools because women's environments are specific. Women gossip a little sometimes. They have their own groups, they fight mini-wars quite often. (Jacek, M, 31, teacher in integration school, common room teacher)

In the IT environment, women felt (and were frequently told) that their social function is more straightforward. Similarly to the case of men in feminized workplaces, what is important is their status as a woman – rather than individual characteristics – that can affect their environment in a positive, soothing way. This is especially visible in Danuta's story: when she joined the new team, her colleagues automatically tried to censor themselves and not use swear words, even apologizing to her when they forgot and used those words among themselves. Danuta felt that this was a kind of 'positive impediment', as she also uses swear words when the occasion calls for it, and would prefer to have the possibility to do so in the workplace.

But when I came, from the very first day it was the case that when someone, not even addressing me, but some other person, used a swear word, there was silence and they said to me – "I'm sorry,

I won't do it again". Or some other type – "Oh, sorry, I forgot, I'm biting my tongue already", etc. On the one hand, it was nice, on the other hand, it limited me, because I felt that I should not use those swear words myself, since they did not use them in front of me. (Danuta, F, 23, robotics engineer)

It is important to note that similar sets of stereotypes result in opposite outcomes in Jacek's and Danuta's stories. In the case of Jacek, he presents himself as a rational and outcome-oriented person able to avoid conflicts in the workplace (unlike his emotional female colleagues, cf. Kelan, 2007). On the other hand, in Danuta's case, it is her, assumed (according to gender stereotypes) higher female sensibility that has a calming effect on her team (Kelan, 2007, cf. Holgersson, Romani, 2020). The tendency of some men in feminized occupations to maintain traditional, gender-essentialist views of themselves and their female colleagues was described also by Małgorzata Fuszara (2008) and Karina Jankowska (2008).

Apart from their social role, occupational gender minorities also have other gender-typical tasks, specializations, and functions within their gender-atypical occupations, which again can be linked to Bourdieu's (2004) gender division of work. Within early-school/preschool teaching, men generally visit the institution for time-restricted classes and do not stay with the group the whole time. However, this division between the more instrumental roles of male teachers and more caring roles of female teachers is (slowly) becoming more blurred.

So a male teacher comes, plays the piano, the kids learn to sing, dance and so on. A male teacher comes and does corrective exercises with these children or teaches them English. As for the care itself, the upbringing, yes, this is done by a female teacher. And generally it was like that in the past. (Kaspian, M, 26, preschool teacher)

Some of our male interviewees saw their role as providing children with a specific 'masculine' kind of care, contrasting with the care and education provided by female teachers. In a rather essentialist and stereotypical view of gender-specific, innate skills, they considered their female colleagues as warmer and more emotional, and themselves as more rational and able to discipline the group (cf. Fuszara, 2008; Jankowska, 2008). In several narratives, the interviewees saw their physical, male characteristics (beards, lower voice) as crucial for gaining children's respect and maintaining discipline. Konstanty, who is a nursery teacher, even noticed the change in his ability to maintain discipline after he had grown a beard over the summer holidays.

This [having a beard] is probably the factor that gives me plus 1 to power. I really had a situation where I came to the group I was teaching after the summer holidays and it was much easier for me to discipline them because I'd grown a beard. (Konstanty, M, 26, nursery teacher)

The interviewees also saw their role as men in education and care as providing children with masculine role-models (which they saw as especially important for boys). As many children have more or less absent fathers (due to divorce or long hours of work), they grow up surrounded only by women

– mother, grandmothers, female teachers. This may leave children’s worldview incomplete. Some of the interviewees even said that parents themselves see the lack of men in care settings as a problem and are keen to have a male teacher in charge of their children.

The argument on children needing ‘the masculine role-model’ may in itself seem gender-essentialist. However, it is important to take the context in which this model is presented into consideration. As Dariusz, who is a teacher in a democratic school⁵, argues, children seeing a male teacher get a masculine role-model that differs from the traditional, hegemonic masculine role-model they may get from pop-culture. Having a male teacher shows children that man can be caring, sensitive, and patient (even if he has the respect-commanding beard).

Or that many children do not know men in such roles, oh, and they find it so surprising and interesting that a man can be, I don’t know, sensitive, non-aggressive. (Dariusz, M, 37, teacher)

Defining the ‘feminine’ role in IT may be more complex than in the case of the ‘masculine’ role in childcare/education. The crucial difference is that the IT/new technologies sector is changing with high speed: new specializations and occupations are emerging with fast-paced technological changes, and the existing occupations are changing their character and ranking in the prestige hierarchy. A few years ago, women were most likely to be working in graphic-design-related jobs, while currently the ‘feminine’ jobs are mostly connected with testing (especially manual testing) and User Experience. One general trend that the interviewees have observed over the years is the feminization of front-end jobs (the client side of programming), while the back end (the server side) remains more ‘masculine’. This is again consistent with the stereotypical view of women’s role as social and men’s role as technical or instrumental (Faulkner, 2000; 2007).

[...] it was believed that front end and graphics, UA, UX and so on are feminine things. Due to the fact that here we have a kind of direct contact with the client and this is something that the client sees, it is something we care about, the client and so on, yes, image, functionality and so on. And the back end is more masculine really, because the only one you communicate with is a machine, which of course, as I say, is just a stereotype, because the truth is that this [back-end] functionality is also discussed with customers and soft skills are also very much needed [in back-end jobs]. (Aleksandra, F, 32, .NET programmer)

One important issue here is that the ‘feminine’ testing jobs are currently also those with the lowest entry requirements, as testers do not necessarily require a tertiary technical education. Ewelina, who is a telecommunications engineer, as well as a tester and lecturer, notices that (female) testers are frequently graduates of humanistic studies, who enter the IT sector without much technical knowledge. Moreover, testing and similar jobs are seen as very convenient for parents, as one can work from home and have a relatively flexible schedule. Women working in these jobs (or wanting to gain qualifications and enter the IT sector) can obtain practical and social support via various online communities (e.g., Facebook groups).

5 A model of school where pupils are given agency in shaping their learning experience and the school’s governance.

Certainly, the most feminine in IT are tester jobs. Testers have relatively the lowest entry threshold, the easiest way to get to work [in IT sector] is as a tester. (Ewelina, F, 44, telecommunication engineer / tester / information technology lecturer)

Both in terms of the 'masculine way of caring' and regarding front-end jobs in the IT sector, we can argue that the secondary gender division of work within the occupational group (Woodfield, 2016; Pelley, Carnes, 2020; Campero, 2021; Czeranowska, 2021) may be even more difficult to overcome than horizontal gender occupational segregation on the labor market. However, it is important to note that our female interviewees did not see any specializations or tasks as being connected directly with their gender (in the way in which the male interviewees talked about being a masculine role model or providing children with different kinds of care than their female colleagues). Moreover, they put much less emphasis on their gender in general (apart from describing situations in which it was important for their co-workers or clients). In their narratives, women placed more emphasis on being an IT professional than on being a woman, and contrary to men, they did not generally mention physical difference as being important for their gender occupational minority status.

Discussion and conclusion

The study's aim was to analyze experiences of women in masculinized occupations alongside those of men in feminized occupations, focusing on their minority status. We propose a more subject-centered approach that focuses on the occupations' incumbents by calling them 'occupational gender minorities'. Treating occupational gender minorities as extreme cases opens a new theoretical perspective in analyzing the meaning of gender and gender division of work in the labor market.

The interviewees confirmed their status as members of a statistical minority in their workplaces, but the exact proportions of genders vary between institutions and organizations. Men had a much greater sense of being an exception in their occupational group as a whole. Although there is no large-scale statistical data to confirm this perception, this seems to be consistent with Ruth Simpson's (2009) and Joanne McDowell's (2021) intuitions that the inflow of women into masculinized occupations is greater than that of men into feminized occupations, which might be due to status, wages, and work conditions that are usually better in the case of masculinized occupations.

Both men in feminized occupations and women in masculinized occupations related to the concept of 'being a raisin' in the workplace (Fuszara, 2008) – that is being special and different from co-workers. They felt that the status of being in an occupational gender minority gives them positive visibility and distinguishability (cf. Simpson, 2009), which helps in networking. The concept of 'being a raisin' can be seen as partly opposing the situation of being a token (Kanter, 1977 after Stichman, Hassell, Archbold, 2010) as in 'raisin's status' being in the minority has primarily positive connotations: visibility and contrast with the majority group results in more opportunities and being spared some less pleasant aspect of the work (although 'raisin' may be expected to perform

some other, gender-specific duties). Moreover, while in the token theory, members of the token group are not seen as individuals but, rather, as a uniform group shaped by the stereotype, 'being a raisin' means being unique and special.

In terms of contrast and visibility, it is also important to note that, while neither of the researched occupations is strictly based on physical work, in our male interviewees' perception, this visibility was connected with physical difference (beard, male voice). No such connection was found in the women's narratives.

'Being a raisin', although positive, does not equate with access to a 'glass escalator' (Williams, 1992) in the case of men, but these two phenomena can coexist. Still, none of our male interviewees mentioned that being in a gender occupational minority could increase the chance of promotion or a better position in their organizations. Instead, they focused on smaller, everyday advantages in the workplace, mostly of a social character. This may reflect the fact that schools and preschools are usually workplaces with a flat organizational hierarchy, and in the Polish education system, teachers' salaries and career advancement are very formalized and connected with job seniority.

Both men in feminized occupations and women in masculinized occupations felt that they were sometimes spared some less pleasant parts of their jobs or supported in certain tasks. In the case of men, this applied to the caring/maintenance aspect of working with small children and in the case of women, this was dealing with aggressive or rude clients. Therefore, in both cases, the interviewees were relieved from the aspects of their jobs that were most in conflict with their gender stereotype. However, it is important to note that those situations can also be interpreted as the dominant group (gender in the majority) not treating members of the gender occupational minority as fully capable of doing their job and, therefore, needing support.

At the same time, both men in feminized occupations and women in masculinized occupations had some tasks or functions specifically prescribed to them (or spontaneously taken up by them) because of their gender. Both groups felt that they had a special role to play in their workplace's social life – in the case of men it was alleviating their female colleagues' conflicts (mostly in the form of gossip and passive aggression) and in the case of women – more generally improving the atmosphere and manners in their teams, including the language used in the workplace. In both cases, occupational gender minorities' social roles are connected with the binary opposition between emotional femininity and rational masculinity (Kelan, 2007).

Apart from this social role, the experiences of both occupational gender minorities confirmed the tendency to divide roles and tasks into 'feminine' and 'masculine' based on the stereotypes of each gender. This gender division of work, which is repeated at the occupational group level, had been described in earlier studies (Woodfield, 2016; Pelley, Carnes, 2020; Campero, 2021; Czeranowska, 2021). The 'masculine' role in childcare/education generally focuses on teaching concrete skills and knowledge – this is why male teachers work mostly with children older than primary school pupils. Even in preschools and primary education, men tend to teach children measurable skills in limited time periods (e.g., English, music) than to spend a whole day with them. Another task which the male interviewees saw as specific to them

was providing a male role model, which they considered important in times when many children are growing up with absent fathers. Some of the interviewees also mentioned their stricter approach and the ability to establish rules and discipline in the classroom (cf. Simpson, 2009). Meanwhile, the other 'feminine' role in the IT/new technologies sector (apart from improving the atmosphere and culture within the team) was associated more with social skills and contact with clients (front-end, design, UX) and less with the technical aspects of the work. A more recent trend is the feminization of IT testing jobs (especially manual testing, requiring less technical skill), which is seen as a means of entry into the IT sector for people without tertiary technical education. This division can be linked to the technical/social dualism described by Wendy Faulkner (2000; 2007).

Both in the case of women in masculinized occupations and men in feminized occupations, those specializations/tasks are, therefore, connected with gender division of work and gender stereotypes that cast women as being caring and focused on social contacts, and men as being strong and focused on measurable outcomes and tasks (Ku, 2011; Huppatz, Goodwin, 2013; Litosseliti, Leadbeater, 2013; Didham, 2015; McEntee-Atalianis, Litosseliti, 2017; McDowell, 2019). At the same time, both men in feminized occupations and women in masculinized occupations were conscious that these roles and specializations are changing with time so that specializations perceived as 'masculine' or 'feminine' ten years ago may no longer be seen as such. This is consistent with the literature on the changing perceptions and stereotypes of 'feminine' and 'masculine' occupations (Simpson, 2009). Changes concerning 'feminine' tasks in 'masculine' occupations and *vice versa* seem to be happening faster than in the case of 'feminine' and 'masculine' occupations in general (Gromkowska-Melosik, 2013; Donley, Baird, 2017; Brown, Fleming, Silverstri, 2021). Nevertheless, we argue that this 'secondary' gender division of work within the occupational groups is an important factor sustaining horizontal segregation in the labor market, as they proliferate gender stereotypes.

The presented study is not without limitations. Due to its exploratory nature and the small scale of the project, we were able to reach only a limited number of interviewees. Bourdieu's (2004) practical principles of gender occupational segregation were used so that we could choose two groups that could be compared and analyzed together. The chosen occupations – IT/new technologies and childcare/education sectors – although both requiring high qualifications, are very different in nature as well as in terms of working conditions, income, and occupational prestige. This difference in part reflects the disparity in how 'masculine' and 'feminine' traits and talents are valued, as 'feminine' occupations universally are connected with lower incomes and inferior working conditions (Levanon, England, Allison, 2009; England, 2010; Pelley, Carnes, 2020). Nevertheless, the difference between the sectors affects the possibility to compare them. In future research, it would be interesting to study a higher number of gender occupational minority members, preferably representing other occupational groups, including low-skilled occupations. Moreover, we may assume a positive selection bias, as recruiting people currently working in an occupation atypical of their gender, we did not have access to those who could not enter or stay in the occupational field.

The project applied qualitative methodologies, which was the most suitable option for hard-to-research populations, characterized by small numbers. The qualitative approach was also consistent with the focus on individuals' experiences and feelings. However, using quantitative or mixed method

approaches in further studies may be useful for supplementing the obtained findings with quantitative data. These approaches would also make it possible to include more occupational groups in the study as well as to compare the perspectives of gender occupational minorities with those of their co-workers and the wider environment.

Despite these limitations, this paper supplements the existing research with a joint analysis of men in feminized occupations and women in masculinized occupations. The main theoretical contribution of the study is using the concept of gender occupational minority to describe the experiences of men in feminized occupations and women in masculinized occupations jointly, with a focus on their minority status. This study also advances theoretical and empirical knowledge on the role of gender on the labor market, and specifically gender division of work, by analyzing how similar mechanisms and processes within the workplace and an occupational group occur within two opposite gender contexts.

Appendix

Table 1. Characteristics of the Interviewees

	Pseudonim	Gender	Age	Occupation/position
1	Natalia	F	46	Account manager
2	Danuta	F	23	Robotics engineer
3	Halina	F	37	Programmer
4	Róża	F	30	IT project manager/programmer
5	Paulina	F	30	Production engineer
6	Maria	F	28	Business intelligence developer
7	Lidia	F	Refusal	Software tester
8	Ewelina	F	44	Telecommunication engineer/tester/information technology lecturer
9	Aleksandra	F	32	.NET programmer
10	Łucja	F	32	Programmer, data scientist
11	Gabriela	F	33	UX developer
12	Karolina	F	34	Business analytic IT – Robotic process automation
13	Konstancja	F	37	Programmer
14	Kacper	M	30	Primary education teacher
15	Przemek	M	44	Preschool teacher

16	Jakub	M	40	Primary education teacher
17	Gabriel	M	26	Psychologist/preschool teacher
18	Jan	M	24	Animator/sociotherapist
19	Dariusz	M	37	Teacher
20	Kaspian	M	26	Preschool teacher
21	Jacek	M	31	Teacher in integration school, common room teacher
22	Stefan	M	32	Primary education teacher
23	Konstanty	M	26	Nursery teacher
24	Michał	M	45	Psychologist
25	Karol	M	40	Psychologist
26	Konrad	M	43	Psychologist/teacher
27	Paweł	M	37	Teacher's assistant in special school

Source: Project „Occupational gender minorities. An analysis of the situation of women in masculinized occupations and men in feminized occupations”.

References

- Acker Joan (2006), *Inequality regimes: Gender, class, and race in organizations*, “Gender & society”, vol. 20(4), pp. 441–464.
- Alegria Sharla (2019), *Escalator or step stool? Gendered labor and token processes in tech work*, “Gender & Society”, vol. 33(5), pp. 722–745.
- Bargu Ali, Morgandi Matteo (2018), *Can mothers afford to work in Poland: Labor supply incentives of social benefits and childcare costs*, “World Bank Policy Research Working Paper”, no. 8295.
- Bonfert Anna, Monje Silva Andrea, Guerrero Pablo, Roza Vivian (2021), *Increasing Women's Agency through Non-traditional Employment Opportunities in the Transport Sector: The Effects of Women's Participation in Road Maintenance in Bolivia*, no. IDB-MG-937, <https://publications.iadb.org/en/increasing-womens-agency-through-non-traditional-employment-opportunities-transport-sector-effects> (accessed: 28.09.2023).
- Bourdieu Pierre (2004), *Męska dominacja*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Brown Jennifer, Fleming Jenny, Silvestri Marisa (2021), *Policewomen's perceptions of occupational culture in the changing policing environment of England and Wales: A study in liminality*, “The Police Journal”, vol. 94(3), pp. 259–281, <https://doi.org/10.1177/0032258X20914337>
- Campero Santiago (2021) *Hiring and Intra-occupational Gender Segregation in Software Engineering*, “American Sociological Review”, vol. 86(1), pp. 60–92, <https://doi.org/10.1177/0003122420971805>
- Campero Santiago, Fernandez Roberto M. (2019), *Gender Composition of Labor Queues and Gender Disparities in Hiring*, “Social Forces”, vol. 97(4), pp. 1487–1516, <https://doi.org/10.1093/sf/soy097>

Cha Youngjoo (2013), *Overwork and the persistence of gender segregation in occupations*, "Gender & Society", vol. 27(2), pp. 158–184.

Czeranowska Olga (2021), *Prestiż zawodowy w perspektywie indywidualnej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Didham Robert (2015), *Re-Gendering of the Workforce: Women and Men in "Non-Traditional" Occupations and Industries*, "Labour, Employment and Work in New Zealand", <https://doi.org/10.26686/lew.v0i0.2204>

Donley Sarah, Chardie Baird (2017), *The Overtaking of Undertaking?: Gender Beliefs in a Feminizing Occupation*, "Sex Roles", vol. 77(1), pp. 97–112, <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0699-6>

Dudak Anna (2021), *Men's Experiences in Feminized Occupations on the Example of Selected Professions*, "Przegląd Badań Edukacyjnych", vol. 35(2), <https://doi.org/10.12775/PBE.2021.036>

England Kim (2010), *Home, Work and the Shifting Geographies of Care*, "Ethics, Place and Environment", vol. 13(2), pp. 131–150, <https://doi.org/10.1080/13668791003778826>

Ensmenger Nathan (2010), *Making programming masculine*, [in:] T.J. Misa (ed.), *Gender codes: Why women are leaving computing*, Hoboken: Wiley/IEEE Computer Society, pp. 115–142.

Faulkner Wendy (2000), *Dualisms, Hierarchies and Gender in Engineering*, "Social Studies of Science", vol. 30(5), pp. 759–792, <https://doi.org/10.1177/030631200030005005>

Faulkner Wendy (2007), *Nuts and Bolts and People' Gender-Troubled Engineering Identities*, "Social Studies of Science", vol. 37(3), pp. 331–356, <https://doi.org/10.1177/0306312706072175>

Fuszara Małgorzata (2008), *Dobrze jest być rodzyńkiem, czyli mężczyźni w zawodach sfeminizowanych*, [w:] M. Fuszara (ed.), *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, pp. 329–360.

Galley David (2020), *"Social work is women's work, right?" Amplifying the voices of male social work students entering into a female majority occupation: applying qualitative methods*, Doctoral dissertation, Bournemouth University.

Gärtner Marc, Scambor Eli, Bernacchi Erika (2018), *Boys in Care Strengthening Boys to Pursue Care Occupations. Transnational Report*, https://www.boys-in-care.eu/fileadmin/BIC/General/BiC_TNR_FINAL.pdf (accessed: 28.09.2023).

Giorgi Amadeo (2003), *Szkic psychologicznej metody fenomenologicznej*, [w:] A. Giorgi, *Fenomenologia i badania psychologiczne*, Białystok: Trans Humana, pp. 23–40.

Goldin Claudia (2021), *Career and family: Women's century-long journey toward equity*, Princeton–Oxford: Princeton University Press.

Grenfell Michael, James David (2004), *Change in the field – changing the field: Bourdieu and the methodological practice of educational research*, "British Journal of Sociology of Education", vol. 25(4), pp. 507–523.

Gromkowska-Melosik Agnieszka (2013), *Feminizacja zawodu nauczycielskiego – „różowe kołnierzyki” i paradoksy rynku pracy*, "Studia Edukacyjne", vol. 25, pp. 85–100.

Gwiazda Anna (2021), *Right-wing populism and feminist politics: The case of Law and Justice in Poland*, "International Political Science Review", vol. 42(5), pp. 580–595.

Hari Amrita (2017), *Who Gets to 'Work Hard, Play Hard'? Gendering the Work-Life Balance Rhetoric in Canadian Tech Companies*, "Gender, Work & Organization", vol. 24(2), pp. 99–114, <https://doi.org/10.1111/gwao.12146>

- He Joyce C., Kang Sonia, Tse Kaylie, Min Toh Soo (2019), *Stereotypes at work: Occupational stereotypes predict race and gender segregation in the workforce*, "Journal of Vocational Behavior", vol. 115, 103318, <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2019.103318>
- Holgersson Charlotte, Laurence Romani (2020), *Tokenism revisited: When organizational culture challenges masculine norms, the experience of token is transformed*, "European Management Review", vol. 17(3), pp. 649–661.
- Hsiung Constance (2022), *Gender-Typed Skill Co-Occurrence and Occupational Sex Segregation: The Case of Professional Occupations in the United States, 2011–2015*, "Gender & Society", vol. 36(4), pp. 469–497, <https://doi.org/10.1177/08912432221102148>
- Huppertz Kate, Goodwin Susan (2013), *Masculinised jobs, feminised jobs and men's 'gender capital' experiences: Understanding occupational segregation in Australia*, "Journal of Sociology", vol. 49(2–3), pp. 291–308, <https://doi.org/10.1177/1440783313481743>
- Hussein Shereen, Christensen Karen (2017), *Migration, gender and low-paid work: on migrant men's entry dynamics into the feminised social care work in the UK*, "Journal of Ethnic and Migration Studies", vol. 43(5), pp. 749–765, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1202751>
- Janicka Krystyna (2020), *Segregacja zawodowa ze względu na płeć w kontekście polskiego rynku pracy*, [w:] S. Kamińska-Berezowska (ed.), *Kobiety – praca – podmiotowość. Refleksje socjologiczne*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, pp. 57–78.
- Jankowska Karina (2008), *Mężczyźni – nauczyciele gimnazjalni i licealni*, [in:] M. Fuszara, (ed.), *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, pp. 361–387.
- Kalinowska-Nawrotek Barbara (2005), *Dyskryminacja kobiet na polskim rynku pracy*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Kanter Rosabeth Moss (1977), *Men and women of the corporation*, New York: Basic Books.
- Kelan Elisabeth K. (2008), *Emotions in a rational profession: The gendering of skills in ICT work*, "Gender, Work & Organization", vol. 15(1), pp. 49–71.
- Kenny Etlyn J., Donnelly Rory (2020), *Navigating the gender structure in information technology: How does this affect the experiences and behaviours of women?*, "Human Relations", vol. 73(3), pp. 326–350, <https://doi.org/10.1177/0018726719828449>
- Kopciwicz Lucyna (2005), *Kobiecość, męskość i przemoc symboliczna: polsko-francuskie studium porównawcze*, Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Impuls, Uniwersytet Gdański.
- Kotowska Irena, Sztanderska Urszula, Wóycicka Irena (2009), *Diagnoza kulturowych i strukturalnych uwarunkowań łączenia pracy zawodowej i aktywności rodzinnej przez kobiety w Polsce*, [in:] I. Kotowska (ed.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, pp. 233–260.
- Krzyżanowska Natalia (2012), *Crisis and Gender: a Social Perspective*, "Zeszyty Naukowe/Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu", no. 218, pp. 93–116.
- Ku Manawai C. (2011), *When Does Gender Matter? Gender Differences in Specialty Choice Among Physicians*, "Work and Occupations", vol. 38(2), pp. 221–262, <https://doi.org/10.1177/0730888410392319>
- Kulik Halina, Dąbek Józefa (2020), *Kobiety w „męskim” świecie medycyny*, [w:] S. Kamińska-Berezowska (red.), *Kobiety – praca – podmiotowość. Refleksje socjologiczne*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, pp. 57–78.
- Levanon Asaf, England Paula, Allison Paul (2009), *Occupational Feminization and Pay: Assessing Causal Dynamics Using 1950–2000 US Census Data*, "Social Forces", vol. 88(2), pp. 865–891, <https://doi.org/10.1353/sof.0.0264>

Lindsay Sally (2007), *Gendering work: The masculinization of nurse anesthesia*, "The Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie", vol. 32(4), pp. 429–448.

Litosseliti Lia, Leadbeater Clarie (2013), *Speech and language therapy/pathology: Perspectives on a gendered profession*, "International Journal of Language & Communication Disorders", vol. 48(1), pp. 90–101, <https://doi.org/10.1111/j.1460-6984.2012.00188.x>

Madsen Aleksander Å., Brekke Idunn, Fekjær Silje B. (2023), *Women's Attrition from Male-Dominated Workplaces in Norway: The Importance of Numerical Minority Status, Motherhood and Class*, "Work, Employment and Society", vol. 37(2), pp. 333–351.

Maira-Vidal Maria del Mar (2018), *Gender Barriers at Work: A comparison Between Women Train Drivers and Women Garage Mechanics in Spain*, "Cambio: rivista sulle trasformazioni sociali", vol. 16(2), pp. 167–181, <https://doi.org/10.13128/cambio-23519>

Malterud Kristin (2012), *Systematic text condensation: A strategy for qualitative analysis*, "Scandinavian Journal of Public Health", vol. 40(8), pp. 795–805, <https://doi.org/10.1177/1403494812465030>

McClintock Elizabeth Aura (2020), *Occupational Sex Composition and Marriage: The Romantic Cost of Gender-Atypical Jobs*, "Journal of Marriage and Family", vol. 82(3), pp. 911–933, <https://doi.org/10.1111/jomf.12657>

McDowell Joanne (2021), *De-gendering gendered occupations*, New York: Routledge.

McEntee-Atalianis Lisa, Litosseliti Lia (2017), *Narratives of sex-segregated professional identities*, "Narrative Inquiry", vol. 27(1), pp. 1–23, <https://doi.org/10.1075/ni.27.1.01mce>

Michoń Piotr (2008), *Praca matek w polityce krajów Unii Europejskiej*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.

Moskos Megan (2020), *Why is the gender revolution uneven and stalled? Gender essentialism and men's movement into 'women's work'*, "Gender, Work & Organization", vol. 27(4), pp. 527–544, <https://doi.org/10.1111/gwao.12406>

Nicholas Lucy (2019), *Queer ethics and fostering positive mindsets toward non-binary gender, genderqueer, and gender ambiguity*, "International Journal of Transgenderism" vol. 20(2–3), pp. 169–180, <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1505576>

O'Keeffe Suzanne (2018), *Experiences of care labour, gender and work for men who teach young children*, "Palgrave Communications" vol. 4(1), pp. 1–8, <https://doi.org/10.1057/s41599-018-0093-9>

Pelley Elaine, Carnes Molly (2020), *When a Specialty Becomes "Women's Work": Trends in and Implications of Specialty Gender Segregation in Medicine*, "Academic Medicine: Journal of the Association of American Medical Colleges" vol. 95(10), 1499, <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000003555>

Perez Caroline C. (2019), *Invisible women: Data bias in a world designed for men*, New York: Abrams.

Potter Michael, Hill Myrtle (2009), *Women into non-traditional sectors: addressing gender segregation in the Northern Ireland workplace*, "Journal of Vocational Education and Training", vol. 61(2), pp. 133–150, <https://doi.org/10.1080/13636820902933239>

Richards Christina, Bouman Walter P., Seal Leighton, Barker Meg J., Nieder Time O., Guy T'Sjoen (2016), *Non-binary or genderqueer genders*, "International Review of Psychiatry", vol. 28(1), pp. 95–102, <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1106446>

Rydzik Agnieszka, Ellis-Vowles Victoria (2019), *'Don't Use "the Weak Word"': Women Brewers, Identities and Gendered Territories of Embodied Work*, "Work, Employment and Society", vol. 33(3), pp. 483–499, <https://doi.org/10.1177/0950017018789553>

Simpson Ruth (2009), *Men in caring occupations: Doing gender differently*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Statistics Poland (2018), *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy 2018*, GUS, Warszawa, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/opracowania/kobiety-i-mezczyzni-na-ryнку-pracy-2018,1,7.html> (accessed: 28.09.2023).

Statistics Poland (2022), *Yearbook of Labour Statistics 2021*, GUS, Warsaw, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/7/7/1/rocznik_statystyczny_pracy_2021.pdf (accessed: 28.09.2023).

Stichman Amy J., Hassell Kimberly D., Archbold Carol A. (2010), *Strength in numbers? A test of Kanter's theory of tokenism*, "Journal of Criminal Justice", vol. 38(4), pp. 633–639.

Suwada Katarzyna (2021), *Parenting and work in Poland: A gender studies perspective*, Cham: Springer Nature.

Wajcman Judy (1991), *Patriarchy, Technology, and Conceptions of Skill*, "Work and Occupations", vol. 18(1), pp. 29–45, <https://doi.org/10.1177/0730888491018001002>

Whittock Margaret (2018), *Feminising the masculine?: Women in non-traditional employment*, London: Routledge.

Williams Christine L. (1989), *Gender differences at work: Women and men in non-traditional occupations*, Berkeley: University of California Press.

Williams Christine L. (1992), *The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the "Female" Professions*, "Social Problems", vol. 39(3), pp. 253–267, <https://doi.org/10.2307/3096961>

Woodfield Ruth (2016), *Gender and the achievement of skilled status in the workplace: the case of women leaders in the UK Fire and Rescue Service*, "Work, Employment and Society", vol. 30(2), pp. 237–255, <https://doi.org/10.1177/0950017015573693>

Wright Tessa (2016), *Women's Experience of Workplace Interactions in Male-Dominated Work: The Intersections of Gender, Sexuality and Occupational Group*, "Gender, Work & Organization", vol. 23(3), pp. 348–362, <https://doi.org/10.1111/gwao.12074>

Yoder Janice (1991), *Rethinking tokenism: Looking beyond numbers*, "Gender & Society", vol. 5(2), pp. 178–192.

Cytowanie

Olga Czeranowska (2024), *Women in Masculinized Occupations, Men in Feminized Occupations: Experiences of Gender Occupational Minorities and Their Roles within the Occupational Group*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 174–195, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.08>

Kobiety w zawodach zmaskulinizowanych, mężczyźni w zawodach sfeminizowanych – doświadczenia płciowych mniejszości zawodowych i ich role w grupie zawodowej

Abstrakt: Horyzontalna segregacja płciowa oznacza istnienie na rynku pracy zawodów stereotypowo „kobięcych” i „męskich”. Niektóre osoby wybierają jednak ścieżkę zawodową niezgodnie z oczekiwaniami dla ich płci, stając się tym samym mniejszością płciową w swojej grupie zawodowej. Autorka proponuje wspólny termin „zawodowe mniejszości płciowe”, aby opisać ich sytuację. Celem przedstawionego projektu było uzupełnienie wcześniejszych badań o łączną analizę sytuacji kobiet w zawodach zmaskulinizowanych oraz mężczyzn w zawodach sfeminizowanych i umożliwienie globalnego spojrzenia na znaczenie płci na rynku pracy, a także porównanie, w jaki sposób podobne mechanizmy działają w odwrotnych pod względem dominującej płci kontekstach grup zawodowych.

Opierając się na praktycznych zasadach segregacji zawodowej według Pierre’a Bourdieu, do udziału w badaniu zostały zaproszone kobiety pracujące w IT/nowych technologiach i mężczyźni pracujący w opiece nad dziećmi/edukacji. W niniejszym artykule skupiono się na doświadczeniu bycia płciową mniejszością zawodową na polskim rynku pracy oraz na rolach i zadaniach tych osób w ich w grupie zawodowej.

Słowa kluczowe: płeć kulturowa, płciowe mniejszości zawodowe, segregacja pozioma

Praca w „małej gastronomii” z perspektywy zatrudnionych w Warszawie i Wiedniu. Studium przypadku

Weronika Blanka Adamkiewicz
Humboldt-Universität zu Berlin

Justyna Zielińska
Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.09>

Słowa kluczowe: praca, branża gastronomiczna, elastyczność, prekaryzacja, koronawirus

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie organizacji i warunków pracy w „małej gastronomii”, skupiając się na prekaryzacji pracy oraz jej cielesnym doświadczaniu przez pracownice/pracowników. Artykuł powstał na podstawie studium przypadku dwóch małych pod względem zatrudnionych osób, prywatnie zarządzanych lokali znajdujących się w Warszawie i Wiedniu. Jakościowe badania terenowe zostały przeprowadzone w 2022 i 2023 roku. Jak z nich wynika, praca w „małej gastronomii” cechuje się dużą elastycznością oraz prekaryzacją pracy, jednak oznaczają one co innego dla zatrudnionych w Warszawie niż w Wiedniu. Ponadto zarobkowanie w gastronomii okazuje się pracą spełniającą ważne potrzeby i wartości postfordystycznych pracownic/pracowników. W artykule przeanalizowano także wpływ pandemii koronawirusa na doświadczenia osób zatrudnionych w badanych lokalach.

Weronika Blanka Adamkiewicz

Absolwentka Wydziału Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego w ramach Kolegium Międzydziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych. Obecnie studiuje nauki społeczne na Uniwersytecie Humboldtów w Berlinie. Jej zainteresowania naukowe dotyczą socjologii pracy, nierówności społecznych i polityk kultury wizualnej.

e-mail: weronika.blanka.adamkiewicz@student.hu-berlin.de

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Justyna Zielińska

Adiunktka w Instytucie Filozofii i Socjologii Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Jej zainteresowania naukowe dotyczą socjologii pracy i organizacji, nierówności społecznych oraz socjologii zmiany społecznej.

e-mail: zzielinska@aps.edu.pl

Wprowadzenie

Lokale gastronomiczne, takie jak restauracje, bary, a także kawiarnie i puby, stanowią nieodłączny element nowoczesnych miast. Pełnią one wiele funkcji: zaspokajają potrzeby konsumpcyjne, są miejscem towarzyskich i służbowych spotkań oraz strefą wypoczynku i pracy. Jednak branża gastronomiczna rzadko kiedy jest poddawana badaniom antropologicznym czy socjologicznym. Gastronomia jest badawczo interesująca, ponieważ skupia kwestie charakterystyczne dla współczesnych stosunków pracy, takie jak: zarobkowanie w sektorze usługowym, wykonywanie pracy emocjonalnej, problematykę uelastycznienia i prekaryzacji, a także wpływ nowoczesnych technologii na proces pracy. Nasza badawcza ciekawość jest pogłębiona doświadczeniem pracy w branży gastronomicznej. Doświadczenia te skupiają się na jej specyficznym wycinku. Obie pracowałyśmy w małych, rodzinie prowadzonych restauracjach i kawiarniach, nienależących do żadnych sieci. Pracowałyśmy w takich zakładach zarówno w Polsce, jak i za granicą (w Stanach Zjednoczonych i Austrii). Obserwowanie od wewnątrz „małej gastronomii” na przestrzeni lat sprawiło, że postanowiłyśmy zbadać zatrudnione w niej osoby, często pomijane w badaniach społecznych.

Należy podkreślić, że branża gastronomiczna jest wewnętrznie zróżnicowana, zarówno pod względem typów lokali (stołówki, różnego rodzaju restauracje, bary, kawiarnie, cukiernie, puby itd.), jak i jedzenia (kuchnie narodowe, lokalne, *fusion*, wegetariańskie itd.), zasobów finansowych właścicieli oraz wielkości (mikro, małe, średnie i duże, tj. globalne przedsiębiorstwa typu McDonalds), sprofilowania na różnego rodzaju klientach (np. tanie i drogie restauracje) czy modelu prowadzenia firmy (niezależni właściciele lokali gastronomicznych, dyrektorzy i menedżerowie w średnich i dużych sieciach gastronomicznych) (np. Zagórska, 2023). To zróżnicowanie znacząco wpływa na typ poszukiwanych przez pracodawców pracownic i pracowników¹, na przykład pracownic i pracowników kluczowych, mających odpowiednie kwalifikacje i doświadczenie oraz pracownic i pracowników peryferyjnych, których można szybko przeszkolić do pracy (Atkinson, 1984). Ponadto zróżnicowanie wpływa na warunki zatrudnienia oraz na kulturę organizacyjną w poszczególnych segmentach branży. Dla ilustracji dwoma skrajnymi przypadkami byłyby restauracje typu McDonalds i szczególnie interesujące nas w tym artykule lokale należące do małej gastronomii, prowadzone przez niezależnych właścicieli. W tych pierwszych praca jest mocno zestandaryzowana, poddana procedurom i ścisłemu nadzorowi, ale istnieją w niej ścieżki awansu, a osoby pracujące otrzymują umowę o pracę (np. Gould, 2010). Te drugie charakteryzują się

1 Gastronomia jest branżą sfeminizowaną, a w prezentowanym przez nas badaniu wzięły udział zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Dlatego pisząc o osobach pracujących w gastronomii, używamy zarówno formy żeńskiej, jak i męskiej.

elastyczną organizacją pracy i mniej systematycznym nadzorem, ale też prekaryzacją pracy, polegającą na zatrudnianiu pracownic i pracowników na umowach cywilnoprawnych lub bez umowy (tj. „na czarno”) (Zielińska, 2015; Państwowa Inspekcja Pracy, 2020: 123–125; UN Global Contact Network Poland, 2023: 94–98).

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie specyfiki pracy w małej gastronomii, czyli w lokalach zatrudniających do 49 osób, prowadzonych przez niezależnych właścicieli, którzy często są ze sobą blisko związani (np. zarządzanie restauracją przez małżeństwo), poprzez analizę porównawczą doświadczeń osób zatrudnionych w dwóch podobnych pod względem funkcjonowania lokalach w Warszawie i w Wiedniu. Prezentujemy czynniki wskazujące na zniuansowane sprekaryzowanie pracy i towarzyszące jej doświadczenia oraz motywacje ludzi do zatrudniania się w gastronomii.

Polska i Austria charakteryzują się odmiennymi rynkami pracy, różniącymi się kosztami pracy, w tym wynagrodzeniami. W Austrii są one na relatywnie wysokim poziomie (tj. 39 euro za godzinę pracy w 2022 r.), a w Polsce należą do jednych z najniższych w UE (tj. 12 euro za godzinę pracy w 2022 r.) (Eurostat, 2023a). Polski rynek pracy cechuje się też elastycznością zatrudnienia w znaczeniu liberalizacji prawa pracy i wyraźnej tendencji do zatrudniania osób na umowy na czas określony, w tym umowy cywilnoprawne. W 2018 roku w Polsce na umowach na czas określony była zatrudniona prawie jedna czwarta (24%) wszystkich pracownic i pracowników (Eurostat, 2019). W Austrii ten odsetek wyniósł ponad dwukrotnie mniej (9%). Wraz ze spadkiem bezrobocia i wzrostem siły przetargowej pracujących zaczął też zmniejszać się odsetek osób zatrudnionych na czas określony. W Austrii w ciągu pięciu lat spadł on nieznacznie, tj. o 0,3% (wyniósł 9% w 2022 r.), a w Polsce aż o prawie jedną dziesiątą (do 15% w 2022 r.) (Eurostat, 2023b).

W Polsce współczesna gastronomia zaczęła dynamicznie rozwijać się wraz ze zmianą systemu społeczno-gospodarczego od lat dziewięćdziesiątych XX w. Obecnie należy ona prawie w całości do sektora prywatnego. W ciągu ostatniej dekady liczba takich placówek jak restauracje, bary, stołówki, punkty gastronomiczne na ogół rosła (od 70 483 w 2010 r. do 72 355 w 2019 r.) (Główny Urząd Statystyczny, 2021: 191). Wyjątkiem był rok 2020, w którym wyraźnie spadła (do 64 449), co miało związek z lockdownami podczas pandemii koronawirusa (Główny Urząd Statystyczny, 2022: 195). Jednak w kolejnym roku znów można było zaobserwować tendencję wzrostową, liczba placówek zwiększyła się do 69 581 (Główny Urząd Statystyczny, 2022: 195). Warto odnotować, że pomimo ponad dwukrotnego wzrostu dochodów z działalności gastronomicznej w ciągu dekady koszty pracy w zakwaterowaniu i gastronomii są najniższe w porównaniu do innych branż (Główny Urząd Statystyczny, 2022: 132, 192).

W Austrii liczba lokali gastronomicznych w 2019 roku wynosiła nieco ponad 41 000 (WKO, 2023). Pandemia nie spowodowała znaczącego zmniejszenia liczby działających lokali, pod koniec 2020 roku było ich 40 883, a już dwa lata później branża odbudowała się po tym nieznacznym spadku. Pomimo braku znaczących zmian w liczbie funkcjonujących w czasie pandemii lokali dość istotnie zmalała liczba zatrudnionych w austriackiej gastronomii. W 2020 roku liczba wakatów w tej branży

wynosiła 96 983. To o ponad 20 000 mniej niż w roku poprzedzającym pandemię i tym samym najmniej na przestrzeni ostatnich 10 lat (WKO, 2021). Można przyjąć, że osoby zatrudnione w gastronomii znacznie silniej odczuły skutki covidowych restrykcji niż ich pracodawcy. Liczne ograniczenia w funkcjonowaniu lokali często oznaczały w ich przypadku utratę pracy.

W badaniach branżowych zwraca się uwagę na problem braku pracowników i pracowników w branży hotelarsko-gastronomicznej po pandemii koronawirusa w krajach europejskich. W Polsce jest on szacowany na 55 000–60 000 osób, a w Austrii na 30 000 (Hortec Hospitality Europe, 2022: 2).

Artykuł powstał na podstawie jakościowych badań terenowych przeprowadzonych w Polsce i w Wiedniu w 2022 r., czyli w okresie postpandemicznym². Zgromadzone podczas ośmiu indywidualnych wywiadów pogłębionych dane zostały w trakcie analizy uzupełnione o autoetnograficzne wątki dotyczące pracy w gastronomii, zebrane podczas wywiadu duoetnograficznego, w którym uczestniczyły autorki tego artykułu.

Badanie ma charakter eksploracyjny, jego najważniejszym walorem jest dwupoziomowy aspekt porównawczy. Porównujemy pracę w gastronomii w lokalach funkcjonujących w geograficznie bliskich, ale gospodarczo, społecznie i kulturowo odległych od siebie kontekstach – w Warszawie i w Wiedniu. Drugi poziom porównania polega na zestawieniu ze sobą obiektywnych i subiektywnych czynników dotyczących pracy w gastronomii, jakie pojawiły się w opowieściach rozmówczyń i rozmówców. Wśród tych obiektywnych interesowały nas kwestie dotyczące organizacji pracy, obowiązków pracowniczych i wynagrodzeń, a wśród subiektywnych związane z cielesnymi sposobami doświadczania pracy w gastronomii.

Prekaryzacja i ucieleśnienie pracy

Pojęcia prekariatu, prekaryjności i prekaryzacji pracy zaczęły być popularne w naukach społecznych ponad dwie dekady temu jako kategoria analityczna pomocna w zrozumieniu zjawisk związanych z deregulacją pracy w czasach neoliberalnego kapitalizmu. Są one stosowane do badania sytuacji zróżnicowanych grup społecznych i zawodowych, takich jak młode pokolenie rozpoczynające kariery zawodowe (np. Kiersztyn, 2015; Mrozowicki, Czarzasty, 2020), imigranci (np. Hardy, 2015), pracownicy nauki (np. Mortenko, 2012; Thorkelson, 2016), pracownicy trzeciego sektora (Pałęcka, Płucienniczak, 2020) czy pracownicy sektora kreatywnego (np. McRobbie, 1998; Kowalczyk, 2021). Alicja Pałęcka i Piotr P. Płucienniczak przedstawiają prekaryzację jako dynamiczne i dialektyczne zjawisko, „w obrębie którego stykają się i wzajemnie na siebie wpływają przemiany na rynku pracy, indywidualny lęk i doświadczenie utraty oraz działania organizacji pracowniczych” (Pałęcka,

2 Przeprowadzone badania były podstawą do napisania pracy licencjackiej przez jedną z autorek artykułu (Weronikę Blanę Adamkiewicz) pt. *Dyskretny urok prekariatu – studium porównawcze pracowników gastronomii w Warszawie i Wiedniu*, pod kierunkiem dr hab. Joanny Wawrzyniak, prof. UW, obronionej w 2022 roku na Wydziale Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Płucienniczak, 2017: 82). Autorzy ci wyróżniają trzy poziomy analizy socjologicznej prekaryjności: makro, mezo i mikro. Poziom makro dotyczy obiektywnych wskaźników, takich jak rodzaj umowy, czas pracy, zarobki i inne świadczenia pracownicze i pozapracownicze, co umożliwia międzykrajowe porównania (Pałęcka, Płucienniczak, 2017: 71–75). Poziom mezo dotyczy mobilizacji, a kategoria prekaryjności jest wykorzystywana przez ruchy społeczne do aktywizowania różnych grup społecznych i zawodowych w celu poprawy ich sytuacji (Pałęcka, Płucienniczak, 2017: 75–78). Z kolei poziom mikro odnosi się do indywidualnych doświadczeń i odczuć ludzi związanych z prekaryjnością, takich jak niestabilność, niepewność i lęk (Pałęcka, Płucienniczak, 2017: 78–81). Adam Mrozowicki i współautorzy zaznaczają, że osoby pracujące doświadczające prekaryjnego zatrudnienia mogą, ale nie muszą uważać je za problematyczne (Mrozowicki i in., 2020: 32). Potwierdzają to badania Justyny Zielińskiej prowadzone wśród młodych osób zatrudnionych w gastronomii, które mają poczucie wolności, wynikające między innymi z ich zatrudnienia na umowach cywilnoprawnych (Zielińska, 2012: 50–56). Zwraca to uwagę na prekaryzację jako mającą wymiar obiektywny oraz subiektywny, co odpowiadałoby wyróżnionym przez Pałęcką i Płucienniczaka poziomom makro i mikro. Mrozowicki i współautorzy (2020: 26–32) zaznaczają, że wymiar obiektywny prekaryzacji wiąże się z niskimi i nieregularnymi pensjami, większą niepewnością pracy związaną z zatrudnieniem na czas określony, niskim poziomem zabezpieczeń społecznych oraz ograniczoną reprezentacją interesów zbiorowych. Z kolei wymiar subiektywny odnosi się do poczucia niepewności zatrudnienia (Mrozowicki i in., 2020: 26). Autorzy i autorki podkreślają, że prekaryjność jest pojęciem relacyjnym i stopniowalnym, gdyż odnosi się ono do określonej wizji zatrudnienia uznawanego za standardowe w danym społeczeństwie, a dana praca może być mniej lub bardziej prekaryjna (Mrozowicki i in., 2020: 32).

Praca w gastronomii mocno wiąże się z cielesnością, w jej wykonywaniu ważne są aspekty związane z wysiłkiem fizycznym, zręcznością manualną, a jednocześnie z emocjami, ponieważ osoby pracujące mają ciągły kontakt z klientami. Ponadto praca z żywnością mocno oddziałuje na zmysły, szczególnie na węch i smak. Konceptje ucieleśnienia dotyczą sposobów, w jakie doświadczenia są ożywiane, materializowane i lokowane w świecie poprzez ciało. W koncepcjach tych zwraca się uwagę, że ciało jest kształtowane zarówno przez środowisko naturalne, systemy społeczne, jak i historię i dlatego zrywa się z dychotomicznym podziałem na ciało i umysł, naturę i kulturę, siebie i innych (Lock, 1993). Michel Foucault (2020) analizował ciało poprzez zinstytucjonalizowany nadzór i dyscyplinę nakładane na nie przez władzę (np. w fabrykach, koszarach, szkołach czy więzieniach). Dyscyplinowanie i nadzorowanie ciała prowadzą według niego do oporu, ale też do wytworzenia posłusznego ciała (ang. *docile body*), czyli takiego, które zinternalizowało nałożony na nie nadzór i dyscyplinę. W tym artykule interesuje nas kwestia doświadczania pracy poprzez ciało. Karol Marks i Fryderyk Engels opisywali dyscyplinowanie i wyzyskiwanie ciał robotników i robotnic do pracy najemnej poprzez zwiększanie wartości dodatkowej bezwzględnej (np. wydłużanie dnia roboczego) oraz względnej (wprowadzanie nowych technologii zwiększających wydajność pracy), co prowadziło do wyczerpania pracujących ciał, częstych chorób i przedwczesnej śmierci proletariatu (np. Marks, 1951: 244–325). Podobnie dowodzi współczesna marksistka Silvia Federici. Według niej projekt kapitalizmu polega na przekształcaniu żywych ciał w siłę roboczą – maszyny robocze, ponieważ praca ludzka stanowi źródło akumulacji bogactwa (Federici, 2022: 39). Analizuje ona doświadczanie przez ciała osób

pracujących presji na ciągle zwiększanie wydajności i wymogu elastyczności, przepracowania i braku bezpieczeństwa socjalnego w obecnej fazie kapitalizmu. Z kolei Pun Ngai (2010) bada wytwarzanie podmiotowości i ciał młodych, wiejskich pracowników w fabryce elektroniki i komponentów komputerowych we współczesnych Chinach. Biowładza maszyny produkcyjnej jest zainteresowana kobiecymi ciałami, bo są one postrzegane jako posłuszne, wytrzymałe i dostosowujące się do maszyny fabrycznej (Ngai, 2010: 34). Pracownice doświadczają chronicznego bólu głowy, pleców, bólu miesiączkowego, co można rozumieć jako ucieleśnienie ludzkiego cierpienia, ale może to też oznaczać opór przed przytłaczającą władzą dyscyplinarną (Ngai, 2010: 40). Jamie Woodcock, opisujący organizację pracy w branży call center, zwraca uwagę na współczesną transformację wyzysku pracy – przechodzenie od wyzysku ciał (pracy fizycznej) do wyzysku umysłów (pracy umysłowej, emocjonalnej) zatrudnionych (Woodcock, 2017: 55), co jest związane z dominacją sektora usługowego w Europie. Według niego nadzór nie ogranicza się już do tego, co osoby pracujące robią, jak wykonują zadania i ile czasu im to zajmuje, ale sięga głębiej, do poziomu ich emocji – tego, czy pracownice i pracownicy wywołują w sobie odpowiednie emocje i czy naprawdę je odczuwają (Woodcock, 2017: 89). Koresponduje to z koncepcją pracy emocjonalnej opisywanej przez Arlie Russell Hochschild (2009).

Gastronomia jako miejsce pracy w badaniach społecznych

Współczesne europejskie badania dotyczące pracy w gastronomii skupiają się na wątkach organizacji i warunków pracy oraz segmentacji ze względu na narodowość i płeć. Antonio Ariza-Montes i współautorzy (2019) badają warunki pracy i zatrudnienia wśród europejskiej siły roboczej w branży hotelarsko-gastronomicznej, porównując je do innych branż sektora usługowego. Badacze ci zwracają uwagę na wysoką niepewność i prekaryzację pracy w branży hotelarsko-gastronomicznej oraz negatywny wpływ prekaryzacji na dobrostan psychofizyczny pracowników i pracowniczek (Ariza-Montes i in., 2019). W ostatnich latach o warunkach pracy w branży gastronomicznej zrobiło się głośno z powodu gwałtownego wzrostu platformowej pracy dostawców żywności, a także kryzysu, jaki dotknął gastronomię w wyniku lockdownów podczas pandemii koronawirusa. Praca platformowa dostawców żywności jest analizowana krytycznie ze względu na niską jakość pracy, wysoki stopień prekaryzacji pracy, niskie płace, poddawanie pracowników cyfrowej kontroli oraz ryzyko wypadków podczas wykonywania obowiązków zawodowych (np. Cano, Espelt, 2021; Augilera i in., 2022).

W polskiej literaturze przedmiotu branża gastronomiczna jest dość rzadko badana. Często badania podejmują młode badaczki i badacze, którzy sami zetknęli się z pracą w gastronomii. Badania związane są z socjologią pracy i antropologią społeczną dotyczą takich kwestii, jak analiza warunków i organizacji pracy, prekaryzacja pracy i wykonywanie pracy emocjonalnej związanej z obsługą klientów.

Justyna Zielińska (2015), która prowadziła badanie jakościowe typu case study w warszawskiej restauracji, kawiarni i klubie, zwraca uwagę na kluczową kwestię elastyczności, będącą nieodłącznym elementem pracy w małej gastronomii. Badaczka analizuje elastyczność jako strategię pracodawców do zarządzania osobami pracującymi i za Johnem Atkinsonem wyróżnia i charakteryzuje kilka jej

rodzajów, szczególnie elastyczność ilościową, funkcjonalną i płacową (Zielińska, 2015: 20–25). Porównuje prowadzenie małego lokalu gastronomicznego do lumpenbiznesu, ponieważ jego „funkcjonowanie niejednokrotnie opiera się na umiejętności omijania przepisów prawa przez właścicieli, zaleganiu z płatnościami i konieczności nieustannego »kombinowania«, aby poradzić sobie z brakami w zaopatrzeniu” (Zielińska, 2015: 21). To spostrzeżenie odnoszące się do redukcji kosztów pracy przez pracodawców znajduje potwierdzenie w innych badaniach (np. Kieda, 2021). Efektem niskiej jakości pracy, elastyczności pracy i zatrudnienia jest jej prekaryzacja (Zielińska, 2014; Kieda, 2021). Praca w małej gastronomii często wiąże się też z deprofesjonalizacją i niskim prestiżem (nie licząc pracy kucharzy), co powoduje traktowanie jej przez osoby zatrudnione jako tymczasowego zajęcia do momentu ukończenia przez nie studiów bądź znalezienia pracy zgodnej z ich oczekiwaniami (Zielińska, 2015: 21–22; Kieda, 2021: 27–32). Pracownice i pracownicy gastronomii dostrzegają pozytywne aspekty wykonywanej przez nich pracy, takie jak brak rutyny i nudy, niska formalizacja i urodzinnienie relacji między osobami pracującymi, a także między pracującymi a pracodawcą, a czasem między pracującymi a klientami (Zielińska, 2015: 22–23; Kieda, 2021: 32–33). Osoby studiujące, które prowadziły badania w klubie nocnym, zwróciły uwagę na klimat zabawy udzielający się także pracownikom i pracownikom, którzy niejednokrotnie zostają jeszcze w pracy po jej zakończeniu w celu odpoczynku i integracji między sobą (Brożek i in., 2015: 8–10). W badaniach podjęto również kwestię pracy emocjonalnej, wykonywanej przez pracownice i pracowników bezpośrednio obsługujących klientów, co dla tych pierwszych wiąże się zarówno z aspektami pozytywnymi (interakcje z ludźmi), jak i negatywnymi (głównie konflikty z klientami) (Zielińska, 2012: 71–76; Biernacki i in., 2015: 7–9).

Julia Kieda poruszyła kwestię pracy w małej gastronomii podczas pandemii koronawirusa i zwróciła uwagę na uwypuklenie przez pandemię problemów charakterystycznych dla tego segmentu, takich jak redukcja kosztów pracy przez pracodawców (np. poprzez zwalnianie części zatrudnionych), jako ich strategię radzenia sobie z brakiem zysków oraz pojawienie się nowych problemów, takich jak brak napiwków stanowiących znaczące źródło zarobków osób pracujących oraz obawy zarażenia się koronawirusem i konflikty z klientami nieprzestrzegającymi restrykcji (np. obowiązku noszenia maseczek) (Kieda, 2021: 42–56).

Austriacka oraz niemiecka literatura przedmiotu skupia się na trzech nurtach, jeśli chodzi o gastronomię. Często analizuje się w niej problemy ze styku socjologii prawa i socjologii pracy. Przykładami są prace dotyczące zjawiska niepłatnych nadgodzin (Müller-Wenner, 2015) i potencjalnych skutków wprowadzenia płacy minimalnej w niskopłatnych zawodach (Hlava, 2016). W tego typu opracowaniach branża gastronomiczna traktowana jest raczej jako jedno z wielu środowisk, w których funkcjonują mechanizmy nadużyć na rynku pracy, niż jako branża mająca swoją własną specyfikę. Do tej grupy badań należą też artykuły opisujące strategie zarządzania kryzysem wywołanym przez pandemię koronawirusa. Ayse Dursun, Verena Kettner i Birgit Sauer (2021) uważają gastronomię, obok turystyki i kultury, za branżę dotkliwie pokrzywdzoną przez obostrzenia, nie zastanawiając się głębiej nad tym, w jaki sposób każda z tych branż rzeczywiście sprostała wymaganiom narzuconym przez austriacki rząd.

Badaczki i badacze koncentrujący się na problemach charakterystycznych dla gastronomii dogłębnie analizują zarobkowanie w tej branży. W tym przypadku często pojawiają się kwestie imigranckich pracownic i pracowników, zwłaszcza z Turcji i terenów byłej Jugosławii, którzy stanowią dużą część zatrudnionych w sektorze gastronomicznym na terenie Austrii i Niemiec (Fassman, Münz, Seifert, 1997). Wśród osób z doświadczeniem migracji lub z imigranckich rodzin przeważają osoby młode, którym często poświęca się wiele badawczej uwagi (Dörfler, Buchebner-Ferstl, Tazi-Preve, 2012). Stefanie Herok, Ralf Himmelreicher i Dorina Spahn (2019) analizują subiektywne przeżycia zatrudnionych w branży hotelarskiej i gastronomicznej. W pracowniczych opowieściach pojawiają się liczne historie nadużyć dotyczących nienormalnego i często przedłużanego czasu pracy czy zatrudnienia na umowy „śmieciowe” (niem. *Geringfügige Beschäftigung*). Osoby pracujące godzą się na te niekorzystne dla nich warunki, by utrzymać pracę, a lęk i niepewność okazują się głównymi emocjami, które im towarzyszą (Herok, Himmelreicher, Spahn, 2019: 156).

Jak wynika z przeglądu badań, organizacja pracy w gastronomii często charakteryzuje się elastycznością sprzyjającą osobom pracującym (np. szeroki zakres swobody grafiku pracy), jednak przede wszystkim elastycznością sprzyjającą pracodawcom (elastyczność ilościowa, funkcjonalna i płacowa) (Jonsson, 2007: 36 za Kubisa, Mendonca, 2019: 9; Herok, Himmelreicher, Spahn, 2019: 150–156). Na polskim i austriackim gastronomicznym rynku pracy wyraźnie widać też, że struktura zatrudnienia jest zdominowana przez osoby młode, a w Austrii dodatkowo przez osoby o doświadczeniu emigracji lub z emigranckich rodzin. Fleksybilizacja różnych aspektów pracy sprzyja jej prekaryzacji, która staje się szczególnie widoczna w trakcie kryzysów, co pokazała pandemia koronawirusa.

Pytania badawcze i kontekst metodologiczny

Celem artykułu jest odpowiedzenie na trzy główne pytania badawcze:

1. Czym charakteryzuje się praca w badanych lokalach gastronomicznych?
2. Jak badane osoby pracujące doświadczają pracy w gastronomii?
3. Jakie są ich motywacje do pracy?

W odniesieniu do pytania pierwszego interesuje nas porównanie pracy w wybranych lokalach, biorąc pod uwagę obiektywne czynniki, takie jak model organizacji pracy, czas pracy i zarobki. Z przeglądu literatury wynika, że praca w małej gastronomii charakteryzuje się prekarynością. Interesują nas podobieństwa i różnice związane z przejawami tej prekaryjności w badanych lokalach działających w dwóch różnych kontekstach gospodarczych.

Drugie pytanie badawcze dotyczy subiektywnych odczuć fizycznych i emocjonalnych rozmówczyń i rozmówców, czyli tego, jak osoby pracujące doświadczają pracy – w tym jej elastyczności i prekaryjności – poprzez swoje ciała.

Z przeglądu badań wnioskujemy, że praca w gastronomii bywa atrakcyjna dla pracownic i pracowników. Trzecie pytanie badawcze służy zatem zrozumieniu, dlaczego podjęli oni zatrudnienie w małej gastronomii. Co przyciągnęło ich do tej pracy? W jakich aspektach jest ona dla nich atrakcyjna?

W kontekście wyżej postawionych pytań badawczych interesuje nas międzykrajowy wymiar porównawczy badanych lokali oraz doświadczeń pracownic i pracowników. Przedstawiając wyniki badań, uwzględniamy także pandemię koronawirusa, która miała znaczący wpływ na funkcjonowanie branży gastronomicznej w analizowanym przez nas okresie. Mamy na uwadze to, że badanie miało charakter eksploracyjny i jakościowy, i nie jest reprezentatywne ilościowo.

Wywiady z osobami zatrudnionymi w obu zakładach pracy zostały przeprowadzone na przestrzeni marca i czerwca 2022 roku. Jedna z nas pracowała w lokalach, w których potem przeprowadzano wywiady. W warszawskim była zatrudniona prawie rok (2020–2021), w wiedeńskim cztery miesiące w 2022 roku. Doświadczenie pracy w powyższych miejscach umożliwiło autorce poznanie od wewnątrz struktury, organizacji oraz specyfiki zarobkowania w gastronomii w okresie pandemii koronawirusa. Druga z nas także pracowała w tej branży, choć znacznie wcześniej, bo w latach 2003–2004 oraz 2007–2013 i częściowo w innych kontekstach (w USA i Polsce). Aby lepiej poznać nasze doświadczenia związane z pracą w gastronomii, zastosowałyśmy duoetnografię. Jest to stosunkowo nowe podejście badawcze, oparte na współpracy między badaczkami i badaczami. Polega na wzajemnym zadawaniu sobie pytań i dialogu dotyczącym swoich biografii i zjawisk społecznych będących przedmiotem ich wspólnego zainteresowania, aby uzyskać wgląd we wzajemne doświadczenia i perspektywy (Breault, 2016: 777). Celem duoetnografii jest pobudzenie introspekcji, krytycznej refleksyjności, zachęcanie badaczek i badaczy do „modelowania stanu ciągłego dociekania”, zakłócanie własnych założeń oraz dążenie do ich zrozumienia poprzez dialog z drugą osobą (Burleigh, Burm, 2022: 1). Metoda duoetnografii bywa stosowana w badaniach rynku pracy, najczęściej jako pomocnicza, w celu dogłębnego poznania specyfiki środowisk, do których dostęp poprzez badania ilościowe lub standardowe wywiady jakościowe jest utrudniony (Sułkowski, Mariański, 2018).

Wywiad duoetnograficzny przeprowadziłyśmy w maju 2023 roku. Każda z nas przygotowała się do niego poprzez opracowanie dyspozycji do wywiadu. Przez ponad 2,5 godziny zadawałyśmy sobie nawzajem pytania i prowadziłyśmy dialog konwersacyjny dotyczący naszych doświadczeń pracy w małej gastronomii i ich interpretacji. Nasze doświadczenia okazały się podobne. Pomimo odległych czasowo kontekstów w obu opowieściach pojawiały się te same wątki dotyczące chaotycznej organizacji pracy oraz jej dużej intensyfikacji, doświadczenia przemęczenia fizycznego i psychicznego, a także przyjemności, jaką dawała praca w restauracjach i kawiarniach. Zestawienie własnych przeżyć, szukanie w nich podobieństw i różnic pozwoliło nam lepiej zrozumieć narracje badanych. Ich historie często znajdowały odzwierciedlenie w naszych, co wskazuje na pewną powtarzalność doświadczenia pracy w małych, rodzinnych lokalach gastronomicznych oraz wpływa na reprezentatywność jakościową przedstawionego badania (por. Urbańska, 2021: 94).

Scenariusz wywiadu z pracownicami i pracownikami z Warszawy i Wiednia oparty był na socjologii fenomenologicznej. Za Alfredem Schützem (2006) przyjęto kategorię „świata życia codziennego” (niem. *Lebenswelt*) jako intersubiektywnej, społecznie wytworzonej rzeczywistości, w której funkcjonują jednostki. Celem było wyjaśnienie trybu rozumienia i postępowania badanych osób z uwzględnieniem dwóch wymiarów pracy w gastronomii. Po pierwsze – wytwarzanego, obiektywnego „świata życia codziennego”, na który składają się takie czynniki jak organizacja pracy i warunki zatrudnienia. Po drugie – wymiaru subiektywnego, związanego z emocjami i fizycznymi odczuciami towarzyszącymi pracy, a także, w dalszej części wywiadu, otaczających tę sferę wartości (Kvale, 2004: 62). W każdym z lokali zostały przeprowadzone po cztery wywiady półnarracyjne z byłymi i obecnie zatrudnionymi osobami, co obrazuje poniższa tabela.

Tabela 1. Podstawowe informacje o rozmówczyniach i rozmówcach

Zakodowane imię	Płeć	Wiek	Narodowość	Miejsce pracy	Staż pracy	Liczba zmian w tygodniu
Mateusz	M	24	Polska	Warszawa	4 lata, były pracownik	4–6
Monika	K	19	Polska	Warszawa	Rok	2–4
Ada	K	20	Polska	Warszawa	9 miesięcy, była pracownica	2–3
Paweł	M	27	Polska	Warszawa	4 miesiące	4–6
Kaja	K	23	Polska	Wiedeń	3 lata	2–3
Jonas	M	32	Niemiecka	Wiedeń	9 miesięcy, były pracownik	4–5
Pia	K	26	Austriacka	Wiedeń	9 miesięcy	2–3
Anton	M	22	Włoska (Południowy Tyrol)	Wiedeń	3 miesiące	5–6

Źródło: opracowanie własne.

Dobór rozmówczyń i rozmówców był celowy. Przebiegał za pomocą kontaktów, które miała jedna z nas na skutek pracy w obydwu lokalach. Posiadanie wiedzy o tych rozmówczyniach i rozmówcach, z którymi autorka pracowała, zaskutkowało nasyceniem tej stosunkowo niewielkiej, ośmioosobowej próby. Dobrane zostały osoby, dla których była to pierwsza praca w branży gastronomicznej oraz te, które w restauracjach i kawiarniach pracują już dłużej, co najmniej od czterech lat. Rozmówczyniami i rozmówcami były cztery kobiety i czterech mężczyzn, w tym zarówno osoby studiujące, jak i osoby będące w pełni aktywne zawodowo oraz w przypadku Wiednia kilka emigrantek

i emigrantów. Wszystkie badane osoby pracowały w wybranych lokalach także w czasie najintensywniejszych lockdownów. Z pracującymi w Warszawie wywiady przeprowadzane były bezpośrednio, a z pracującymi w Wiedniu za pośrednictwem platform Zoom lub WhatsApp. Trzy z czterech wywiadów z pracującymi w Austrii zostały przeprowadzone w języku niemieckim, a następnie przetłumaczone przez jedną z nas na język polski.

Badania zostały przeprowadzone zgodnie ze standardami etycznymi uznawanymi w środowisku socjologicznym (np. Polskie Towarzystwo Socjologiczne, 2012). Rozmówczynie i rozmówcy wyrazili dobrowolną zgodę na udział w badaniu i na nagrywanie wywiadów. Ich dane zostały zanonimizowane, a treść rozmów wykorzystano jedynie w celach naukowych. Wywiad duoetnograficzny odbył się po kilku miesiącach wspólnej pracy nad niniejszym artykułem, kiedy zdążyliśmy lepiej poznać się nawzajem. Umożliwiło to nam swobodne opowiedzenie sobie o naszych doświadczeniach związanych z pracą w gastronomii i zarazem pogłębiony dialog na ten temat.

Ze wszystkich wywiadów zostały sporządzone transkrypcje. Następnie zebrane materiały poddano analizie poprzecznej, polegającej na poszukiwaniu kluczowych problemów i prawidłowości oraz odpowiedzi na pytania badawcze poprzez porównania między wywiadami (Duch-Krzysztosek, Gruszecka-Tieśluk, 2012: 375). Podczas wielokrotnego czytania tej części wywiadów, która była mniej ustrukturyzowana i dotyczyła opisywania charakteru pracy w obydwu lokalach, wyklarowały się wątki tematyczne obecne w każdej z rozmów. We wszystkich wywiadach pojawiały się kwestie dotyczące chaosu, czasu pracy i zarobków. Okazały się one dla rozmówczyń i rozmówców kluczowe do opowiedzenia o specyfice pracy zarówno w Warszawie, jak i w Wiedniu. To im poświęcono najwięcej czasu w swoich narracjach, często o tych kwestiach opowiadano też najbardziej emocjonalnie. Pytania o motywacje dotyczące pracy były zadane wprost, a odpowiedzi osób pracujących zostały odpowiednio pogrupowane.

Oprócz przeprowadzonych wywiadów kolejnym cennym elementem materiału badawczego okazało się doświadczenie pracy jednej z nas w obydwu badanych lokalach. Pomimo że podczas zatrudnienia w każdym z tych miejsc autorka nie prowadziła typowej obserwacji uczestniczącej i nie spisywała na bieżąco swoich doświadczeń, to pamięć o nich, dotycząca zwłaszcza tego, co cielesne (zapachy, poparzone ręce, bolące od stania przez 12 godzin nogi), okazała się wystarczająca, by wzbogacić i urzetelnić osiem wywiadów przeprowadzonych z pracownikami i pracownkami. Zdobyta poprzez doświadczenie pracy wiedza dotycząca funkcjonowania lokali i związane z czasem zatrudnienia wspomnienia autorki stanowiły ważny punkt wyjścia do sporządzenia scenariusza wywiadu i doboru próby.

W niniejszym artykule koncentrujemy się przede wszystkim na konkretnym wycinku zebranego materiału, czyli na wypowiedziach rozmówczyń i rozmówców, po to aby oddać im głos i uwypuklić ich doświadczenia i perspektywę.

Charakterystyka badanych lokali gastronomicznych

Na potrzeby niniejszego tekstu oznaczamy oba badane lokale skrótami pochodzącymi od nazw miast – odpowiednio Wwa dla lokalu warszawskiego i Wdn dla wiedeńskiego. Wwa to kawiarnia serwująca także śniadania i lunchy, znajdująca się w modnej dzielnicy, poza centrum miasta. Wdn to z kolei restauracja oddalona od turystycznego centrum Wiednia, do której najwięcej klientów przychodzi przed południem. Zarówno w przypadku Wwa, jak i Wdn właścicielami są osoby prywatne, a dokładnie pary będące w nieformalnych związkach. Lokale nie przynależą do żadnej sieci gastronomicznej i stanowią tak zwane rodzinne biznesy. Praca w każdym z nich odznacza się sezonowym charakterem, w okresie wiosenno-letnim zwiększa się liczba klientów (poprzez otwarcie ogródków), a także liczba zatrudnionych osób, dochodząca wtedy do kilkunastu. Poza sezonem liczba pracowników nie przekracza dziesięciu.

Oba lokale są otwarte przez 7 dni w tygodniu i funkcjonują w trybie dwuzmianowym. Zmiana poranna rozpoczyna się 15 minut przed otwarciem (8:45), a kończy wraz z zamknięciem (w przypadku Wwa o godz. 21:00, w przypadku Wdn o godz. 23:00/24:00). Praca zmianowa funkcjonuje w obydwu przypadkach umownie, zdarza się, że osoby zatrudnione pracują na dwie zmiany z rzędu, czyli jednorazowo ponad 12–15 godzin. Zatrudnionymi są przeważnie studentki i studenci, pracujący w niepełnym wymiarze godzin. Pracownikom i pracownikom proponuje się zatrudnienie na umowę zlecenie w przypadku warszawskim oraz na *Geringfügige Beschäftigung* w Wiedniu, podobne do polskiej umowy cywilnoprawnej. *Geringfügige Beschäftigung* odnosi się zgodnie z prawem tylko do pracy nieprzekraczającej 10 godzin w tygodniu. Każda z osób zatrudnionych w ten sposób pracowała jednak znacznie dłużej. Wszystkie pracownice i wszyscy pracownicy w badanych lokalach otrzymują taką samą stawkę za godzinę pracy. W Wwa jest to kwota odpowiadająca obowiązującej stawce minimalnej i wynosząca w trakcie badania (2022 r.) 14,47 netto (większość zatrudnionych ma jednak status studenta, co skutkuje stawką 19,70 zł netto). W Wdn jest to kwota 8 euro netto (czyli około 36 zł), do której można doliczyć liczne napiwki, dające po uśrednieniu kwotę około 12 euro za godzinę pracy (około 55 zł)³. Między osobami zatrudnionymi w lokalach nie istnieje hierarchia wynagrodzeń. Nawet tym z dłuższym stażem pracy oferuje się podstawowe wynagrodzenie, mimo że z czasem przejmują one znacznie więcej obowiązków. Zarówno relacje z pracodawcami, jak i z pozostałymi pracującymi są pozbawione struktury formalnej. Do wszystkich mówi się na „ty”, co potęguje wrażenie równości, a nawet przyjacielskości.

Na podstawie przeglądu badań i naszych doświadczeń wnioskujemy, że oba analizowane zakłady pracy, stanowią charakterystyczne przykłady funkcjonowania małych, rodzinnych lokali gastronomicznych w obu europejskich stolicach. Przeprowadzając wywiady z zatrudnionymi, podobieństwa te potwierdzały się, zwłaszcza w opowieściach o wszechobecnej elastyczności w organizacji pracy.

3 W Austrii nie obowiązuje ustawowo określona płaca minimalna. Jednak proponowane na początek 8 euro za godzinę pracy należało do niskich stawek na rynku gastronomicznym w Wiedniu.

Chaos, czyli elastyczność organizacyjna

Jak wynika z wywiadów, zarówno praca w lokalu w Wiedniu, jak i Warszawie charakteryzuje się niskim poziomem organizacji, a od pracownic/pracowników wymaga się elastyczności funkcjonalnej, polegającej na wykonywaniu wielu bardzo różnorodnych zadań. Gdy pracownice i pracownicy byli pytani o to, jaką pełnią funkcję w swoich miejscach pracy, stwierdzali, że robią „praktycznie wszystko”. Sprzątają lokale, rozkładają krzesła i stoliki, dbają o estetykę witryn, odbierają dostawy towarów, a to wszystko oprócz standardowych zadań, takich jak obsługa klientów czy przygotowywanie napojów. Często chodzą też po niezbędne zakupy do sklepów, nawet przed rozpoczęciem swojej pracy, za co nie otrzymują wynagrodzenia. Jednym ze skutków „robienia wszystkiego” jest brak tożsamości zawodowej, wynikający z pełnienia różnych funkcji i wykonywania zróżnicowanych obowiązków należących do odmiennych zawodów (tj. kelnerki, baristki, kucharza czy sprzątacza itd.):

Nie wiem, no ja bym się nazwała kelnerką. Okazjonalnie Barkeeperin [barmanka – przyp. autorki], na barze barista i koktajle przyrządzająca. No bo ja tam tak naprawdę robię wszystko, no. Tam... to miejsce nie ma żadnej organizacji, żadnej. I nigdy nie miało. Nigdy tam czegoś takiego nie było, że każdy miał jakieś role jakby dopisane do siebie (Kaja, 23 lata, Wdn).

Brak przypisanych zadań do wykonania w czasie pracy stanowi istotny wymiar niepewności. Pomimo różnic w liczbie obowiązków przypadających na zatrudnionych w obydwu lokalach (w warszawskim pracownice i pracownicy musieli też przygotowywać posiłki w kuchni i sprzątać cały lokal wraz z toaletą dwa razy dziennie) wszystkie rozmówczynie i rozmówcy czują się odpowiedzialni za „robienie wszystkiego”. To ciągłe oczekiwanie wszechstronności ze strony pracodawców odbija się także na ciałach osób pracujących, co obrazują słowa Moniki:

No jest duży ten ogródek, naprawdę i te stoliki są ciężkie i trzeba je wszystkie po prostu porozkładać. Urywają ci ręce... Jestem cała potem posiniaczona, zmęczona już po tych dziesięciu minutach rozkładania tego, nawet piętnastu (Monika, 19 lat, Wwa).

Organizacja pracy wymagająca ciągłego dostosowywania się do nowych zadań wpływa też na stan umysłu i emocje pracujących. Wypowiedź Antona obrazuje obciążenie psychiczne doświadczane przez pracownice i pracowników:

Masz bardzo dużo stresu, masz zawsze dużo do zrobienia, masz zawsze dużo na głowie, problemy klientów się stają nagle twoimi problemami przez te osiem godzin, które pracujesz. Generalnie dużo się dzieje w twojej głowie, tak emocjonalnie, jak potem to wszystko zabierasz do domu (Anton, 22 lata, Wdn).

Praca w małej gastronomii wydaje się zatem łączyć dwie kwestie istotne dla pracy w późnym kapitalizmie. Podczas gdy niektórzy autorzy, jak Jamie Woodcock (2017), skupiają się na przejściu od

cielesnego do umysłowego wyczerpania osób pracujących i łączą je z pracą w usługach, wyraźnie widać, że w niektórych obszarach tego sektora obecne są obie formy wyczerpania.

Jak wynika z opowieści rozmówczyń i rozmówców, pandemia koronawirusa była wręcz katalizatorem „regularnego” chaosu, a co za tym idzie – dwóch form wspomnianego powyżej wyczerpania. Dodatkowe przepisy i obostrzenia okazywały się uciążliwe zarówno na poziomie odczuć fizycznych, jak i emocjonalnych. Pracowanie po kilka lub kilkanaście godzin w maseczkach (w Wiedniu specjalnych z filtrem FFP2) utrudniało oddychanie. Na początku pandemii, w marcu 2020 roku, te osoby, które pracowały wtedy w lokalach, doświadczyły stresu związanego z przymusowym zamknięciem ich zakładów pracy i utratą dochodu. Następnym stresorem był kontaktowy charakter wykonywanej przez nie pracy, który znacznie bardziej narażał je na zarażenie się koronawirusem. Wszystkie osoby zgodnie twierdziły, że pandemia koronawirusa pokazała nowy poziom niestabilności i chaotyczności pracy w tej branży. W obydwu kontekstach wspomniano też o braku wsparcia finansowego w trakcie lockdownów, zarówno od pracodawców, jak i od rządu.

Często przytaczane przez rozmówczynie i rozmówców słowo „chaos” najczęściej służyło im do opisu mnogości i różnorodności zadań, które codziennie wykonywały/wykonywali. Chaos organizacyjny odbijał się też na ciałach i stanie psychicznym zatrudnionych. Skutkowało fizycznym przeciążeniem i zmęczeniem, a także długotrwałym zdenerwowaniem i stresem. Dla badanych pandemia na ogół okazywała się zjawiskiem wzmacniającym negatywne odczucia, jakich doświadczały/doświadczały one/oni na co dzień.

Elastyczność czasu pracy

Wcześniejsze wątki dotyczące chaosu organizacyjnego znalazły swoje rozwinięcie w opowieściach o czasie pracy. Ten obszar, będący podstawowym wymiarem każdego zawodowego zajęcia, okazał się pozbawiony jasnych granic, co wyraźnie uderzało w dobrostan pracownic/pracowników.

W jednym i drugim lokalu grafiki na następny tydzień pracy są planowane przez właścicieli. Pracownice/pracownicy często przychodzą na zmiany, gdzie jest „albo za mało, albo za dużo ludzi” (Pia, 26 lat, Wiedeń), co wynika ze zmiennej liczby klientów.

Pracownice/pracownicy podkreślały/podkreślali też niedobory w personelu, co sprawiało, że dostają więcej zmian, niż mogą pracować. W przypadku Wwa pracodawczynie nigdy nie nakazywała wprost porzucenia zatrudnionym wszystkich swoich pozapracowych planów i obowiązków na rzecz przyścia do lokalu w niedogodny dzień. Niemniej zawsze pod wpływem presji pojawiała się osoba „niezawodna”, czyli taka, która czuła się w obowiązku przyjść do pracy. Rola ta przypadała oddolnie, to znaczy wyłaniała się na poziomie rozmów pomiędzy pracującymi osobami, niejako zwalnając z tej odpowiedzialności samą pracodawczynię. W Wdn osobą, która musiała zmieniać swoje plany tak, aby móc w sytuacji awaryjnej przyjść do pracy, była najczęściej ta z najdłuższym stażem lub pracująca najwięcej zmian w tygodniu. W tym przypadku rozłady w grafiku uzgadniane między

samymi pracownikami/pracownikami były bardziej ograniczone, a decyzję o tym, kto przychodzi w nagłym przypadku, podejmował pracodawca.

Każda z badanych osób czuła dużą niepewność związaną z wzięciem dni wolnych od pracy. Z jednej strony urlop oznaczał brak dochodu, z drugiej niekiedy powodował w pracownikach/pracownikach poczucie winy. W końcu to kolega lub koleżanka musieli wtedy pracować więcej lub samotnie na zmianie, żeby uzupełnić braki w grafiku. Jest to wymiar wyczerpania emocjonalnego, który wydaje się silniejszy w małych przedsiębiorstwach, gdzie wszyscy są traktowani „jak jedna drużyna” bądź nawet rodzina, a relacje są niehierarchiczne i oparte na koleżeństwie (por. Zielińska, 2015: 21). Pracownicy i pracownicy wspominali, że dlatego było im niekiedy trudno odmawiać przychodzenia na zmiany w niepasujące im dni czy prosić o wzięcie urlopu, nawet w przypadku, gdy chorowali.

Ciągłe braki w grafiku, za które winą obciążano osoby pracujące, niemożące przychodzić do pracy w niektóre dni, często skutkowały też rozciągnięciem czasu pracy do kilkunastu godzin dziennie. Była to praktyka dużo częściej spotykana w lokalu warszawskim. „Całki”, czyli zmiany polegające na pracy od otwarcia do zamknięcia lokalu, były często proponowane najmłodszym pracownikom i pracownikom oraz tym o stosunkowo krótkim stażu pracy. Dwanaście czy nawet trzynaście godzin pracy było dla nich wycieńczające do tego stopnia, że pod koniec zmiany nie mieli już sił posprzątać kawiarni, a po jej zakończeniu jedyną możliwą do wykonania czynnością był bierny odpoczynek:

Wyglądało to tak, że po prostu już jak wracałem z pracy, to nie miałem ani na nic energii, ani niczego mi się nie chciało. Więc po prostu jak miałem wolne, to odpoczywałem (Paweł, 27 lat, Wwa).

Z czasem pracownicy i pracownicy o dłuższym stażu wypracowywali sposoby, by unikać takich sytuacji. Osoby te, nauczone własnym doświadczeniem bólowych od 12 godzin stania nóg i rąk poranionych od ciągłego zmywania, zaczęły odmawiać pracodawczyni, gdy ta proponowała im podwójne zmiany. Często skutkowało to zamykaniem lokalu znacznie wcześniej, za co winą także obarczono pracownicy i pracowników, mówiąc im, że nie generują dostatecznego przychodu. Ciało osób pracujących zostają w tym przypadku sprowadzone do funkcji, jak pisze Sylvia Federici (2022), maszyn służących do akumulacji zysku. Mają one sprawnie funkcjonować i być ciągle do dyspozycji, bez względu na przemęczenie czy niedyspozycję.

W przypadku Wdn te podwójne zmiany były raczej rzadkością, jednak przykładem innego nadużycia było wymaganie od pracownic i pracowników przychodzenia na poranną zmianę wcześniej, co skutkowało tym, że „zawsze trzy czwarte godziny nie jest ci płacone” (Jonas, 32 lata). Co więcej, w Wdn pracodawca nie przestrzegał zapisów umów z pracującymi. Badane i badani byli zatrudnieni w ramach umowy *Geringfügige Beschäftigung*, której jedynym warunkiem jest nieprzekroczenie kwoty zarobku 500 euro brutto miesięcznie, co teoretycznie sprowadza wykonywaną pracę do wymiaru około 15 godzin tygodniowo. W praktyce większość zatrudnionych osób pracowała znacznie dłużej. W przypadku tej formy zatrudnienia nie trzeba odprowadzać podatku, co pozwala pracodawcom zmniejszyć koszty pracy. Jednak podobnie jak w przypadku polskiej umowy zlecenia zatrudnionym

na *Geringfügige Beschäftigung* również nie przysługuje prawo do płatnego urlopu, a zwolnionym można być każdej chwili. Największym nadużyciem był przypadek Antona, który pracując pięć czy nawet sześć dni w tygodniu przez kilka miesięcy, nie został ostatecznie zatrudniony na stabilniejszej umowie.

Organizacja czasu pracy zarówno w warszawskim, jak i wiedeńskim lokalu wyraźnie świadczy o prekaryjnym charakterze pracy w małej gastronomii. Niepewność związana z niewiedzą dotyczącą tego, w jakie dni i na ile godzin pracownice i pracownicy przyjdą do pracy, wywoływała w nich niepokój i stres, dodatkowo spotęgowane fizycznym przemęczeniem.

Elastyczność zarobków

Zarówno w Wwa, jak i w Wdn zatrudnieni otrzymują stawkę za godzinę pracy równą stawce minimalnej lub nieznacznie ją przekraczającą. Chociaż w przypadku wiedeńskiego lokalu do wynagrodzenia dolicza się napiwki, to pracownice i pracownicy zwracają uwagę na niestabilność tego rodzaju dochodu, która staje się kolejnym wymiarem niepewności ich pracy.

W przypadku Wwa klienci na ogół nie zostawiają napiwków, co sprowadza cały zarobek pracownic/pracowników do stawki godzinowej, która określana jest przez nich mianem „niegodnej” czy „śmiesznej”. Te pejoratywne określenia są różnie uzasadniane. Pracownice/pracownicy podkreślają przede wszystkim stosunek liczby wykonywanych przez nich obowiązków do proponowanej im stawki.

Pracownice/pracownicy często wspominały/wspominali, że chciałyby/chcieliby, aby ich praca była znacznie lepiej ceniona, zwłaszcza w momencie, gdy jako osoby o długim stażu pracy, zaczynały/zaczynali mieć znacznie więcej doświadczenia i obowiązków. Ich płaca rosła proporcjonalnie do wzrastającej z roku na rok płacy minimalnej, nie stanowiąc żadnego rodzaju gratyfikacji. Podobne spostrzeżenia dotyczące pieniężnej gratyfikacji pracy można odnaleźć w opowieściach pracownic/pracowników z Wiednia. Również tam osoby najdłużej pracujące nie mogły liczyć na automatyczne podwyżki związane z długim stażem pracy.

W obu lokalach proponowana pracownikom/pracownikom stawka godzinowa należy do najniższych na rynku pracy. Jednak szybko uwidoczniły się różnice w zarobkach między pracującymi w Wwa i Wdn. Wybrzmiewały one najsilniej, kiedy pracownice/pracownicy były/byli proszone/proszeni o ocenę swoich zarobków i określenie, czy ich pensja wystarcza na podstawowe potrzeby życiowe. Na tym polu wyodrębniły się też największe różnice pomiędzy sytuacjami finansowymi badanych osób. Okazało się, że jedynie połowa z nich utrzymuje się samodzielnie. Wszystkie studentki (same kobiety stanowią tę grupę), zarówno w Wiedniu, jak i w Warszawie, albo otrzymują wsparcie finansowe od rodziców, albo mieszkają jeszcze w domach rodzinnych. Wszystkie rozmówczynie nie musiały w związku z tym martwić się, że ich pensja nie wystarczy na pokrycie podstawowych potrzeb.

Wśród pozostałych, dla których praca stanowi główne źródło utrzymania, uwidoczniły się znaczące różnice między pracującymi w Wiedniu a w Warszawie. Anton, pracujący w Wdn średnio pięć lub sześć dni w tygodniu, zarabia miesięcznie: „no jakoś koło 2000–2200 euro” (około 9 tys. zł netto). „Na pewno nie można się skarżyć” (Anton, 22 lata, Wdn). Jedyнным powodem niezadowolenia tego pracownika jest liczba godzin, jaką przepracowuje w lokalu (45–55 godzin w tygodniu), znacznie przewyższająca jego chęci i możliwości czasowe. Jak sam przyznaje: „idealnie byłoby tyle zarabiać w tej pracy, pracując 4 dni w tygodniu”.

Ogólny brak poczucia niesprawiedliwości z zarobków w Wdn związany jest przede wszystkim z tym, że zarabianie jednej z najniższych możliwych stawek, nawet przy ciężkiej i wymagającej fizycznie i emocjonalnie pracy, pomaga utrzymać się i prowadzić życie społeczne na stosunkowo wysokim poziomie. Osoby wykonujące prekaryjną pracę w Wiedniu nie sprawiają wrażenia prekariuszek i prekariuszy oddzielonych od reszty dobrze funkcjonującego społeczeństwa i zapewne dlatego łatwiej im normalizować prekaryzację niż pracującym w Wwa. Osoby te nie są zepchnięte na finansowy margines, nawet w sytuacji, gdy nie wspiera ich finansowo rodzina. Przejaw braku uczestnictwa w życiu społecznym polega raczej na wykluczeniu czasowym. Wspomnianemu powyżej Antonowi praca pozwala zaspokoić wszystkie potrzeby finansowe, jednak kosztem dużej ilości czasu, jaką musi w niej spędzać. Wy tłumaczenia tego faktu można szukać w wysoko rozwiniętych usługach publicznych w Austrii, które sprawiają, że nawet z niskimi jak na austriackie warunki zarobkami można prowadzić godne życie. Sytuację nisko opłacanych wiedeńskich pracowników i pracowników dodatkowo tłumaczy specyfika Wiednia, który jako jedna z niewielu europejskich stolic nie mierzy się z problemem kryzysu mieszkaniowego, a ceny wynajmu należą do względnie najniższych w Europie.

Z kolei pracującym w Wwa pensja rzadko kiedy pozwala na stabilność finansową. Jedną z osób pracujących w Wwa w pełnym wymiarze czasu pracy jest Paweł. Opisując zarobki w kawiarni, często porównywał je do pieniędzy, jakie zarabiał, wykonując sesje fotograficzne, co było jego poprzednim źródłem utrzymania:

W tym momencie tak naprawdę się dokładam do interesu, jakby... zużywam swoje oszczędności. Dla mnie to są śmieszne pieniądze, tak brzydko mówiąc, nie obrażając nikogo, bo wiem, że ludzie w różnych sytuacjach są, ale po moich dotychczasowych przedsięwzięciach no to wiesz, tyle co tu zarobię w trzy miesiące, potrafiłem zarobić w trzy dni za zdjęcia, nie? (Paweł, 27 lat, Wwa).

Praca pięć razy w tygodniu, czasami po 12–13 godzin, zapewnia Pawłowi wystarczającą ilość pieniędzy na wynajem połowy mieszkania i podstawowe zakupy. Zaspokojenie tych podstawowych potrzeb odbywa się jednak poprzez pracę, która w wymiarze ponad 40 godzin w tygodniu wyczerpuje zarówno fizycznie, pozwalając po powrocie do domu jedynie na pasywny odpoczynek, jak i psychicznie – „wracam [z pracy – przyp. autorki] zirytowany albo zdenerwowany”. Praca w gastronomii w polskim kontekście wyraźnie wyklucza i oddziela pracujących od reszty społeczeństwa. Aby zarobić wystarczająco na pokrycie podstawowych potrzeb, trzeba spędzać w pracy praktycznie cały

tydzień. Jej wyczerpujący charakter prowadzi do przemęczenia, które nie pozwala na prowadzenie życia towarzyskiego czy kulturalnego.

Pracę wykonywaną przez pracownice i pracowników obu lokali zdecydowanie można nazwać prekaryjną, na co wskazują takie czynniki, jak zatrudnienie na umowy cywilnoprawne lub ich odpowiedniki, elastyczny czas pracy i zakres obowiązków oraz – będące skutkiem wyżej wymienionych – częste doświadczanie niepewności. Jednak czym innym jest sprekaryzowanie warszawskiej pracownicy czy pracownika, którzy połowę swojej pensji przeznaczają na opłacenie pokoju, a czym innym sytuacja osoby pracującej w Wiedniu, której pensja wystarczyłaby na czterokrotne pokrycie ceny najmu mieszkania. Zupełnie odległe wydają się też doświadczenia konkretnych zatrudnionych, gdy porównamy sytuację dobrze usytuowanych studentek pracujących po trzy zmiany w tygodniu i wspieranych finansowo przez rodziców, z ich kolegami, którzy przychodzą do pracy niemal codziennie. To pokazuje, że sprekaryzowanie pracy jest stopniowalne i zależne zarówno od krajowego rynku pracy, jak i od sytuacji biograficznej, w jakiej znajduje się jednostka, na co wskazują też Adam Mrozowicki i współautorzy (2020: 32–41). Z naszego badania wynika, że pomimo różnic w sytuacji gospodarczej w każdym z krajów czy miast subiektywne doświadczenie pracujących w małej gastronomii jest podobne. Wszystkim rozmówczyniom i rozmówcom towarzyszą zbliżone odczucia wobec wykonywanej przez nich pracy. Tak samo reagują na wszechobecny chaos w organizacji pracy, jej długie godziny i elastyczność. Wspominają o uczuciu ciągłego fizycznego przemęczenia (skutkującego koniecznością biernej regeneracji po pracy), a także stresu, w efekcie którego zabierają negatywne emocje do domu.

Motywacje pracujących w gastronomii, czyli dobre strony elastyczności

Z wypowiedzi zatrudnionych wyraźnie wynika, że pomimo organizacyjnego chaosu, nadmiaru obowiązków, długich godzin pracy, a także często niskich płac, praca w gastronomii wiąże się z przyjemnością, „frajdą”. Rozmówczynie i rozmówcy proszeni o nazwanie tego, co lubią w swojej pracy, najczęściej mówili o satysfakcji z tworzenia codzienności osób odwiedzających lokale czy po prostu sprawiania, „że ktoś będzie mieć lepszy dzień”. Zawsze jako największa zaleta i czynnik sprawiający przyjemność osobom pracującym pojawiała się kwestia kontaktu z ludźmi, polegająca na poczuciu budowania relacji i więzi z klientami oraz współpracownicami i współpracownikami.

Dla tych, którzy mają za sobą doświadczenie emigracji, praca w gastronomii okazała się szczególnie cenna ze względu na możliwość ciągłej nauki „żywego” języka. Kai, która emigrowała do Austrii w wieku 20 lat, praca umożliwiła doskonalenie niemieckiego i stworzenie pierwszych stałych kontaktów towarzyskich.

Rozmówczynie i rozmówcy potrafili wskazać wady swojej pracy, wynikające właśnie z ciągłego kontaktu z drugą osobą, jednak robili to znacznie rzadziej i z mniejszym przekonaniem, niż gdy podkreślali wagę rozmowy z klientem czy osobą, z którą pracowały na zmianie. Kontakt z drugim człowiekiem często okazywał się jedną z ważniejszych wartości, którą rozmówczynie i rozmówcy dostrzegali ogólnie

w sferze pracy. Niejednokrotnie posługiwali się modelami pracy niepożądaną, w której kontakt z ludźmi jest znikomy. Najczęściej pojawiającym się kontrapunktem była szeroko pojęte prace: biurowa i zdalna, kojarzące się z zamknięciem, unieruchomieniem, samotnością, monotonią, nudą i brakiem sprawczości, co ilustruje wypowiedź Antona:

U mnie faktycznie ten kontakt z ludźmi [jest bardzo ważny – przyp. autorki], jakby cały dzień bycie wśród ludzi. A nie być zamkniętym w jakimś biurze albo... To by mi się chyba nie podobało. No, nie wytrzymałbym moich ośmiu godzin na krześle po prostu. Ta spontaniczna część pracy w gastro też mi się podoba. No, nie mógłbym mieć jakiejś takiej jakby monotonnej codzienności. A w gastro jest tego dokładne przeciwieństwo (Anton, 22 lata, Wdn).

Tak jak w przypadku opowieści o organizacyjnym chaosie, także i w kwestii motywacji do pracy silnie wybrzmiał wątek pandemii. Koronawirus okazał się intensyfikować nie tylko chaotyczne aspekty pracy w gastronomii, lecz także dobitnie pokazał to, co dla wielu pracujących jest w tej branży najważniejsze. Pomimo licznych niedogodności związanych z lockdownami żadna z badanych osób nie zdecydowała się na rezygnację z pracy z powodu pandemii. Co więcej, niektóre z nich znacznie chętniej opowiadały o tym, dlaczego branża gastronomiczna je przyciągnęła. Jak twierdzi Ada (20 lat, Wwa): „najważniejszy dla mnie był kontakt z człowiekiem i po pandemii no... Chciałam być jak najbardziej wśród ludzi, nie było ze mną za dobrze wtedy”. W jej przypadku rozpoczęcie pracy w badanym lokalu wiązało się z potrzebą wyrwania się z kryzysu psychicznego będącego skutkiem trwającej wiele miesięcy izolacji społecznej.

Inną motywacją niż chęć kontaktu z drugim człowiekiem był, paradoksalnie, stabilny charakter tej pracy. W opowieści Pawła, który od początku swojej kariery zawodowej zajmuje się wykonywaniem prywatnych sesji fotograficznych, gastronomia stanowi najstabilniejsze z jego dotychczasowych miejsc pracy. Przypadek Pawła pokazuje stopniowość elastyczności i prekaryzacji pracy w porównaniu między branżami. Okazuje się, że praca w gastronomii może być pewniejsza i stabilniejsza niż zatrudnienie w charakterze freelancera, gdzie samodzielnie trzeba pozyskiwać zlecenia.

Podsumowując, pracownice i pracownicy zarówno z Wiednia, jak i z Warszawy, prezentują podobne oceny tego, co jest dla nich ważne w pracy w gastronomii. Po pierwsze, istotny okazuje się zawsze „czynniki ludzki”, polegający na stałym kontakcie z drugim człowiekiem, który ze względu na rozmiar badanych przedsiębiorstw ma szansę szybko stać się znajomym z widzenia klientem, a w przypadku współpracownicy i współpracownika nawet przyjacielem. Drugim czynnikiem jest spontaniczność, będąca skutkiem niskiej formalizacji i zmiennej dynamiki pracy. Tę drugą wartość interpretujemy jako potrzebę poczucia swobody i sprawczości w sferze pracy, możliwości decydowania o jej różnych atrybutach, takich jak strój pracowniczy, muzyka grana w lokalu, sposób serwowania dań itd. Widać wyraźnie, że dla rozmówczyń i rozmówców niektóre czynniki charakterystyczne dla pracy w małej gastronomii, świadczące o jej prekaryjnym charakterze, są atrakcyjne. Jak pisze Justyna Zielińska (2015: 22–23), umowy cywilnoprawne czasem bywają dobrze postrzegane przez młode osoby pracujące, bo są dla nich synonimem wolności, czyli tego, że pracę można rzucić z dnia na dzień.

Wyodrębnione przez zatrudnionych wady pracy w gastronomii związane z pandemią koronawirusa nie stanowiły dla nich czynnika na tyle istotnego, by z niej zrezygnować. Paradoksalnie pandemia spełniła w tym przypadku raczej funkcję katalizatora wzmacniającego pozytywne odczucia wobec pracy w badanych lokalach.

Wnioski

Organizacja pracy w małej gastronomii oparta jest w wysokim stopniu na elastyczności, która obejmuje przede wszystkim elastyczność funkcjonalną, czasu pracy i płac, a podczas pandemii koronawirusa także elastyczność ilościową (redukcję liczby zatrudnionych). Elastyczność sprzyjająca pracodawcom jest silnie powiązana z prekaryzacją pracy i wynika z dążenia przez nich do minimalizacji jej kosztów. Szczególnie widać to w kontekście warszawskim, gdzie pracownice i pracownicy niejednokrotnie pracują na kilku stanowiskach naraz, ich dzienny czas pracy wynosi kilkanaście godzin, a wynagrodzenie jest dużo niższe niż wynagrodzenie osób pracujących w Wiedniu. Niemniej zarobkowanie w gastronomii w wiedeńskim lokalu również oparte jest na elastyczności i prekaryzacji pracy, co może wskazywać na istnienie niestabilnych peryferii na stabilnym austriackim rynku.

Wszechobecna elastyczność wymaga wytrzymałych, zręcznych, posłusznych, a jednocześnie „samosterownych” ciał. Dlatego pracodawcy chętnie zatrudniają młode osoby, oczekując od nich dostosowania się do „gastronomicznej maszyny produkcyjnej i usługowej”. Elastyczność sprzyjająca pracodawcom i prekaryzacja pracy, choć odmienne w różnych aspektach w porównywanych zakładach pracy, skutkują u warszawskich i wiedeńskich zatrudnionych przemęczeniem lub wyczerpaniem fizycznym i psychicznym, brakiem równowagi między życiem prywatnym i zawodowym oraz doświadczaniem niepewności. Pandemia koronawirusa znacznie zwiększyła tę uciążliwość i nieprzewidywalność pracy. Z drugiej strony unaoczniała też osobom pracującym wagę kontaktów międzyludzkich, które są przez nie szczególnie cenne.

Z czasem ciała młodych pracownic i pracowników zaczynają się buntować. Przykładowo: porzucanie pracy i znaczne niedobory siły roboczej w gastronomii (Hortec Hospitality Europe, 2022) interpretujemy jako opór osób pracujących przeciwko wyzyskowi i niskiej jakości pracy w tej branży, które dodatkowo wzmocniła pandemia koronawirusa.

Nasze badanie pokazuje, że praca w gastronomii nie należy do tak zwanych prac bez sensu (ang. *bullshit jobs* – Graeber, 2013) w porównaniu do niektórych innych branż sektora usługowego, jak na przykład call center (Zielińska, 2019). Młode/młodzi pracownice/pracownicy cenią w gastronomii takie aspekty jak niejednostajność pracy, jej dynamikę, niską formalizację, poczucie sprawczości nad procesem pracy, kreatywność oraz przede wszystkim wspomniane interakcje z ludźmi. Jest to praca, która młodym pracownicom i pracownikom postfordyzmu „sprawia frajdę”, pozwala wyrazić siebie, zaangażować się i nie narzuca sztywnych ram związanych z zakresem i sposobem wykonywania obowiązków, kontrolą przełożonych czy dress codem. Gdyby pracodawcy gastronomii nie traktowali

swoich osób pracujących jak łatwo zastępowalnej i taniej siły roboczej, mogliby zyskać kompetentnych i zaangażowanych pracowników, co zmniejszyłoby niedobory siły roboczej w tej branży. Być może rozwiązaniem byłoby wprowadzenie modelu elastyczności, który bardziej korespondowałby z potrzebami osób pracujących, takimi jak częściowe unormowanie i usztywnienie organizacji pracy i zakresu obowiązków, czasu pracy, wzrost zarobków i bezpieczeństwa socjalnego zatrudnionych.

Bibliografia

Ariza-Montes Antonio, Hernandez-Perlinez Felipe, Han Hessup, Law Rob (2019), *Human Dimension of the Hospitality Industry: Working Conditions and Psychological Well-Being among European Servers*, „Journal of Hospitality and Tourism Management”, vol. 41, s. 138–147.

Atkinson John (1984), *Manpower Strategies for Flexible Organizations*, „Personnel Management”, vol. 16(8), s. 28–31.

Augilera Anne, Dablanc Laetitia, Krier Camille, Louvet Nicole (2022), *Platform-Based Food Delivery in Paris Before and During the Pandemic: Profile, Motivations and Mobility Patterns of Couriers*, „European Transport Research Review”, vol. 14, s. 1–9.

Biernacki Maciej, Brożek Małgorzata, Brzywczy Marta, Maćko Miłosława, Ramus Adam (2015), *Nocne życie w Pawilonach*, raport niepublikowany, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Breault Rick A. (2016), *Emerging issues in duoethnography*, „International Journal of Qualitative Studies in Education”, vol. 29(6), s. 777–794.

Brożek Małgorzata, Kozieł Marta, Rokicki Antoni, Szklarczyk Justyna (2015), *Raport z badania przeprowadzonego w ramach zajęć „Co noc w klubie – perspektywa pracownicza”*, raport niepublikowany, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Burleigh Dawn, Burm Sarah (2022), *Doing Duoethnography: Addressing Essential Methodological Questions*, „International Journal of Qualitative Methods”, vol. 21, s. 1–8.

Cano Melissa Renau, Espelt Ricard, Morel Mayo Fuster (2021), *Flexibility and Freedom for Whom? Precarity, Freedom and Flexibility in On-Demand Food Delivery*, „Work Organisation, Labour & Globalisation”, vol. 15(1), s. 46–68.

Dörfler Sonja, Buchebner-Ferstl Sabine, Tazi-Preve Mariam Irene (2012), *„Ich bin jung, ich muss noch viel machen“: Lebenskonzepte und -verläufe von Jugendlichen mit und ohne Migrationshintergrund in Österreich*, Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, <https://doi.org/10.2307/j.ctvdf00hj>

Duch-Krzysztozek Danuta, Gruszecka-Tieśluk Agata (2012), *Jakościowe podejście w badaniu socjologicznym*, [w:] A. Firkowska-Mankiewicz, T. Kanash, E. Tarkowska (red.), *Krótkie wykłady z socjologii. Przegląd problemów i metod*, Warszawa: Wydawnictwo APS, s. 357–377.

Dursun Ayse, Kettner Verena, Sauer Birgit (2021), *Corona, Care, and Political Masculinity. Gender-Critical Perspectives on Governing the COVID-19 Pandemic in Austria*, „Historical Social Research”, vol. 46(4), s. 50–71.

Eurostat (2019), *Temporary employment*, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4187653/9753784/Temporary+employees+2018> (dostęp: 4.04.2023).

Eurostat (2023a), *Wages and labour costs*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Wages_and_labour_costs (dostęp: 3.04.2023).

- Eurostat (2023b), *Temporary employees as percentage of the total number of employees, by sex and age (%)*, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsq_etpga/default/table?lang=en (dostęp: 5.04.2023).
- Fassmann Heinz, Münz Rainer, Seifert Wolfgang (1997), *Was wurde aus den Gastarbeitern? Türken und (Ex-)Jugoslawen in Deutschland und Österreich*, „Demographische Informationen”, s. 57–70, <http://www.jstor.org/stable/23026729> (dostęp: 8.06.2023).
- Federici Silvia (2022), *Poza granicami skóry. Przemysłowanie, przekształcanie i odzyskiwanie ciała we współczesnym kapitalizmie*, przełożyła Joanna Bednarek, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Foucault Michael (2020), *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przełożył Tadeusz Komendant, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Główny Urząd Statystyczny (2021), *Mały rocznik statystyczny Polski 2021*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-polski-2021,1,23.html> (dostęp: 5.04.2023).
- Główny Urząd Statystyczny (2022), *Mały rocznik statystyczny Polski 2022*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/maly-rocznik-statystyczny-polski-2022,1,24.html> (dostęp: 5.04.2023).
- Gould Anthony (2010), *Working at McDonalds: Some Redeeming Features of McJobs*, „Work, Employment & Society”, vol. 24(4), s. 780–802.
- Graeber David (2019), *Bullshit Jobs: The Rise of Pointless Work, and What We Can Do About It*, London: Penguin Group.
- Hardy Jane (2015), *The institutional, structural and agential embeddedness of precarity: an engagement with Guy Standing*, „Warsaw Forum of Economic Sociology”, vol. 6(11), s. 7–25.
- Herok Stefanie, Himmelreicher Ralf, Spahn Dorina (2019), *Unsichere Arbeit: Sorgen und Ängste von Beschäftigten im Gastgewerbe nach Einführung des gesetzlichen Mindestlohns*, [w:] C. Lübke, J. Delhey (red.), *Diagnose Angstgesellschaft?: Was wir wirklich über die Gefühlslage der Menschen wissen*, Bielefeld: transcript Verlag, s. 137–164.
- Hlava Daniel (2016), *Der gesetzliche Mindestlohn – Reichweite, Durchsetzung und Auswirkungen*, „Soziales Recht”, vol. 6(1), s. 17–35.
- Hochschild Arlie Russell (2009), *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*, przełożył Jacek Konieczny, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hortec Hospitality Europe (2022), *Labour shortages in the hospitality sector: forward-thinking and practices sharing*, https://www.hotrec.eu/media/static/files/import/wp_post_48505/Labour-shortages-in-the-hospitality-sector-.pdf (dostęp: 13.07.2023).
- Jonsson Dan (2007), *Flexibility, Stability and Related Concepts*, [w:] B. Furaker, K. Hakansson, J.Ch. Karlsson (red.), *Flexibility and Stability in Working Life*, New York: Palgrave Macmillan, s. 30–41.
- Kieda Julia (2022), *„Kto pracował w gastro, ten nie śmieje się w cyrku”. O pracy w warszawskiej gastronomii przed i w trakcie pandemii COVID-19*, niepublikowana praca licencjacka, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Kiersztyn Anna (2015), *Niepełne uczestnictwo – młodzi na polskim rynku pracy w latach 2008–2013*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, https://polpan.org/wp-content/uploads/2014/05/POLPAN_raport_Niepełne-uczestnictwo.pdf (dostęp: 3.10.2020).
- Kowalczyk Beata (2021), *Transnational Musicians. Precariousness, Ethnicity and Gender in the Creative Industry*, London–New York: Routledge.

Kubisa Julia, Mendonca Pedro (2019), *Job quality in an era of flexibility. Introduction*, [w:] T. Isidorsson, J. Kubisa (red.), *Job quality in an era of flexibility. Experiences of job quality in a European context*, Oxon–New York: Routledge, s. 1–19.

Kvale Steinar (2004), *InterViews: wprowadzenie do jakościowego wywiadu badawczego*, przełożył Stanisław Zabielski, Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.

Lock Margaret (1993), *Cultivating the Body: Anthropology and Epistemologies of Bodily Practice and Knowledge*, „Annual Review of Anthropology”, vol. 22, s. 133–155.

Marks Karol (1951), *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej. Tom pierwszy. Księga I – Proces wytwarzania kapitału*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.

McRobbie Angela (1998), *British Fashion Design: Rag Trade or Image Industry?*, London: Routledge.

Mortenko Justyna (2012), *Prekariusz w akademii. Nietypowe zatrudnienie pracowników nauki w kontekście reformy nauki i szkolnictwa wyższego*, „Polityka Społeczna”, nr 9, s. 23–27.

Mrozowicki Adam, Karolak Mateusz, Czarzasty Jan, Gardawski Juliusz, Drabina-Różewicz Aleksandra, Krasowska Agata, Andrejczuk Magdalena (2020), *Prekaryzacja pracy a świadomość społeczna i strategie życiowe ludzi młodych: ramy teoretyczne*, [w:] A. Mrozowicki, J. Czarzasty (red.), *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 17–48.

Mrozowicki Adam, Czarzasty Jan (red.) (2020), *Oswajanie niepewności. Studia społeczno-ekonomiczne nad młodymi pracownikami sprekaryzowanymi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Müller-Wenner Dorothee (2015), *Unbezahlte Überstunden? – Darlegungs- und Beweislastverteilung im Überstundenprozess*, „Arbeit und Recht”, vol. 63(1), s. 4–8.

Ngai Pun (2010), *Pracownice chińskich fabryk*, przełożył Iwo Czyż, Poznań: Oficyna Bractwa Trojka.

Pałęcka Alicja, Płucienniczak Piotr P. (2017), *Niepewne zatrudnienie, lęk i działania zbiorowe. Trzy wymiary prekarności*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 61(4), s. 65–85.

Pałęcka Alicja, Płucienniczak Piotr P. (2020), *We're in this together: framing contest over the precariat in the third sector in Poland*, „Polish Sociological Review”, vol. 212(4), s. 461–476.

Państwowa Inspekcja Pracy (2020), *Sprawozdanie z działalności Państwowej Inspekcji Pracy w 2019 roku*, Warszawa, <https://www.pip.gov.pl/o-nas/sprawozdania> (dostęp: 9.07.2023).

Polskie Towarzystwo Socjologiczne (2012), *Kodeks etyki socjologa*, <https://pts.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/kodeks.pdf> (dostęp: 30.11.2022).

Schütz Alfred (2006), *Potoczna i naukowa interpretacja ludzkiego działania*, przełożyła Dorota Lachowska, [w:] A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 869–893.

Sułkowski Łukasz, Marjański Andrzej (2018), *Duo-ethnography as the Qualitative Inquiry in Small Family Business Research*, „Management”, vol. 2, s. 95–109.

Thorkelson Eli (2016), *Precarity outside: the political unconscious of French academic labor*, „American Ethnologist”, vol. 44(3), s. 475–487.

UN Global Contact Network Poland (2023), *Przeciwdziałanie szarej strefie w latach 2014–2022*, <https://ungc.org.pl/wp-content/uploads/2023/02/publikacja-szara-strefa-www.pdf> (dostęp: 7.07.2023).

Urbańska Sylwia (2021), *(Nie)mobilność, zamieszkiwanie oraz płęć w praktykach i dyskursach rozwoju w wiejskiej społeczności rolniczej gminy Wschodniego Mazowsza, „Lud”*, t. 105, s. 84–113.

WKO (2021), *Unselbständig Beschäftigte 2010-2021 nach Fachverbänden*, <https://www.wko.at/statistik/extranet/BeschStat/at-zr-fv-2010-2021.pdf> (dostęp: 7.04.2023).

WKO (2023), *Mitglieder Statistiken [Mitglieder – exkl. Ruhende]*, https://www.wko.at/branchen/tourismus-freizeitwirtschaft/gastronomie/Gastronomie_in_Zahlen.html (dostęp: 7.04.2023).

Woodcock Jamie (2017), *Working the Phones. Control and Resistance in Call Centres*, London: Pluto Press.

Zagórska Justyna (2023), *Raport 2023. Rynek gastronomiczny w Polsce*, <https://www.horecanet.pl/wp-content/uploads/2023/08/raport-gastronomiczny-2023-1.pdf> (dostęp: 14.12.2023).

Zielińska Justyna (2012), *Sytuacja pracownika na współczesnym rynku pracy. Indywidualizacja stosunków pracy na przykładzie branży gastronomicznej*, niepublikowana praca magisterska, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Zielińska Justyna (2014), *Współczesny rynek pracy w Polsce. Kondycja psychospołeczna i ekonomiczna. Prekariat w branży gastronomicznej*, [w:] H. Liberska, A. Malina, D. Suwalska-Barancewicz (red.), *Współcześni ludzie wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Difin, s. 44–50.

Zielińska Justyna (2015), *Dwuznaczny urok elastyczności, czyli o pracy w branży gastronomicznej*, „Polityka Społeczna”, nr 3, s. 20–25.

Zielińska Justyna (2019), *Job quality dynamics at the call centre. Workers' strategies in Poland*, [w:] T. Isidorsson, J. Kubisa (red.), *Job Quality in the Era of Flexibility*, Oxon–New York: Routledge, s. 116–136.

Cytowanie

Weronika Blanka Adamkiewicz, Justyna Zielińska (2024), *Praca w „małej gastronomii” z perspektywy zatrudnionych w Warszawie i Wiedniu. Studium przypadku*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 196–219, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.09>

Work in “Small Food Business” from the Perspective of Employed in Warsaw and Vienna: A Case Study

Abstract: The aim of this article is to present the organisation and working conditions in ‘small food business’, focusing on the precarization of work and its bodily experience by workers. The article is based on a case study of two small – in terms of number of employees – privately managed establishments located in Warsaw and Vienna, respectively. Qualitative field research was conducted in 2022 and 2023. According to the research, work in the ‘small gastronomy’ is characterised by a high degree of flexibility and the precariousness of work, but these mean slightly different things to those employed in Warsaw than to those in Vienna. Moreover, working in the catering industry turns out to be a job that fulfills important needs and values of post-fordist workers. The article also examines the impact of the coronavirus pandemic on the experiences of those employed in the studied establishments.

Keywords: work, catering industry, flexibility, precarization, coronavirus

**Recenzja książki: Teresa Zbyrad
(2022), *Z pamiętnika seniora.
Wspomnienia mieszkańców
domów pomocy społecznej.
Studium przypadku*, Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe Scholar**

Anna Witkowska-Paleń
Uniwersytet Rzeszowski

<https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.10>

Anna Witkowska-Paleń

Doktor nauk społecznych w zakresie socjologii, adiunkt badawczo-dydaktyczny w Instytucie Nauk Socjologicznych Uniwersytetu Rzeszowskiego. Pełnione funkcje: zastępca dyrektora w Instytucie Nauk Socjologicznych ds. organizacyjnych, kierownik kierunku socjologia. Zainteresowania naukowe: socjologia problemów społecznych, dewiacje i patologie społeczne, socjologia starości, funkcjonowanie instytucji integracji i aktywizacji seniorów.
e-mail: awitkowska@ur.edu.pl

© by the author, licensee University of Lodz, Poland
This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license
CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

W 2022 roku nakładem Wydawnictwa Naukowego Scholar ukazała się publikacja Teresy Zbyrad zatytułowana *Z pamiętnika seniora. Wspomnienia mieszkańców domów pomocy społecznej. Studium przypadku*. Autorka, socjolog z uznanym dorobkiem naukowym poświęconym problematyce funkcjonowania polskich domów pomocy społecznej, w tym trzech monografiach z zakresu tej tematyki (Zbyrad, 2004; 2010; 2014), tym razem sięga do materiałów pamiętnikarskich. Jak sama przyznaje na łamach tej książki: „[c]hociaż od wielu lat zajmuję się domami pomocy społecznej, to nigdy jeszcze nie wykorzystywałam pamiętnika jako źródła informacji o mieszkańcach. Myśl, że z pewnością istnieją takie osoby, które piszą wspomnienia, nie dawała mi spokoju” (s. 16). Materiałem źródłowym recenzowanej publikacji są więc pamiętniki spisane przez osoby starsze zamieszkujące w domach pomocy społecznej. Analizie poddano jedenaście pamiętników. Zostały one nadesłane w ramach konkursu ogłoszonego w 2019 roku przez Instytut Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, w którym wówczas zatrudniona była autorka publikacji. Natomiast cel badań został określony jako „rozpoznanie i opisanie różnych aspektów życia seniorów domu pomocy społecznej, na podstawie wypowiedzi zawartych w pamiętnikach” (s. 14).

Publikacja składa się ze wstępu, trzech rozdziałów tematycznych, obejmujących analizę zgromadzonego materiału źródłowego, oraz zakończenia i aneksu zawierającego dodatkowe materiały.

W książce brakuje wyodrębnionego rozdziału metodologicznego, a założenia metodologiczne i charakterystykę procesu badawczego autorka przybliżyła we wstępie publikacji. Analiza treści pamiętników, a więc materiałów związanych z biografią badanych osób, związana jest w socjologii z metodą biograficzną (Szatur-Jaworska, 2001: 83). Stąd też zapewne autorka, ukazując przyjętą metodę badań, swoją uwagę koncentruje najpierw na ogólnej charakterystyce tej metody, jej najważniejszych zaletach i ograniczeniach oraz możliwościach stosowania we współczesnej socjologii. Ostatecznie jednak rozstrzyga, iż zdecydowała się zastosować w swojej pracy badawczej metodę studium przypadku. Uzasadnia to tym, że chociaż metoda biograficzna „umożliwia koncentrację na poszczególnych życiorysach, to jednak szerszy zakres możliwości i analiz dostarcza nam metoda studium przypadku” (s. 11). Szczególną wartość tej metody autorka dostrzega w tym, iż umożliwia ona „wnikliwą analizę konkretnego zjawiska”, pozwalającą uchwycić „zjawiska nietypowe, niepowtarzalne, skrajne, odstające od innych, a nawet stanowiące wyjątek od reguły” (s. 11). Natomiast tym, co w szczególności „podnosi rangę” tej metody, jest możliwość odnalezienia (nawiązując do idei falsyfikacji Karla R. Poppera, służącej weryfikacji twierdzeń naukowych) swoistego „czarnego łabędzia”. Biorąc pod uwagę możliwe rodzaje studiów przypadku, badaczka zaznacza też, iż zdecydowała się zastosować eksploracyjne studium przypadku, aby odkryć to, „co nietuzinkowe, niestandardowe, odstające od przyjętych reguł i znanych teorii”, aby tym samym móc określić pytania i hipotezy badawcze do dalszych badań (s. 13 i 15).

Case study to dość powszechna metoda badań stosowana na gruncie różnych dyscyplin naukowych. Jednak wymaga ona od badacza szczegółowego nakreślenia jej założeń oraz objaśnienia kluczowych decyzji metodologicznych (Hyett, Kenny, Dickson-Swifft, 2014: 2). W recenzowanej monografii podstawy metodologiczne badań zostały raczej zasygnalizowane niż gruntownie objaśnione.

Charakteryzując studium przypadku i uzasadniając jego zastosowanie, autorka odwołuje się jedynie do wybranych aspektów tej metody. Dodatkowo niejasne jest, dlaczego metoda biograficzna, a w szczególności związana z nią metoda pamiętnikarska, okazała się nieprzydatna w analizie zgromadzonego materiału. Autorka nie wyjaśnia bowiem, z czym związany jest ów „szerszy zakres możliwości i analiz” (s. 11) metodą case study w porównaniu z metodą biograficzną. Ponadto charakterystyka studium przypadku jest zbyt ogólna, aby precyzyjnie odróżnić ją od innych metod jakościowych, w tym metody biograficznej. Autorka objaśnia jedynie, że umożliwia ona „rozumienie pojedynczego przypadku lub kilku przypadków, poprzez dokładne zbadanie wszystkich związanych z nimi szczegółów” (s. 11), że pozwala „uchwycić zdarzenia nietypowe, dokonać bardziej wnikliwej analizy, ale też lepiej zrozumieć analizowane procesy, dostrzec to, co indywidualne, cząstkowe, wyjątkowe, zauważyć pewne detale, które giną w masowości” (s. 12), a jej zastosowanie może „tworzyć podstawę do budowania ogólniejszych teorii nomotetycznych” (s. 11). Niewątpliwie case study pozwala uchwycić i zrozumieć to, co wyjątkowe i osobliwe. Jednak czy możliwe jest wnikliwe zrozumienie badanego przypadku (w tym odnalezienie „wyjątku od reguły”) bez jednoczesnego uwzględnienia tego, co w nim powtarzalne, typowe? Case study analizuje też dany przypadek (o czym już autorka nie wspomina) przez pryzmat tego, co powszechne i wspólne dla określonej grupy zjawisk, co pozwala na dopasowanie go do jakiegoś ogólnego wzorca (Stake, 2003: 140; Hyett, Kenny, Dickson-Swift, 2014: 2; Mielcarek, 2014: 113). Istotą tej metody jest więc odnalezienie w badanym przypadku tego, co w nim wartościowe, bez względu na to, czy dana cecha jest unikalna, czy powszechna (Stake, 2003: 141).

Studium przypadku w porównaniu z innymi metodami wyróżnia też swoisty eklektyzm metodologiczny. Może posługiwać się wieloma technikami badań i analizy danych. Ta elastyczność metodologiczna sprawia jednak, że wielu badaczy kwestionuje jej status jako odrębnej metody badawczej. Podczas gdy dla jednych badaczy jest ona metodą badań, dla innych pozostaje techniką badawczą (Hyett, Kenny, Dickson-Swift, 2014: 10). Jeszcze inni definiują case study nie przez pryzmat stosowanych metod (gdyż te mogą być różne), ale poprzez zainteresowanie indywidualnymi przypadkami (Stake, 2003: 134) i widzą w niej nie metodę, lecz „jednostkę badań”, „wybór obiektu, który ma być badany” (Takahashi, Araujo, 2020: 102). Abstrahując od kontrowersji wokół statusu tej „metody” na gruncie metodologii badań społecznych, istotne pozostaje pytanie o to, czy studium przypadku jest sprzeczne z metodą biograficzną. Metoda biograficzna również koncentruje się na analizie indywidualnych przypadków reprezentowanych w biografiach badanych osób, a ukazując je na tle szerszych procesów społecznych, jednocześnie identyfikuje „unikalne konstelacje sytuacji życiowych”, których „wyjątkowość polega zazwyczaj na tym, że zaskakują nas niedopasowaniem do powtarzalnego rytmu, znanego porządku rzeczy, ustalonej struktury lub uznanego procesu” (Filipkowski, Życzyńska-Ciołek, 2019: 42–43). Czy nie można więc uznać, że case study i metoda biograficzna są względem siebie komplementarne, a tym samym przestawić studium przypadku metodą biograficzną? Socjologiczne badania biograficzne poprzez studium przypadku mogłyby też okazać się „prawdopodobnie najlepszym i z pewnością bardzo wyraźnym przykładem tego, jak budować przejście od tego, co indywidualne, do tego, co ogólne” (Filipkowski, Życzyńska-Ciołek, 2019: 41). Tym samym mogłyby stać się podstawą do budowania (sygnalizowanych przez autorkę monografii) „ogólniejszych teorii nomotetycznych” (s. 11).

Po przedstawieniu założeń metodologicznych badań własnych autorka we wstępie opisuje też przebieg ogłoszonego konkursu na pamiętniki oraz zgromadzony na tej podstawie materiał badawczy. Objętość nadsyłanych pamiętników była różna i wynosiła od 15 do 149 stron maszynopisu lub odręcznego pisma. Różnice dotyczyły też zawartości ich treści. Autorzy czterech pamiętników skoncentrowali się wyłącznie na opisaniu swojego pobytu w domu pomocy społecznej. Autorzy pozostałych siedmiu spisali także swoje wspomnienia sprzed pobytu w placówce (okres dzieciństwa, dojrzewania, dorosłości), mimo że – jak zaznacza autorka – „informacja o konkursie na pamiętniki ograniczała się do przekazania treści związanych z pobytom w instytucji” (s. 195). Nie wiadomo natomiast, czy i jakie określono szczegółowe warunki przystąpienia do konkursu oraz jaki był jego regulamin, w tym kluczowe kryteria wyłaniania zwycięskich prac (por. Łukianow, Orchowska, 2023: 73). Odpowiedzi w tym zakresie nie dostarcza też dokumentacja konkursu zamieszczona w aneksie, gdyż ten zawiera jedynie krótką informację o jego rozstrzygnięciu, listy gratulacyjne dla zwycięskich uczestników oraz informację o konkursie przesłaną do instytucji (Załącznik 4. Pisma przewodnie).

Tematyka poszczególnych rozdziałów nie jest uporządkowana chronologicznie, zgodnie z biografią narratorów. Jak uzasadnia autorka: „[w] kolejności rozdziałów istnieje pewna logika, podyktowana koncentracją na tym, co »tu i teraz«, ukazując życie mieszkańca domu pomocy społecznej, a dopiero potem jest czas na wspomnienia tego, co było i minęło, tj. czasów dzieciństwa, młodości, dorosłości – jednym słowem życia przed zamieszkaniem w domu pomocy społecznej”. Dodaje również, że: „[t]aki układ treści pozwolił zachować koncentrację na celu badawczym, ukazującym jakość życia mieszkańca w instytucji” (s. 195).

W rozdziale pierwszy przedstawiono różne aspekty funkcjonowania seniorów w instytucji, jaką jest dom pomocy społecznej. Już sam jego tytuł jest niezwykle wymowny: *Dom pomocy społecznej – jako dom i nie-dom*. Sugeruje on, że zakres poszukiwań badawczych koncentrować się będzie wokół próby odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu placówka, w której przyszło żyć narratorom pamiętników, stała się dla nim domem w całym tego słowa znaczeniu. Autorka publikacji na początku tego rozdziału stawia więc pytanie: „[c]zy dom pomocy społecznej jest domem?” (s. 21), by już na kolejnej stronie rozstrzygnąć, że mimo użycia określenia „dom” w nazwie tej instytucji, które ociepla jej wizerunek, dom-instytucja nigdy nie stanie się prawdziwym domem dla jego mieszkańców. Przyjmując to założenie, odwołuje się do koncepcji instytucji totalnych Ervinga Goffmana, teorii systemowej Niklasa Luhmanna i koncepcji instytucji społecznych Zygmunta Baumana. Odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu dom pomocy społecznej stał się dla jego mieszkańców domem w całym tego słowa znaczeniu, autorka publikacji poszukuje także na kartach spisanych przez nich pamiętników. Najpierw analizuje motywy i okoliczności zamieszkania w domu pomocy społecznej. Z kart pamiętników wyłaniają się różne historie ludzkie. Dla niektórych zamieszkanie w DPS było wynikiem konieczności życiowej (np. z uwagi na postępującą chorobę i niesamodzielność), dla innych pobyt w instytucji był planowany i oczekiwany (np. upragniony odpoczynek i uwolnienie się od trudów życia), choć nie zawsze okazywał się zgodny z wyobrażeniami. Jak wynika z analizy materiału pamiętnikarskiego, zamieszkanie w instytucji jest dla jednych „złem koniecznym”, a nawet „utrąta wolności”, dla innych zaś miejsce to stwarza warunki podobne do domowych, a nawet od nich

lepsze: „Nareszcie mam dom, lekarza i odpowiednią dietę” (s. 31). Pogarszający się wraz z wiekiem stan zdrowia seniora i niemożność zapewnienia fachowej opieki przez rodzinę to jedne z najczęściej występujących przyczyn zamieszkania w domach pomocy społecznej (Chabior, Fabiś, Wawrzyniak, 2014: 138). Słusznie więc, analizując poziom i zakres przystosowania mieszkańców DPS do życia w tej instytucji, badaczka wiele uwagi poświęca treści pamiętników, z których wyłania się obraz kondycji zdrowotnej mieszkańców DPS i związanych z tym subiektywnych odczuć dotyczących własnego zdrowia. Stawia przy tym odważną tezę, że niewątpliwie dla wielu mieszkańców decyzja o zamieszkaniu w instytucji była po prostu „wyborem mniejszego zła”, powodowanym „brakiem jakiegokolwiek alternatywy”, a niekoniecznie „świadomym i wolnym wyborem” (s. 42). Przystosowanie do życia w instytucji formalnej determinuje też jakość relacji z innymi mieszkańcami DPS, jej personelem, jak również zakres i jakość kontaktów z członkami własnej rodziny podczas pobytu w placówce. Autorzy pamiętników, jak podkreśla badaczka, wiele uwagi poświęcają innym mieszkańcom domu pomocy społecznej, okazując nie tylko wzajemną troskę o siebie, ale także wchodząc w relacje konfliktowe. Opisywane zachowania pozwoliły ponadto uchwycić obraz „sekretnego życia” mieszkańców placówki, którego przejawami są: podjadanie słodyczy mimo restrykcyjnej z uwagi na stan zdrowia diety (autorka określa to mianem „łasowania”), łamanie zakazu stosowania używek w placówce (alkohol i papierosy), realizacja potrzeb seksualnych, a także potrzeby miłości i bliskości (posiadanie sympatii, zakochywanie się).

Wiele uwagi autorzy pamiętników poświęcają też personelowi placówki, opisując postawy i zachowania pracowników wobec mieszkańców. Na początku autorka monografii stwierdza, że „[r]elacje pomiędzy mieszkańcami a pracownikami w wielu pamiętnikach zostały opisane jako – ogólnie mówiąc – poprawne (co jest przeciwieństwem relacji złych, szkodliwych, toksycznych)” (s. 67). Oznacza to, jak wyjaśnia autorka, że „kadra nie narusza w sposób rażący pełnionych obowiązków, relacje nie mają charakteru otwartych konfliktów, nie łamią ogólnie przyjętych norm, nie budzą sprzeciwu którejś ze stron, nie naruszają neutralności osobistej mieszkańców, nie łamią podstawowych praw człowieka, nie zagrażają życiu i zdrowiu, nie kwalifikują się do wyciągania konsekwencji służbowych [...] nie podlegają kodeksowi karnemu” (s. 67). Czy rzeczywiście relacje te należy ocenić ogólnie jako „poprawne”? W pamiętnikach seniorów nie brakuje bowiem opisów odnoszących się do różnych uchybień ze strony personelu, np. lekceważenia obowiązków, zaniedbywania mieszkańców, faworyzowania wybranych pensjonariuszy, ich przedmiotowego traktowania itp. Sama autorka niejednokrotnie na łamach książki stwierdza, że przytoczone „przykłady ukazują różne formy bagatelizowania mieszkańców i ich potrzeb” (s. 68), niektóre opisane zachowania personelu „pozostawiają wiele do życzenia” (s. 69) oraz dowodzą „wątpliwej jakości usług” (s. 72), a nawet są „porażające” czy „bulwersujące” (s. 71). Także zachowania seniorów wobec personelu placówki nie zawsze są właściwe. Mieszkańcy DPS również „[b]ywają [...] złośliwi, wymagający i niemal przeszkadzający personelowi w wykonywanych obowiązkach” (s. 86). Dopiero w dalszej części analizy autorka zaznacza, że w pamiętnikach odnalazła też „przykłady pozytywnych postaw personelu i okazywanej sympatii przez mieszkańców” (s. 76). Seniorzy dostrzegają i doceniają działania dyrekcji DPS, takie jak np. „wsłuchiwanie się w potrzeby mieszkańców i sprawne rozwiązywanie istniejących problemów”, „troskę o instytucję i obecność w sytuacjach kryzysowych” (s. 78). Doceniają również starania pozostałych pracowników

(instruktorów terapii zajęciowej, pielęgniarek, opiekunek, salowych, kucharek), zmierzające do zapewnienia mieszkańcom właściwej jakości usług. Z narracji autorów pamiętników wyłania się więc złożony obraz wzajemnych relacji pomiędzy personelem a mieszkańcami DPS. Dlatego trudno zgodzić się z konkluzją autorki monografii, że relacje te „[n]a ogół są pozytywne” (s. 93).

Złożone i różnorodne są też relacje mieszkańców DPS z członkami własnych rodzin. Niektórzy utrzymują częste kontakty z bliskimi, są odwiedzani w placówce przez liczne grono rodzinne, wspólnie świętują różne uroczystości. Są też seniorzy, którzy nie mają nikogo bliskiego. Zakres i jakość kontaktów mieszkańców DPS z członkami rodziny może mieć znaczenie, jeśli chodzi o sposób traktowania seniorów przez kadrę placówki. Jak bowiem zauważa autorka publikacji, charakteryzując relacje mieszkańców z personelem DPS: „jeśli rodzina interesuje się danym mieszkańcem, to personel bardziej stara się i otacza większą troską” (s. 72). Przeprowadzona w tym rozdziale analiza zgromadzonego materiału badawczego dostarcza wyczerpującego i kompleksowego obrazu jakości życia mieszkańców DPS. Może tylko zabrakło tu próby wyodrębnienia pewnych prawidłowości dotyczących procesu przystosowania się mieszkańców do życia w instytucji, które mogłyby stać się poszukiwanymi przez autorkę „hipotezami do dalszych badań”.

Drugi rozdział monografii obejmuje analizę wspomnień z okresu dzieciństwa, młodości i dorosłości autorów pamiętników. Autorka publikacji zdaje sobie sprawę, że są to jedynie fragmenty wcześniejszych losów bohaterów pamiętników, ukazujące sytuacje wyjątkowe w ich życiu, zarówno te radosne, jak i trudne. Dzięki tym wspomnieniom możliwe stało się ustalenie pochodzenia społecznego narratorów (głównie chłopskiego i robotniczo-chłopskiego), miejsca zamieszkania w okresie dzieciństwa (większość seniorów przysła na świat w ubogich rodzinach wiejskich), a także warunków rodzinnych i środowiskowych, w jakich przyszło im żyć, relacji międzypokoleniowych i stosunków panujących w rodzinach, relacji międzysąsiedzkich czy różnych zwyczajów kultywowanych w tradycyjnych środowiskach wiejskich. Słusznie więc zauważa autorka publikacji, że wspomnienia seniorów ukazujące okres ich dzieciństwa „stanowią bardzo ważny materiał historyczny” (s. 132). Należałoby również dodać, że ta część pamiętników stanowi równie istotny materiał socjologiczny, ukazujący warunki i jakość życia mieszkańców wsi w latach trzydziestych i czterdziestych ubiegłego stulecia. Ważnym materiałem są też fragmenty wspomnień seniorów, które ukazują stosunki społeczne w latach pięćdziesiątych. Dotyczą one m.in. zawierania małżeństw, w tym małżeństw aranżowanych przez rodziców lub wyboru kandydata posiadającego określony „fach”. Ponadto wspomnienia te obrazują trudy codziennego życia rodzinnego i zawodowego w okresie dojrzałości bohaterów pamiętników.

Rozdział trzeci poświęcono analizie wspomnień seniorów odnoszących się do traumatycznych przeżyć z okresu II wojny światowej. Ukazano tu trudy życia w czasie okupacji oraz wyzwania związane z powrotem do „normalności” w rzeczywistości powojennej. Wiele uwagi poświęcono też podejmowanym przez bohaterów pamiętników próbom rozliczenia się z naznaczoną piętnem wojny przeszłością. Autorka publikacji w tej warstwie materiałów biograficznych dostrzega dwie zasadnicze funkcje: edukacyjną i terapeutyczną. Pierwsza związana jest z opisaniem tych sytuacji i zdarzeń „z pozycji świadka, który jest to winien młodemu pokoleniu, winien swojej ojczyźnie i pragnie »zadośćuczynić

przeszłości«” (s. 165). Natomiast funkcja terapeutyczna przejawia się w tym, że „przeszłość, wspomnienia, przeżyte trudne chwile – opowiadane na nowo – przynoszą ulgę i stanowią niejako formę oczyszczenia” (s. 166). Autorka podejmuje też próbę ukazania wspomnień bohaterów pamiętników z perspektywy ich dążenia do rozliczenia się z ową trudną przeszłością. Bohaterów pamiętników dzieli na dwie grupy: tych, którzy „walczą o sprawiedliwość” (o uznanie swoich zasług dla ojczyzny, przyznanie uprawnień kombatanckich) oraz tych, którzy wciąż „toczą walkę wewnętrzną”, związaną z przebaczeniem swoim oprawcom (s. 189). Rozdział ten, mimo że wyraźnie krótszy w porównaniu z innymi częściami publikacji (co zapewne związane jest z ograniczoną ilością materiału poświęconego wspomnieniom z okresu II wojny światowej), zawiera wiele istotnych wątków. Zarysowany tu problem podejmowanych prób rozliczenia się z „trudną przeszłością” przez osoby, którym przyszło żyć w okresie II wojny światowej, jest niezwykle interesujący i mógłby stać się inspiracją do dalszych, pogłębionych badań w tym zakresie.

W załączonym do publikacji aneksie zawarto (oprócz wspomnianej już dokumentacji konkursowej) wiele dodatkowych materiałów, w tym wiersze autorów pamiętników czy fotografie z ich rodzinnych archiwów. Aneks zawiera też oznaczone tematycznie dodatkowe fragmenty pamiętników (np. „Mama”, „Ojciec”, „Polityka”, „Czas wolny”, „Praca”, „Talenty i zdolności” itp.), które niewątpliwie wzbogacają treść tej publikacji, a jednocześnie sygnalizują mnogość i złożoność wątków odnalezionych we wspomnieniach seniorów, które mogą być inspiracją do dalszych badań.

Mimo zgłaszanych na łamach tej recenzji uwag (w żaden sposób nieumniejszających wartości tej pozycji), które są wyrazem moich subiektywnych odczuć związanych z dążeniem do uzyskania bardziej wyczerpujących odpowiedzi na rodzące się pod wpływem lektury pytania, publikacja zasługuje na szczególną uwagę nie tylko badaczy zajmujących się problematyką jakości funkcjonowania domów pomocy społecznej. Istotne w tej książce jest to, że oddano w niej głos osobom żyjącym poza głównym nurtem życia społecznego (czy wręcz zepchniętym na jego margines), które, jako osoby mieszkające w domu pomocy społecznej, nierzadko „mają poczucie bycia ludźmi »drugiej kategorii«” (s. 91).

Bibliografia

Chabior Agata, Fabiś Artur, Wawrzyniak Joanna K. (2014), *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.

Filipkowski Piotr, Życzyńska-Ciołek Danuta (2019), *From a Case to a Case Study – And Back, or on the Search for Everyman in Biographical Research*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XV, nr 2, s. 40–57.

Hyett Nerida, Kenny Amanda, Dickson-Swift Virginia (2014), *Methodology or method? A critical review of qualitative case study reports*, „International Journal Qualitative Studies on Health and Well-being”, vol. 9(1), pp. 1–12.

Łukianow Małgorzata, Orchowska Justyna (2023), *Czym jest dobry pamiętnik, czyli wyzwania etyczne i metodologiczne w projekcie „Pamiętniki pandemii”*, „Studia Socjologiczne”, nr 3(250), s. 59–80.

Mielcarek Paweł (2014), *Metoda case study w rozwoju teorii naukowych*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 1(161), s. 105–117.

Stake Robert E. (2003), *Case studies*, [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Strategies of qualitative inquiry*, London: Sage Publications, pp. 134–164.

Szatur-Jaworska Barbara (2001), *Analiza pamiętników jako metoda badawcza w nauce o polityce społecznej*, „Problemy Polityki Społecznej”, nr 3, s. 83–94.

Takahashi Adriana R.W., Araujo Luis (2020), *Case study research: opening up research opportunities*, „RAUSP Management Journal”, vol. 55(1), pp. 100–111.

Zbyrad Teresa (2004), *Domy Pomocy Społecznej dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych umysłowo*, Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne.

Zbyrad Teresa (2010), *Dom Pomocy Społecznej. Funkcje założone i realizowane na podstawie badań DPS w Tarnobrzegu*, Tarnobrzeg: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa.

Zbyrad Teresa (2014), *Od instytucji totalnej ku demokratycznej? Domy Pomocy Społecznej w Polsce*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Cytowanie

Anna Witkowska-Paleń (2024), *Recenzja książki: Teresa Zbyrad (2022), Z pamiętnika seniora. Wspomnienia mieszkańców domów pomocy społecznej. Studium przypadku*, *Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XX, nr 2, s. 220–227, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.20.2.10>

PSJ

Dostępny online
www.przegladsocjologiijakosciowej.org

„PSJ” stworzyliśmy, aby umożliwić swobodny przepływ informacji w społecznym świecie socjologii jakościowej. Adresujemy go do wszystkich socjologów, dla których paradygmat interpretacyjny i badania jakościowe stanowią podstawową perspektywę studiowania rzeczywistości społecznej.

*Badania jakościowe – metody, współuczestnicy,
proces realizacji*

Tom XX ~ Numer 2

31 maja 2024

REDAKTOR NUMERU TEMATYCZNEGO: Izabela Ślęzak

REDAKTOR NACZELNY: Krzysztof T. Konecki

REDAKCJA: Waldemar Dymarczyk, Marek Gorzko, Anna Kacperczyk,
Łukasz T. Marciniak, Jakub Niedbalski, Robert Prus, Izabela Ślęzak

REDAKTOR PROWADZĄCY UŁ: Sylwia Mosińska

REDAKCJA JĘZYKOWA I KOREKTA: Monika Poradecka (j. pol.)
Marta Olasik (j. ang.)

PROJEKT OKŁADKI: Anna Kacperczyk

ISSN: 1733-8069

